

SZILÁGYI LAURA MENTA

KOLOPHÓNI NIKANDROS
ALEXIPHARMAKÁJA

Egy ókori költő-orvos világképe és modern recepciója

APOLLO KÖNYVTÁR

40.

Az MTA Klasszika-filológiai Bizottságának megbízásából szerkeszti

MAYER GYULA

SZILÁGYI LAURA MENTA

KOLOPHÓNI NIKANDROS **ALEXIPHARMAKÁJA**

Egy ókori költő-orvos vilásképe és modern recepciója

Argumentum

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

Lektorálta

ADORJÁNI ZSOLT

A kötetet szerkesztette MAYER GYULA,
az ELKH BTK Moravcsik Gyula Intézet munkatársa.

A borító előoldalán látható kép:

Ismeretlen művész illusztrációja Kolophóni Nikandros *Thériakájának* egy X. századi, bizánci kéziratában. – A kép Prof. Joe Byrne korai keresztény és bizánci művészetről szóló egyetemi előadásához (Belmont University, Nashville, Tennessee, 2001) készült honlapjáról származik (<http://campus.belmont.edu/honors/macedonian/manus.html>).

© Szilágyi Laura Menta, 2023

HU ISSN 0324-4415

ISBN 978-963-446-828-8

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Tóth Magdaléna

Borítóterv: Murányi Zsuzsa

Tördelő: Farkas Milán

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

*Egy igaz gyógyítónak:
Édesanyámnak*

TARTALOM

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	11
ELŐSZÓ	13
BEVEZETÉS: TÉNYEK NIKANDROSRÓL ÉS AZ <i>ALEXIPHARMAKÁRÓL</i>	17
NIKANDROS MODERN MEGÍTÉLÉSE	23
Vádak	23
<i>Korai szövegkiadások és irodalomtörténeti összefoglalók</i>	25
<i>Új szempontok bevonása</i>	27
Scarborough 1977, 1979, 2008	27
Knoefel–Covi 1991	29
Touwaide 1991	31
<i>Nikandros a tankölteményi hagyományban</i>	33
Általános megközelítések	33
Toohey 1996	34
<i>Pozitívabb hangok</i>	37
<i>Megértő elborzadás</i>	39
Sistakou 2012	39
Overduin 2009 és 2015	42
<i>Összegzés: a vád öt pontja</i>	46
Apológia	48
<i>Téma</i>	50
<i>Műfaj</i>	57
<i>Nyelvezet</i>	66
<i>Hitelesség</i>	73
A nyelvi formák a tudományos tartalom rovására érvényesülnek	73
Hiányosságok	75
Sürgős esetben nem praktikus	83

A tanköltemények elrendezése nem logikus, struktúrájuk nem követhető	84
Furcsa gyógymódok, különös hozzávalók	87
A címzett(ek) kiléte zavaros: kinek szólnak valójában a tanköltemények?	95
Nem-tudományos elemek	98
Honnan ered a költő szakértelme?	99
<i>Hangulat, világkép</i>	102
A mérgek ismertetése	104
Tünetleírások	106
Gyógymódlisták	109
Kitérők	110
<i>Összegzés</i>	115
KÖLTŐI ESZKÖZÖK EGY ORVOS KEZÉBEN	120
<i>A költemény szerkezete</i>	121
A költemény egésze	121
Az egyes fejezetek elrendezése	122
A fejezetek közötti kapcsolat	130
<i>A lista</i>	135
<i>Variáció</i>	137
<i>Etimológia</i>	140
<i>Jelzők</i>	141
<i>Érzékszervi hatáskeltés</i>	144
<i>Enargeia, hasonlatok</i>	146
<i>Természettudományos ismeretek</i>	151
<i>Földrajzi kitérők</i>	157
<i>Mitológia és aitiológia</i>	160
A NIKANDROSI VILÁGKÉP	167
<i>A költemény hangulata: a gyógyítás ígérete</i>	168
<i>A halál az Alexipharmakában</i>	171
A halálos jelzők	171
A δαμάζω jelentései	172
A halál mint tünet	174
A nikandrosi halálkép	176

<i>Természetkép</i>	178
A nikandrosi természet	179
Az ember a természetben	183
<i>Istenkép, vallásosság</i>	188
<i>Az örület az Alexipharmakában</i>	197
Az örület mint tünet	197
Profán örület és szent örjöngés	201
<i>A tudás szerepe Nikandrosznál</i>	208
 ZÁRSZÓ	 221
 BIBLIOGRÁFIA	 225
 MELLÉKLET:	
AZ ALEXIPHARMAKÁBAN TALÁLHATÓ	
EXKURZUSOK LISTÁJA	231
 A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI	 233

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Minthogy a jelen könyv a 2021 októberében megvédett doktori dolgozatom némileg átdolgozott verziója, szeretném itt megragadni az alkalmat, hogy mindazoknak köszönetet mondjak, akik az értekezés megírását, illetve már az addig elvezető utat is elősegítették, támogatták és megkönnyítették számomra. Szeretném megköszönni Pataki Elvirának, a mindenkori témavezetőmnek – ha szabad így fogalmaznom –, hogy többször is elvállalt a szakdolgozójának, s ezt tette úgy, hogy a hihetetlenül szerteágazó, mégis nagyon mély szakmai tudását a jó pedagógus lelkiismeretességével és minden részletre kiterjedő figyelmes-ségével, szigorúságával és kedvességével ötvözte. Hálás vagyok a bírálóim-nak, Darab Ágnesnek és Adorjáni Zsolt-nak, amiért körültekintő alapossággal és hozzáértéssel olvasták el a benyújtott dolgozatot, s amiért biztató szavaikkal és jobbító kritikáikkal javítottak e mű tartalmán. Szeretnék köszönetet mondani egyrészt Pálfi Remignek és Darvas Mátyás-nak, akik a gimnáziumban elkezd-tek a latin, illetve a görög alapjaira megtanítani, másrészt mindazon egyetemi oktatóknak, akik 2009 és 2015 között a PPKE BTK Klasszika-filológia Tan-szék alkalmazásában ezt a tudást tovább mélyítették. Köszönet illeti a MTA Könyvtárának, illetve a Groningeni Egyetem (RUG) Könyvtárának dolgozóit, akik mindig segítőkészen rendelkezésre álltak a kutatáshoz szükséges szakiro-dalom megszerzésekor. A legnagyobb köszönet a családomnak jár. Köszönöm a férjemnek, Máténak, és a fiunknak, Benedeknek, hogy áldozatos türelemmel kivárták, hogy a disszertációírás végére érjek. Szeretném a hálámat kifejezni a nagymamámnak, Dr. Bene Juliannának, aki a szakmai közösségen kívül első-ként olvasta el elejétől a végéig a doktori dolgozatot, s akinek a biztató szavai már csak azért is sokat jelentenek, mert szigorú orvos-szemmel tudja megí-telni az általam megfogalmazottakat. Nagyon köszönöm a testvéreimnek, fő-leg Julcsinak, a sok segítséget, gyerekvigvigyázást, biztató szót, amely mindig a legjobbkor jött. Végül, de legelsősorban a szüleimnek szeretném megkö-szönni mindazt a jót, amit sem felsorolni, sem igazán megköszönni nem lehet.

ELŐSZÓ

Aki szeretné megismerni Kolophóni Nikandrost és műveit, aligha kerülheti el azt a folyamatot, amely a legtöbb könyv esetében az olvasó emberrel megtörténik: először valahonnan hallunk a szerzőről vagy a műről, esetleg valaki kölcsönadja nekünk, vagy a kezünkbe akad egy könyvtárban. Akár egy barátunk élménybeszámolójából, akár a fülszövegből, de mindig szerzünk valamilye előzetes információt, kialakul bennünk valamilyen benyomás, elképzelés a műről, és sokszor e benyomás alapján döntjük el, szeretnénk-e a könyvet közelebbről is megismerni.

Nikandros műveinek sok akadályon kell keresztüljutniuk ahhoz, hogy egy mai olvasó érdeklődését felkeltsék vagy ébren tartsák. Az a filológus is, aki eléggé érdekfeszítőnek tartja a különleges orvosi témát – mérgekről és gyógymódokról ír Nikandros – és akit nem riaszt el, hogy mindezekről hexameteres verselésben olvashat, ő is szembe találja magát azokkal a véleményekkel, melyek a nikandrosi műveket mint felszínes, hiteltelen, hatásvadász vagy éppen morbid hangulatú írásokként jellemzik. Ha ez sem tántorítja el az érdeklődőt, és esetleg a kezébe veszi a tanköltemények valamelyikét, akkor rögtön megtagasztalhatja a művek sokat hangoztatott tulajdonságát, a nehézkes nyelvezetet. A szokásosnál többször kell felütni a görög szótárakat, s a szócikkek mellett gyakran feltűnik az információ: ezzel a szóalakokkal csak Nikandrosnál találkozhatunk.

A legtöbben itt feladják a küzdelmet, hogy Nikandros írásait közelebből szemügyre vegyék, és ha valaki szorgalomból vagy töretlen érdeklődésből mégis végigverekedi magát a költő művein, azt már igazán nem lehet elvárni tőle, hogy ezt kétszer-háromszor is megtegye, kialakítva valamilyen saját elképzelést a költeményekről. Hiszen nincsen narratív fonala a műveknek, nem olyan izgalmasok, mint egy-egy görög dráma, nagy filozófiai vagy esztétikai kérdéseket sem boncolgatnak, és a történelmi vagy eszmei hátterüket sem könnyű kitapintani – egyszerűen felsorolnak bizonyos mérgeket, illetve azok tüneteit és gyógymódjait.

A gyógynövényeket is érintő téma és a verses forma a jelen sorok írójánál inkább hívogatóan, mint riasztóan hatott, de magam is sokáig azon filológus-

sok véleményét tartottam mérvadónak, akiknek a műveit először olvastam Nikandrosról: Bulloch Nikandros-fejezetét a cambridge-i ókori irodalomtörténet hellénisztikus kötetében és Toohey tankölteményekről írott könyvét. Az előbbi a hellénisztikus esztétikai irányzatok, elvek automatikus követőjeként láttatja a kolophóni szerzőt, teljes mértékben a művek formai jellemzőire koncentrálna, míg Toohey a tanköltemények témáját, stílusát és hangnemét is véleményezve kiemeli azok bizarr, egyszerre hatásvadász (a tünetek taglalásakor) és távolságtartó (a gyógy módok leírásakor) voltát.

Míg azt a kérdést vizsgáltam, hogy vajon a koriander miért szerepel az *Alexipharmaka* mérgező növényei között (alapszakos szakdolgozat), magam is osztottam Toohey véleményét, illetve Bulloch-hoz hasonlóan a hellénisztikus irodalom jellemzőinek való megfelelést tartottam a tanköltemények elsődleges céljának. Elsőként az egész *Alexipharmaka* elolvasásakor merült fel bennem az a gondolat, hogy nem is olyan borzalmasan felületes és hatásvadász a stílusa, ekkor viszont rendre olyan értelmezések és olvasatok kerültek a kezembe – többek között A. Dalzell, F. Overduin és E. Sistakou Nikandrost tárgyaló vagy említő írásai –, amelyek így vagy úgy mégis a korábban olvasott véleményeket erősítették, s amelyek a nikandrosi tankölteményeknek alapvetően az előadásmódját tartják érdekesnek, illetve a gyógyító-tanító póz hiteltelenségét, csupán szórakoztatást célzó jellegét hangsúlyozzák.

Jelen írásban azon megállapításaimat szeretném kifejteni, amelyek az *Alexipharmaka* többszöri elolvasása és bizonyos szempontok szerinti elemzése során fogalmazódtak meg bennem. A Nikandros személyét illető általános megállapításokon túlmenően, vagy azokkal szembehelyezkedve a tankölteményt úgy mutatom be, mint amely hiteles ötvöze a tanítói szándéknak és a költői fogalmazásmódnak, és amelyben felfedezhetők olyan nyomok, amelyek a költő világlátását, illetve a helyes emberi-orvosi magatartásról vallott elképzeléseit tükrözik. Minthogy az elemzés csak az *Alexipharmakára* terjed ki, Nikandros másik tankölteményére, a *Thériakára* csak esetlegesen teszek utalást.

A könyv első részének a tárgya Nikandros modern recepciója: a kolophóni költőről szóló szakirodalom ismertetése közben igyekszem rendszerezni azokat a szempontokat, amelyek alapján a nikandrosi tanköltemények többnyire negatív megítélés alá esnek. Ezekre a szempontokra, vádakra szeretnék aztán megfelelni, egyrészt vizsgálva azok okait, hátterét; másrészt az *Alexipharmakából* vett példákkal árnyalva, illetve ellensúlyozva azokat.

A második részben azt mutatom be, hogyan harmonizál egymással az orvosi téma és a költői eszköztár – a szakirodalom ugyanis e kettőt többnyire inkább egymást kioltó elemeknek tartja. Végül pedig a költőnek az *Alexiphar-*

makában kibontakozó világképének és értékrendjének az elemzése az, amely zárja e könyvet, hogy a nikandrosi művektől a fentebb vázolt okok miatt elsőre elborzadó érdeklődők olyan képet kaphassanak a tárgyalt szerzőről, amely az eddigi értelmezésekhez képest vonzóbb színben láttatja a költőt és tankölteményét, az *Alexipharmakát*.

BEVEZETÉS: TÉNYEK NIKANDROSRÓL ÉS AZ *ALEXIPHARMAKA*RÓL

A Nikandrosról szóló vélemények, elemzések ismertetése előtt célszerű áttekinteni, mik azok a tények, amelyeket biztosan vagy nagy valószínűséggel állíthatunk a költő életéről és személyéről, illetve az *Alexipharmaka* című tankölteményéről. Nikandrosról nem sok olyan információnk van, amelyet valóban tényként kezelhetünk: azt a keveset, amit tudunk róla, a saját műveiben tett állításaiából tudjuk – Nikandros pedig ritkán beszél saját magáról, legalábbis a fennmaradt műveiben, töredékeiben. A tankölteményeihez írt ókori *scholionok*, illetve a bennük megőrződött Nikandros-életrajz, bizonytalan keltezésű epigrammák, illetve a *Suda* szolgál némi adalékkal Nikandros életére, munkásságára vonatkozóan, de ezeket az időbeli távolság miatt óvatosan kell kezelni. Maradnak még a Nikandros-kutatóknak a művek vizsgálatából levont következtetései, melyek némelyikét a konszenzus elfogadta, mások továbbra is vita tárgyai. Az alábbiakban azon adatok bemutatása következik, amelyeket Nikandros életének a helyszínéről és idejéről, a személyéről és hivatásáról, illetve a műveiről tudni lehet. Ezek után az *Alexipharmaka* rövid ismertetése következik.

Nikandrost kolophóniként emlegetik az ókori források, így a *sholionok*, az epigrammák és az őt idéző orvos-auktorok is.¹ M. Hatzimichali kiemeli, hogy a Nikandrost magasztaló, őt Homéroszhoz hasonlító epigrammák (*AP* 9. 211–213) a közös kolophóni eredetet is hangsúlyozzák: a kis-ázsiai város ugyanis az egyik a sok közül, amelyik Homéroszt a saját költőjének tekintette.² Ezek alapján Nikandrost kolophóniként kezeli több kutató is,³ noha ő maga Klarost nevezi meg születési helyének.⁴ Klaros egy Kolophónhoz tartozó, attól nem messze fekvő kisebb település volt, mely ismertségét Apollón-szentélyének

¹ Ezekről az ókori forrásokról összefoglalóan I. HATZIMICHALI 2009, 20–25, OVERDUIN 2015, 10.

² HATZIMICHALI 2009, 22. Vö. MAGNELLI 2010, 216–217. KNOEFEL és COVI (1991, 1) szerint Nikandros maga is erre a párhuzamra utal, amikor a *Thériaka* végén *homérososinak* (Ὅμηρείοιο, 957) nevezi magát. A jelző másféle értelmezéséhez, I. MAGNELLI 2010, 217.

³ HOPKINSON (1988, 142) azzal kezdi Nikandros bemutatását, hogy felsorolja, mely klasszikus szerzők származnak még Kolophónból. Vö. TOOHEY 1996, 62.

⁴ *Al.* 9–11; *Th.* 958.

köszönhette. A szentélyt Nikandros is megemlíti az *Alexipharmaka* elején, ami azt mutatja, hogy a költő számára is fontossággal bírt.⁵ Nikandros munkásságát Pergamonhoz, az Attalida uralkodók székhelyéhez azok a kutatók kötik, akik azt feltételezik, hogy alapvetően udvari költőként tevékenykedett.⁶ A kérdés, hogy melyik király szolgálatában tette ezt, átvezet minket a datálás problémájához.

A *Suda* Nikandros életét Attalos idejére teszi, ám azt nem árulja el, hogy a három ilyen nevű uralkodó közül melyikről van szó. Ebből fakadóan több lehetőség is fennáll a költő életének keltezésére,⁷ a konszenzus szerint azonban Nikandros valószínűleg a Kr. e. II. század második felében, III. Attalos Philométor idején (c. 170–133, uralkodott: 138–133) élt és alkotott. Az Attalosok okozta bizonytalanságot tovább fokozza, hogy Nikandros apját különböző források másként nevezik meg: *Damaios* és *Anaxagoras* változat is él,⁸ és ezt a problémát megoldandó néhány kutató feltételezi, hogy két Nikandros nevű költő is élt, más-más Attalos idején, s ez alapján a művei is két csoportba oszthatók.⁹ Minthogy azonban Nikandros munkásságából néhány töredéken kívül csupán az *Alexipharmaka* és a *Thériaka* című tankölteményei maradtak fenn épségben, a művek illetén osztályozása nem lehetséges minden kétséget kizáróan; főként, ha figyelembe vesszük, hogy a legtöbbször csak a címét ismerjük, azonban tartalmukat, formájukat – amelyekből következtetéseket lehetne levonni – nem.

Még ha a Nikandros neve alatt szereplő egyéb művek egy másik Nikandros alkotásai volnának is, az *Alexipharmaka* és a *Thériaka* szerzősége mindenképpen egy és ugyanazon személyhez köthető.¹⁰ Hogy ennek a személynek mi volt a valódi hivatása: költő, grammatikus, orvos, vagy pap – ennél a kérdésnél a tények szilárd talajáról már a feltételezések bizonytalan terepére jutottunk,

⁵ *Al. 11. ἐξόμενος τριπόδεσσι πάρα Κλαρίοις Ἐκάτοιο* („a Messzelövő klarosi tripusa mellett élek”). A Nikandros-szövegeket JACQUES 2002-es *Thériaka*- és 2007-es *Alexipharmaka*-kiadásai alapján idézem. A magyar fordítások tőlem származnak.

⁶ Ezt támasztja alá a nevéhez köthető Attalos-himnusz is. Vö. TOUWAIDE 1991, 96, MAGNELLI 2010, 211.

⁷ Az Attalosok uralkodási ideje: I. Attalos (241–197); II. Attalos (159–138); III. Attalos (138–133). Vö. OVERDUIN 2015, 10.

⁸ A *Suda* Nikandros-szócikke (ADLER 1989, 465, v. 374.) ráadásul egy harmadik nevet is említ: *Xenophanés*.

⁹ Erről összefoglalóan I. MAGNELLI 2010, 211–212, OVERDUIN 2015, 9–10.

¹⁰ JACQUES 2007, LXXXIX, MAGNELLI 2010, 212–213 és 217–218.

s a különböző meglátások alapját a nikandrosi művek különféle értelmezései szolgáltatják.

Azon az evidencián túl, hogy költőről van szó, az említett III. Attalos közismert lelkesedése a mérgek és gyógynövények iránt több kutatót meggyőzött arról, hogy Nikandros a pergamoni udvar költője volt, művei pedig az uralkodója iránti hódolat jelei.¹¹ J.-M. Jacques az udvari miliőhöz köti a költő feltételezett orvosi tevékenységét is,¹² ezzel azonban kevesen értenek egyet, még ha azt el is ismerik, hogy Nikandros maga orvos is lehetett. Noha a tanköltemények témája alapvetően erre enged következtetni,¹³ Nikandros orvos voltával és szakmai hozzáértésével kapcsolatban a filológusok nagy része kételeyeket fogalmaz meg.

A Nikandros-kutatók többsége a tankölteményekre úgy tekint, mint olyan irodalmi vállalkozásokra, amelyek egy-egy korábbi prózai szakkönyv megverselései: Apollodóros toxikológiai műveinek az átültetési költői formába. Mivel a költemények így inkább tűnnek szolgai másolatoknak, mint önálló alkotásoknak, ezért a tanítói-orvosi hitelességük is más megvilágításba kerül. Ezt a feltételezést, mely már a tanköltemények korai modern kiadásáiban megjelenik, sokáig tényként kezelték a kutatók, s bár P. Knoefel és M. Covi már 1991-ben ellene érvelt, a szakirodalom csak Jacques 2000-es évekbeli *Thériaka*- és *Alexipharmaka*-kiadásai nyomán kezdte el komolyan megfontolni a lehetőséget, hogy Nikandros művei függetlenek Apollodóros munkásságától. Jellemzően azok a kutatók, akik ez utóbbit gondolják, könnyebben elfogadják, sőt erőteljesen érvelnek amellett, hogy Nikandros költő és orvos volt egy személyben, de a tanköltemények hitelességének a megítélése továbbra is széles skálán mozog. Míg némelyek a szerzőben orvost látnak, vagy elismerik, hogy valamennyi szakmai hozzáértése lehetett, addig mások a toxikológiai téma iránt csak minimális szintű érdeklődést vagy teljes érdektelenséget vélnek felfedezni Nikandros részéről.¹⁴

¹¹ SCARBOROUGH 1977, 4, TOUWAIDE 1991, 96–97, JACQUES 2007, XIV–XVI, HATZIMICHALI 2009, 27, OVERDUIN 2015, 7–8. SCARBOROUGH egy cikkében (2008) kifejezetten amellett érvel, hogy Nikandros tankölteményei valójában Attalos kutatási eredményeinek a megverselései.

¹² JACQUES 2007, XV–XVI és LXVIII–LXX.

¹³ A *Suda* Nikandrosról azt írja: ὅμα γραμματικὸς τε καὶ ποιητὴς καὶ ἰατρός („grammatikus, költő és orvos”), majd felsorol több, ezt alátámasztó, orvosi, ill. nyelvészeti témára utaló műcímet. L. alább a 16. jegyzetet.

¹⁴ A hitelesség megítéléséről bővebben l. alább az egyes szakirodalmi tételek bemutatását, ill. az *Apológia* c. fejezetben a 73–102. oldalakat.

Nikandrosnak a klarosi Apollón-szentélyre, illetve a magára Apollónra tett utalásai miatt többen megkockáztatják a feltételezést, hogy a költő és felmenői az öröklődő Apollón-papság tagjai voltak.¹⁵ A gyógyító istenséghez való speciális kötődés újabb magyarázatul szolgálhat a költemények orvosi témájára.

Noha a nevéhez köthető műcímek alapján Nikandros több más témában is írt,¹⁶ a két fennmaradt költeménye orvosi és, azt leszűkítve, toxikológiai tárgyú: a *Thériaka* mérges állatok csípése, marása, harapása nyomán fellépő tünetekről és az orvosi teendőkről szól, az *Alexipharmaka* pedig belsőleg ható, többnyire ital formájában lenyelt mérgeket és azok gyógymódjait taglalja.

Az *Ellenszerek*-ként fordítható *Alexipharmaka* huszonnégy növényi, állati, vagy ásványi eredetű mérget sorol fel 630 sornyi hexameterben. A tanköltemény felépítése egyszerűnek és átláthatónak tűnik: a mérgeket a szerző külön-külön tárgyalja – ez alapján a mű akár huszonnégy fejezetre is osztható, melyekhez némi bevezető (1–11) és egy rövid lezárás (629–630) tartozik. Noha a fejezetek eltérő hosszúságúak (a legrövidebb 5, a leghosszabb 62 sort ölel fel), a szerkezetük ugyanazt a világos mintát követi: a mérgek megnevezése, esetleg rövid jellemzése után a tünetek leírása, végül pedig a gyógymódok ismertetése következik.

A nikandrosi tanköltemények előzményeinek tekinthető toxikológiai témájú műveket és szerzőiket többek között Jacques és Overduin is felsorolta már,¹⁷ ahogyan az ókori hatástörténetüket is többen bemutatták, s mivel az elemzést ez a két szempont kevésbé érinti, a jelen bevezetőben ezek nem kapnak részletesebb tárgyalást.

Az utóbbival, Nikandros korai recepciójával kapcsolatban annyi mégis megjegyzendő, hogy a kolophóni költő mind irodalmi berkekben, mind orvosi körökben talált követőket, és általában véve az ókorban sokkal nagyobb megbecsülésnek örvendett, mint a modern korokban.

¹⁵ GOW és SCHOLFIELD (1953, 5, 6. j.) a költemények homályos nyelvezetét a jóslatokat közvetítő papi feladattal magyarázzák. KNOEFEL és COVI (1991, 1.) tényként állítja Nikandros papi szerepét, míg TOUWAIDE (1991, 95–96) és JACQUES (2007, LXVIII–LXIX) a költő vallásosságára, Apollónhoz való kötődésére is utal.

¹⁶ A *Suda* a két tanköltemény mellett a *Geórgikát* (földművelésről), a *Heteroiumenont* (átváltozásokról), az *Iasiôn synagógént* (gyógymódokról), a *Prognóistikont* (Hippokratés azonos című művéből) ill. „egyéb epikus műveket” említ. További, Nikandros nevéhez köthető címek (BULLOCH 1989, 64): *Europia*, *Oitaika*, *Sikelia*, *Thébaika*, *Aitolika*, *Kimmerii*, *Kolophonía* (földrajzi-mitológiai témában), *Kynegenetika*, *Ophiaka*, *Lithiaka* (természettudományos témában), epigrammák, ill. a *Glóssai* című nyelvészeti munka.

¹⁷ JACQUES 2007, XIX–XX, OVERDUIN 2015, 7.

Ezt az állítást itt csupán néhány példával szeretném illusztrálni, röviden összefoglalva a szakirodalomban található megállapításokat.¹⁸ Dioskoridész a *De materia medica*-ban kétszer utal név szerint is Nikandrostra. Galénos, aki általában nem fukarkodik az elmarasztaló kritikákkal, ha a hozzáértés hiányát észleli valamely szakmai írásban, többször elismerően nyilatkozik Nikandrosról és a műveiben található helyes megfigyelésekről. Plinius a *Naturalis Historiá*-ban huszonnyolc alkalommal hivatkozik Nikandrostra, s a későbbi orvos-szerzők is, mint Apuleius, Celsus és Oribasius, ha név szerint nem is említik a kolophóni költőt, minden bizonnyal olvasták a műveit, vagy olyan szerzőkét, akik Nikandros költeményeiből merítettek ismereteket. Nikandros a toxikológia területén kanonikus szerzővé vált: egy névtelenül fennmaradt epigramma (*AP* 9.211) Nikandrost Apollón, Kheirón, Asklépios és Hippokratész mellé helyezi, s a nikandrosi műveket a középkorig folyamatosan másolták és továbbadták. A tankölteményeket azonban nemcsak a szakmai körökben tisztelték: Nikandros hatása a későbbi görög-latin költőkön, s főként a tankölteményszerzőkön is kimutatható. Oppianos és Dionysios Periégétész a Nikandroséhoz hasonló stílusban, hasonló frázisokkal és listákkal adják elő a halászati, illetve a földrajzi ismereteket. A kolophóni költő olvasmánya lehetett a latin tanító költészet szerzőinek is: Aemilius Macernek, Vergiliusnak, Lucanusnak.

¹⁸ TOUWAIDE 1991, 74–76, JACQUES, 2007, LIX–LXVII, HATZIMICHALI 2009, 20–25, OVERDUIN 2015, 127–135.

NIKANDROS MODERN MEGÍTÉLÉSE

Vádak

A szakirodalom bemutatása a jelen írásban nem csupán a téziseim megalapozását, behatárolását, az eddigi nézetekhez való viszonyuk felvázolását szolgálja, hanem a mondanivalóm szerves részét képezi. Ahhoz ugyanis, hogy Nikandros világképét megítélhessük, előbb félre kell tennünk több olyan prekoncepciót és elvárást, amelyek a modern (filológiai) gondolkodásban erősen jelen vannak – de legalábbis tudatosítanunk kell azok hatását a tulajdon ítéleteinkre. Az anakronizmus veszélye egyértelműnek tűnik, amikor a költemények természettudományos értékét egy modern orvos szemével vizsgáljuk; a nikandrosi hitelességgel kapcsolatos véleményekbe mégis újra és újra beszivárognak az olyan érvek, amelyek nem veszik figyelembe a hellénizmus kori orvosi irodalom Nikandrost igazoló jellemzőit – hogy csak egy példát hozzunk a (tudatosított vagy nem tudatosított) elvárásainkra. A Nikandrosról szóló modern szakirodalom ezért a következőkben kissé részletesebb bemutatást kap, abból a speciális szempontból vizsgálva az írásokat, hogy a kolophóni költő népszerűtlensége minek tudható be, mik az okai annak az ellenérzésnek, amely a mai filológusok reakcióját jellemzi, amikor Nikandros neve szóba kerül.

A költő kedvezőtlen megítéléséről már több kutató is írt, ki részletesebben, esetleg kutatva annak a háttérét is, ki csak összegzően utalva a tényre.¹⁹ A jelen vizsgálat annyiban tér el az eddigiektől, hogy ennek a viszolygásnak az okait olyan olvasói-filológusi elvárásokban véljük felfedezni, amelyek nem mindig reálisak, s amelyek folyton visszatérő motívumokként rendre megjelennek a Nikandros-kutatók írásaiban. Mivel vissza-visszatérő érvekről van szó, ezek egy része magyarázható azzal a természetes jelenséggel, hogy a kutatók átve-

¹⁹ Az utóbbit jól illusztrálják MAGNELLI (2010, 211) egyik írásának kezdő sorai: „Readers who chance upon Nicander’s poetic oeuvre of nearly 1,600 lines, devoted almost entirely to snakes, spiders, and poisons and marked by an arcane style and recondite vocabulary, typically do not fall in love with their discovery. Professional classicists also sometimes run from Nicander as if from a venomous creature.”

szik a korábbi szakirodalom téziseit, s a maguk érveit más szakértők tekintélyével támasztják alá, anélkül, hogy különösebben megkérdőjeleznék az azok által elmondottakat. Azt például, hogy Nikandros minden természettudományos ismeretét a III. századi Apollodóros prózai munkáiból szerezte, ahogy láttuk, a kutatók alapvető tényként kezelték egészen a XX. század végéig, s ez annyira rányomta a bélyegét a nikandrosi hitelesség megítélésére, hogy azt a tézis cáfolata után is nehéz helyreállítani.

A szakirodalmi tételek bemutatása ezért az alábbiakban időrendben következik, hogy követni lehessen azok egymásra hatását, illetve a nikandrosi megítélés kronológiai ívét.²⁰ Ez a történeti megközelítés a vizsgálat végén lehetővé teszi, hogy a szakirodalmi szövegekben megjelenő érveket Nikandros ellen-szenvet keltő volta mellett – filológiai módszerrel feltérképezve – úgy rendszerezzük, hogy azok háttere egy-egy adott motívumhoz köthetően magyarázható, illetve vitatható legyen. A kritikusok meglátásai sokszor nem annyira *explicite*, mint inkább a megfogalmazás jellegéből (pl. az irónia alkalmazásából) derülnek ki számunkra, ezért gyakran érdemes pontosan idézni a tankölteményekre vonatkozó véleményeket. Minthogy a vizsgálat során kifejezetten a negatív megítélés indokait keresem a kutatók írásaiban, az elfogadóbb hozzáállás ritka példáira csak a történetiség hitelessége miatt utalok, azokat a fejezet második részében (*Apológia*) tárgyalom részletesebben.

A modern recepció tárgyalását a legtöbbben O. Schneider-rel, illetve Gow és Scholfield munkájával kezdik, érdemes tehát itt is elsőként a modern szövegkiadásokat szemügyre venni (1). A XX. század második felére elterjedt általános Nikandros-képet J. Scarborough természettudományos alapú *Thériaka*-elemzése, Knoefel és Covi Nikandros reputációját helyreállítani kívánó monográfiája, illetve Touwaide a költőt vallásos szerzőként bemutató tanulmánya színesíti, amelyek ezért külön alfejezetet képeznek (2). Az ókori tanköltemények iránti érdeklődés a 2000-es évek elején megerősödött, aminek a hatása a nikandrosi recepción is érződik (3). A szakirodalmi tételek következő csoportjára (4) a pozitív hangok megjelenése jellemző: a Nikandrosnak felrótt furcsa vagy taszítóan ható tulajdonságokat többen próbálták, ha nem is cáfolni, de megérteni, árnyalni. Végül (5) a nikandrosi recepció történeti megközelítésének talán a legérdekesebb része az, hogy lássuk, milyen a költő legújabb megítélése. Az elemzés végén ezért részletesebb tárgyalást kap Sista-kou 2014-es monográfiája, illetve Overduin 2015-ös *Thériaka*-kommentárja.

²⁰ Vö. OVERDUIN 2015, 1–2.

Korai szövegkiadások és irodalomtörténeti összefoglalók

Az ókori szövegeket tárgyaló szakirodalmi korpuszok esetén általában elmondható, hogy a szöveg kiadójának, kiadóinak a véleménye igen meghatározó, az ő nézeteiket a legnagyobb tisztelettel fogadják az adott szerző kutatói. A nikandroszi szakirodalomban is ezt tapasztaljuk: a kolophóni költő modern megítélését alapvetően meghatározza az O. Schneider 1856-os *Nicandrea*-ja, illetve A. S. F. Gow és A. F. Scholfield 1953-as, a nikandroszi töredékeket is összegyűjtő szövegkiadása.

Otto Schneider *Nicandrea*-jának két, egymással összefüggő megállapítása az, amelyek hosszú évtizedekre beágyazódtak a kutatók Nikandros-képébe: a német filológus egyrészt tényként kezeli, hogy Nikandros lemásolta Apollodórosz toxikológiai műveit, csupán a formát változtatva meg, prózából verssé alakítva;²¹ másrészt, éppen erre alapozva, a tanköltemény tartalmát nem tartja sem eredetinek, sem elemzésre érdemesnek, és csak a formai oldalát vizsgálja.²²

Gow és Scholfield szintén a formai jellemzőkre koncentrálnak, kiemelve a költemények fantasztikus és bizzar nyelvezetét, illetve *oraculum*-szerű stílusát, és arra következtetnek, hogy ezek a művek biztosan nem tanítói-instruktív célzattal születtek. A szerzőpáros sokszor idézett mondata („ha a kígyómarás vagy mérgezés áldozata Nikandroshoz fordulna elsősegélyért, igencsak szorult helyzetbe kerülne”²³) jól mutatja, hogy a mű praktikusságának a megkérdőjelezésében már az irónia is megjelenik – amely a Nikandros hitelessége ellen érvelők retorikájának gyakori összetevője.

B. Effe 1977-es monográfiája az ókori tankölteményekről ugyanígy láttatja a kolophóni költő műveit: szakkönyvként használhatatlannak, s bár a nyelvi kidolgozottság figyelemre méltó, az sem túlságosan magas színvonalú.²⁴ Mint-hogy elemzése Nikandros műveit inkább műfaji oldalról közelíti meg, a hatását is főleg az ókori tankölteményt vizsgáló kutatóknál látjuk majd.

Noha a *Thériaka* és az *Alexipharmaka* megítélése ezt az irányt követi a következő évtizedekben, s a kutatók csupán más megfogalmazásban, de ugyanezeket a nézeteket közvetítik, anélkül, hogy a lényegi részen jelentősen változtatnának; itt mégis hozok két példát, amelyek jól mutatják, hogy egyrészt

²¹ SCHNEIDER 1856, 201–203. Vö. HATZIMICHALI 2009, 19, OVERDUIN 2015, 7.

²² Még inkább kirekesztő KROLL (1936) kritikája, aki sem irodalmi értéket, sem használható tartalmat nem tud felfedezni a tankölteményekben, vö. OVERDUIN 2015, 1.

²³ GOW–SCHOLFIELD 1953, 18: „the victim of snakebite or poison who turned to Nicander for first aid would be in a sorry plight.” Vö. KNOEFEL–COVI 1991, 4.

²⁴ EFFE 1977, 59–61. Vö. OVERDUIN 2015, 1–2.

ezek a meglátások mennyire általánosak és elterjedtek voltak, másrészt, hogy miként járultak hozzá a terjesztésükhöz maguk is.

N. Hopkinson a *Hellenistic Anthology*-ben²⁵ úgy jellemzi Nikandrost, mint akinek nyilvánvalóan nem volt a tárgyról tudása (ahogyan a másik tanköltemény-szerzőnek, Aratosnak sem), műveit pedig intellektuális szórakoztatás céljából írta. Hopkinson ezt a nézetét a költemények egymással ellentétben álló jellemzőire alapozza: az epikus nyelv és az orvosi szakkifejezések ugyanúgy összeférhetetlenek, mint a kellemetlen téma és az elegáns előadásmód. Az esztétika-alapú szempont előtérbe kerülését láthatjuk a kutatónak abban a megállapításában is, hogy a *Thériaka* leginkább kidolgozott része a *dipsas*-kígyóról szóló részlet (334–358). A filológusok a későbbiekben is előszeretettel utalnak a *Thériaka* ezen első mérges kígyóját tárgyaló szöveg helyére.

A *Cambridge History of Classical Literature* hellénizmust bemutató kötetébe Nikandrosról A. W. Bulloch írt összefoglalót,²⁶ akinek a kiindulási pontja szintén az, hogy a korszak tankölteményeinek a létrejöttét mindössze az indokolta, hogy a lehető legdíszesebb formában adják elő a lehető legvalószínűlenebb témákat – ezt nevezi Bulloch irodalmi perverzitásnak (*literary perversity*). Nikandros a groteszk témát metrikai virtuozitással ötvözte, amely utóbbi azonban egyértelműen a tudományos pontosság rovására jelenik meg a művekben. A tudományos tartalom azonban Bulloch szerint sem fontos Nikandrosnak, minthogy nem volt a témában szakértő: tudását ugyanis teljes mértékben Apollodórosztól merítette.

Ezekből a kritikai megnyilvánulásokból láthatjuk a modern recepció főbb pontjait: Nikandros tipikus példája a hellénizmus kori költők második generációjának, amely kissé automatikusan és néhol eltúlozva követte az első generáció által meghatározott esztétikai irányokat. Ennek megfelelően furcsa, bizarr, kirívó témákat keresett magának, melyekről – a könyv alapú hellénisztikus kultúrához illeszkedve – prózai szakkönyvekből szedte össze a tudását, vagy, ennire sem fárasztva magát, egyszerűen versbe ültetett át egy komplett szakkönyvet, Apollodórosét. A toxikológiai téma azonban a figyelemfelkeltésen túl más célt nem szolgált, a költő pedig valójában nem érdeklődött iránta. Ehelyett a formai keretekkel, a megfogalmazás módjával való kísérletezés szándéka az, ami a művek megszületését indokolja. Ez a vállalkozás már önmagában pusztán irodalmi játék, amit alátámaszt a hexameteres formának és az orvosi témának (azaz a hagyományosan epikus formának és a nem-epikus témának)

²⁵ HOPKINSON 1988, 142–143.

²⁶ BULLOCH 1989, 58–64.

az ellentétessége, a nehéz, homályos nyelvezet, és maga a groteszk témaválasztás is.

Ezek a tulajdonságok mind abba az irányba mutatnak, hogy a költemények tanítói-orvosi oldala valójában csak póz, a játék része, és Nikandros első látásra instruktívnak tűnő információi nem hitelesek, nem érdemes őket komolyan venni. Már csak azért sem, mert láthatóan hiányosak (a mértékegységek a receptekből például sokszor elmaradnak), illetve nehezen lehet átlátni az elrendezésük logikáját (pl. a gyógymódok felsorolásánál). Ezeket a meglátásokat nem kellene egyértelműen elítélő kritikaként értelmezni, lehetnének egyszerű ténymegállapítások is, legfeljebb azzal a következtetéssel, hogy Nikandros nem tartozik a legkiemelkedőbb költők közé. Az eddig bemutatott kutatók állásfoglalása (pl. az ironia használata) mégis gyakran azt mutatja, hogy alapvetően kellemetlen olvasmánynak tartják a *Thériakát* és az *Alexipharmakát*: ha mint mellékes összetevői a görög kultúrának, érdekesek is valamilyen szinten (hiszen jól mutatják az alexandriai irodalom fejlődési irányait), valójában a legtöbb filológus szemében inkább érdektelenek, sőt elkerülendők.

Új szempontok bevonása

Scarborough 1977, 1979, 2008

A nézettel, miszerint Nikandros orvosi tankölteményeinek a tartalmi része nem fontos, nem érdekes, vagy nem értékes, Scarborough azon írásai mennek szembe, amelyekben a kutató alaposan megvizsgálja – biológiai, illetve orvosi szempontból – a *Thériaká*ban ismertetett mérges állatok leírásait, illetve a javallott gyógymódokat. A tanköltemény szerkezetét követve a kígyókkal kezd (1977), majd sorra veszi a többi állatot is (1979). A filológus, aki egyszersmind a természettudományokban és a modern orvoslásban is jártas, azon ritka Nikandros-kutatók egyike, akik hitelesen tudják megítélni a *Thériaka* és az *Alexipharmaka* tartalmi értékét. Figyelembe véve egyrészt azt, hogy a görög toxikológiai tudásról Nikandros előtti ókori forrásunk nincsen, másrésztől, hogy a Nikandrost követő orvosírók láthatóan sok információt vettek át tőle, Scarborough újra és újra hangsúlyozza, hogy a nikandrosi tanköltemények orvostörténeti szempontból nagyon értékesek.²⁷ Mindezt teszi a nem is titkolt sajnálkozással, hogy Nikand-

²⁷ SCARBOROUGH 1977, 4 és 1979, 3.

ros forrásai nem maradtak fenn:²⁸ a kutató Gow és Scholfield nyomán teljesen egyértelműnek gondolja, hogy a kolophóni költő Apollodórostól és más (valódi) szakértőktől szerezte toxikológiai ismereteit, míg ő maga semmilyen szinten nem volt jártas a természettudományos témában.²⁹

Scarborough-t láthatóan meggyőzték azok a filológus-érvek, amelyek a költemények nehéz nyelvezetére és költői megfogalmazására utalva megkérdőjelezzik a költő orvosi tudását és tanítói szándékát. Az amerikai tudós annyira magáévá teszi ezt a nézetet, hogy végül szinte minden a *Thériakában* található rendszertelenséget, inkonzisztenciát és orvosi szempontból hibás információt (amely nem magyarázható az ókori orvoslás tévedéseivel) Nikandros inkompetenciájával magyaráz; ám minden olyan adatot, amely helyes megfigyelésre vagy a modern biológia szempontjából meglepően újszerű rendszerezésre utal, azt Nikandros forrásának, illetve Apollodóros szakértelmének tudja be.³⁰ Ez utóbbiakból Scarborough végeredményben eléggé sokat talál ahhoz, hogy még a természettudományokban járatlan filológus is megértse, miért váltak Nikandros művei hosszú évszázadokra mérvadókká a toxikológiában.³¹

Scarborough előadásában Nikandros úgy jelenik meg, mint egy az orvosi téma iránt közömbös költő, aki kizárólag a minél bonyolultabb megfogalmazásra (nyelvi játékokra, irodalmi allúziókra) törekszik, ezzel sokszor elrontva, összezavarva a forrásának, Apollodórosnak az értékes információit, helyes megfigyeléseit.³² Hol túl sok megnevezést ad meg egyetlen növényhez, hol a maga szakállára egészít ki egy (egyébként helytálló) tünetleírást, hol pedig önkényesen alakít át (a metrum kedvéért) szóalakokat.³³ A kutató csak néhány alkalommal emelkedik felül a költő általa önkényesnek érzett hozzáállása miatti ellenérzésén, és ilyenkor megengedően megjegyzi, hogy Apollodóros helyes adatai még Nikandros bonyolult fogalmazásmódján keresztül is érthetők,³⁴ vagy, hogy a mérges rovarok összekeverése esetleg már Nikandros forrásában is megjelent.³⁵

²⁸ SCARBOROUGH 1977, 4, illetve 1979, 6 (vádolva a korszellemet, amely előnyben részesítette a művelt fogalmazást a tudományos pontosság hátrányára).

²⁹ Sőt, nem is igazán érdekelte a téma, l. SCARBOROUGH 1979, 4 és 81.

³⁰ Az előbbihez l. SCARBOROUGH 1977, 10 és 11 (a 116. jegyzettel), az utóbbihoz 1977, 9 és 1979, 12.

³¹ Scarborough 1979, 4 és 5–6 (entomológia).

³² SCARBOROUGH 1977, 4 és 1979, 6 és 10 (a homérosi allúziókról).

³³ Mindegyikre példákat l. SCARBOROUGH 1977, 10–12.

³⁴ SCARBOROUGH 1977, 9.

³⁵ SCARBOROUGH 1979, 15.

Érdekes, hogy Scarborough még elfogadóbb Nikandros művészetét illetően abban a 2008-as cikkében, ahol Nikandros témaválasztását egyértelműen III. Attalos udvarához való kötődésével magyarázza. Itt a költő nyelvezetét már úgy jellemzi, mint amely homályos ugyan, de egyszersmind pontos is, és a hexametrikus formát is mnemotechnikai okokkal magyarázza.³⁶

Knoefel–Covi 1991

A Scarborough Nikandros-képét is olyannyira meghatározó feltételezés – mely szerint Nikandros Apollodóros szakkönyveire alapozta műveit – ellen Knoefel és Covi lépett fel 1991-es monográfiájukban. A farmakológiai háttérrel is rendelkező amerikai szerzőpáros részletesen bemutatja a kolophóni költő modern recepcióját, hangsúlyozva a Schneider-, ill. a Gow és Scholfield-féle kiadások hatását annak elítélő jellegére, amely Knoefel és Covi érvelésében alapvetően téves és igazságtalan.

A kutatók elsősorban azt igyekeznek cáfolni, hogy Apollodóros lenne Nikandros fő forrása: szisztematikusan összevetve az ókori Apollodóros-hivatkozásokat és a párhuzamos Nikandros-helyeket arra jutnak, hogy bár vannak egyezések a kettő között, ám van annyi eltérés is, amely kétségeket támaszt az apollodórosi hatás kizárólagossága felől. Példának okáért, a mérges állatok leírásai Nikandrosnál többnyire részletesebbek és hitelesebbek, mint Apollodórosnál.³⁷

A *Thériaka* gyógymódjai a két kutató szerint ugyan egyértelműen használhatatlanok, csupán mitológiai értékük van,³⁸ de hozzáteszik, hogy ez igaz az összes ellenszerre, amelyet a XIX. század végén feltalált antivenom előtt bárki kígyómérgek ellen javasolt.³⁹ A gyógymódok orvosi értéke Knoefel és Covi szempontjából (azaz a modern orvoslás szempontjából) így nem tesz hozzá Nikandros hitelességéhez és nem is vesz el abból semmit. A kutatók egyéb megfigyelései azonban a költő orvosi hitelességét erősítik. Azt vizsgálva, hogy Nikandros Apollodóroson kívül mely más toxikológiai forrásokból meríthetett, Knoefel és Covi utal a III. századi Numéniosra, ám hozzáteszik, hogy ha Nikandros kölcsönzött is Numéniostól, a kifejezések jellege azt mutatja, hogy

³⁶ SCARBOROUGH 2008, 150.

³⁷ KNOEFEL–COVI 1991, 17.

³⁸ KNOEFEL–COVI 1991, 15–16 és 19. A „mythical value” magyarázatához l. uo. 51 (q jegyzet).

³⁹ KNOEFEL–COVI 1991, 46.

maga is jól ismerte a jelenségeket, amelyekről írt.⁴⁰ A szerzőpáros Nikandrosnak a későbbi ókori orvosírók körében elért reputációjában is annak a bizonyítékát látja, hogy a tanköltemények szerzője a maga korában szakértőnek számított.

A *Thériaka* ezek alapján két részre osztható: a kígyókról és egyéb mérges állatokról szóló információk valódi megfigyelést tükröznek (legyenek ezek akár a költő saját megfigyelései, akár másokéi), míg a gyógymódokkal foglalkozó rész csupán a korban elterjedt hiedelmeket mutatja – a szerzők szerint Nikandros talán éppen azért sűríti össze oly sok receptet, mert maga sem volt meggyőződve azok hatásosságáról.⁴¹

Ami Nikandros poétikáját illeti, Knoefel és Covi a korábbi kutatókhoz hasonlóan szintén az alexandriai esztétikára vezeti vissza a tanköltemények jellemzőit, ezzel azonban nem annyira a költő automatikus besorolását célozzák, amelynek révén a költő eredetisége csorbát szenved, hanem inkább a mai olvasó számára furcsának tűnő tulajdonságokra próbálnak kulturális háttérű magyarázatot kínálni. A szerzőpáros óvatos elmozdulása a Nikandrost megértéssel fogadó álláspont felé munkájuk utolsó fejezetében válik világossá: elismerik ugyan, hogy Nikandros stílusa kifejezetten idegesítő és dühítő,⁴² hozzáteszik azonban, hogy éppen ez a provokatív stílus tehette a tankölteményeket vonzóvá sok ókori olvasó számára. Ugyanilyen kettősséget észlelnek a kolophóni költő világképében: a *Thériaka* túlteng a borzasztó természeti jelenségek plasztikus leírásában, de Nikandros világa egyszersmind élettel is teli, s e jellemzője szintén nagy hatással lehetett az olvasóira és költő-követőire.

Knoefel és Covi érvrendszerét a legtöbb kutató nem tartja meggyőzőnek, vagy egyszerűen nem veszi figyelembe, ami talán azzal magyarázható, hogy az apolloodórosi hatás kérdésének a tárgyalásakor⁴³ meglehetősen önkényesen és módszertanilag vitathatóan veszik szemügyre az adott szöveghelyeket. A párhuzamos szövegek közt bármilyen apró eltérést elegendő bizonyítéknak tartanak ugyanis ahhoz, hogy kizárják az adott nikandrosi szöveghely apolloodórosi eredeztetésének a lehetőségét. Ez a fajta érvelés azonban éppen az ellenkező irányban hat, mint ahogy a szerzők szeretnék. A ritka próbálkozások

⁴⁰ KNOEFEL–COVI 1991, 19.

⁴¹ KNOEFEL–COVI 1991, 73.

⁴² KNOEFEL–COVI 1991, 75: „We agree that an annoyance-provoking, an exasperation-engendering property is inherent in his style, probably in the man himself. To read Nicander is to be irritated by him.”

⁴³ KNOEFEL–COVI 1991, 5–16.

egyike, amely módosítani kívánja a Nikandros hitelességéről alkotott képet, felületessége miatt éppen a költő hiteltelenségének érzetét erősíti.⁴⁴

Sokkal alaposabb és ennek következtében nagyobb hatású Jacques érvelése, amellyel cáfolni kívánja Apollodóros feltételezett döntő hatását a kolophóni költőre. A francia kutató már 1979-ben Nikandros gyógyítói hitelessége mellett tette le a voksát, de csak a 2000-es években megjelent szövegkiadásaihoz írt jegyzetei hatottak igazán a szakirodalomra, érvei az *Apológia*-fejezetben kerülnek bővebb kifejtésre.

*Touwaide 1991*⁴⁵

A. Touwaide 1991-es tanulmányára a későbbiekben több filológus úgy hivatkozik, mint amelyben a szerző Nikandros vallásosságáról, illetve a tankölte-ményekben jelen lévő homérosi harc-hasonlatok szerepéről értekezik;⁴⁶ a kutató cikkében azonban más nikandrosi kérdéseket is tárgyal, s a vallásosság témája mellett a Nikandros által használt lehetséges forrásokról, az orvosi és a költői nyelv harmonizálásáról, a nikandrosi természetképről, illetve a költőnek az Attaloszhoz fűződő viszonyáról is szót ejt.

A schneideri, a Nikandrost közvetlenül Apollodóros műveiből dolgozó költőként láttató véleményt Touwaide is túlságosan leegyszerűsített álláspontnak tartja, amely ilyen formában nem tartható.⁴⁷ A kutató ugyanilyen kritikával illeti a klarosi költő stílusát kizárólag a homérosi nyelvezettel párhuzamba állító nézetet, s rámutat a tankölte-ményekben alkalmazott orvosi szóhasználatra, illetve a kortárs költők műveiből kölcsönzött elemekre is, ezzel érvelve a nikandrosi stílus sok forrásból táplálkozó, de végeredményben egyéni jellege mellett.

A tankölte-ményekben fellelhető homérosi jellegzetességek közül Touwai-de ugyanakkor kiemeli az eposzi csatákat idéző kifejezéseket, amelyek által

⁴⁴ A kutatók körében további ellenérzést kelthet a szerzőpáros heves kritikája más filológusokat, főleg Schneidert illetően. Egy helyen (1991, 37) addig az ironikusnak szánt, de erőre sikeredett következtetésig is eljutnak, hogy Schneider negatív Nikandros-képe a német filológus költészettel szembeni ellenszenvének tudható be. Érdemes ezzel összevetni JACQUES sokkal szelidebb Schneider-kritikáját (2007, LXVIII).

⁴⁵ A belga kutató már a disszertációját is a nikandrosi művekből írta; minthogy az ókori farmakológia, illetve fitoterápia történetében is szakértő, SCARBOROUGH mellett az ő nevéhez is köthető az orvosi háttér vizsgálatának a bevonása a nikandrosi kutatásba.

⁴⁶ SISTAKOU 2012, 199, OVERDUIN 2015, 125.

⁴⁷ TOUWAIDE 1991, 70–73.

Nikandros a gyógyítást az ember és a mérgek harcaként mutatja be.⁴⁸ A mérgek ellenséges (ἐχθρός), ártó (κακός), vagy halálos (οὔλος) jellege, illetve az általuk az embernek okozott szenvedés súlyossága – amelyet Nikandros a tünetek sokféle verziójával, illetve komor megjelenítésükkel érzékeltet – a filológus szerint a harcok egyik résztvevőjeként láttatja a mérgeket; míg a gyógymódok segítségét felhasználó ember a másik oldalt jeleníti meg. A gyógyító anyagok a költeményben a mérgek negatív, sötét tulajdonságaival szemben az ellentétes pólust képviselik: ezeket a bőség, frissesség, édesség, tisztaság, illetve a szentség jellemzi.⁴⁹

A belga kutató a küzdelem két pólusának ezen nikandrosi megjelenítését két motívummal indokolja. Egyrészt a homérosi harcos jeleneteket minden görög olvasó ismerősként üdvözli, így az eposzi harc-metaforikával gyakorlatilag bármilyen információ könnyebben átadható, illetve megérthető a homérosi költeményeken nevelődött közönségnek.⁵⁰ Másrészt, Nikandros a természet negatív és pozitív oldalának a bemutatásával a világot uraló ellentétességet, ezt az univerzális, mindenhol jelen lévő sémát kívánta illusztrálni. A mítoszok beillesztése a művekbe szintén ezt a célt szolgálja, hiszen a természetben fellelhető anyagoknak a mérgező, illetve gyógyító voltát a költő a mitikus történeteken keresztül az istenek tevékenységéhez köti, így a világban jelen lévő ellentétességet annak a kezdetektől fogva fennálló, eleve elrendelt jelenségként ábrázolja.⁵¹

A tanköltemények megírásának a szándékát Nikandros részéről Touwaide ezen világlátás közlésében látja: a filológus szerint a klarosi költő ezáltal több célt kívánt elérni. Egyrészt a mérgek eredetének, illetve mibenlétének a kérdésére ad a költemények által egy tradicionális és Apollón-paphoz méltó vallásos választ; Nikandros másik motivációja a toxikológiai téma tárgyalására a politikai körülményekben keresendő: a költő műveivel legitimációt kívánt nyújtani III. Attalos kedvteléseire.

⁴⁸ TOUWAIDE 1991, 86–90.

⁴⁹ A kutatónak a nikandrosi művekből vett példáit l. TOUWAIDE 1991, a 89. oldalhoz írt jegyzetekben.

⁵⁰ Ezen költői szándékkal magyarázhatók továbbá a tankölteményekben a görög mindennapokból vett életképek is: a családot, a háztartást, a várost, a vidéket, a természetet megjelenítő részletek, illetve ezeket kitágítva, a görög nép által ismert földrajzi területekre, a görög történelemre, vallási rítusokra és mitológiára tett utalások által a költő közelebb hozza a toxikológiai témát az olvasók számára. TOUWAIDE 1991, 82–85.

⁵¹ TOUWAIDE 1991, 91–96.

A kutató tanulmánya zárásaként hangsúlyozza, hogy Nikandros munkásságának a megértéséhez érdemes azok politikai-kulturális háttérét is vizsgálni, illetve azokat a kor orvosi szakirodalmához képest elhelyezni. Noha Touwaide nem nyilvánít véleményt a tanköltemények gyógyászati-tanítói hitelességének a kérdésében, az utóbbi felhívás, illetve a tankölteményekben mélyebb mondanivalót kereső szempont alkalmazása alapvető eltérést mutat a korábbi szakirodalmi állásfoglalásoktól. Meglátásai azonban – amellet, hogy a kutatót a nikandrosi vallásosság témakörében megszólaló szerzőként tartják számon – többnyire visszhang nélkül maradtak.

Nikandros a tankölteményi hagyományban

Általános megközelítések

Az ókori tanköltemény műfaji meghatározásáról, jellemzőiről, szerepéről értekező filológusok többnyire csak futólag érintik Nikandros munkásságát és kevésbé foglalkoznak meg vele kapcsolatban kritikákat, a hellénizmus kori tankölteményekről elmondottak közvetetten mégis hozzájárulnak Nikandros megítéléséhez, ha mással nem, az általános vélemény elfogadásával és megismétlésével. A következőkben tehát azt vizsgálom, hogy aki egyáltalán ír Nikandrosról, az mennyire nyilatkozik róla elítélően.

Effe 1977-es nagy hatású monográfiáját már említettük: a kutató szerint Nikandros tankölteményeinek a valódi célja a nyelvi bravúr megcsillogtatása. A kutató olyannyira egyértelműnek veszi ezt, hogy az ókori tankölteményeket a költői szándék szerinti három-osztatú csoportosításában a nikandrosi műveket rendeli példaként ahhoz a kategóriához, ahol a tanítói szándék csupán formális póz.⁵² Ezeknél a költő számára a téma nem igazán, inkább a nyelvi rész a fontos.⁵³

Egy ókori költő eredeti szándékát nehéz (vagy lehetetlen) megítélni – ezzel az érveléssel sokan támadták Effe tanköltemény-felosztását. A. Dalzell az ókori tankölteményekről szóló monográfiája szerint például maga a tény, hogy a költő hosszan írt egy adott témáról – még ha az kifejezetten szakmai is – az alkotónak az adott a téma iránti érdeklődését bizonyítja, és a témaválasztásban nem csupán a korszak divatja motiválta. Dalzell Nikandros esetében a hang-

⁵² A három kategóriáról bővebben l. alább az *Apológia* c. fejezetben (*Műfaj*).

⁵³ EFFE 1977, 57–59. Vö. DALZELL 1996, 32, SIDER 2014, 15.

nemet, a költői hozzáállást egyébként kifejezetten komolynak értékeli (mert a témájával és a hallgatóságával szemben nem ironikus és nem is lenéző);⁵⁴ bár, teszi hozzá, a részletesség és a precizitás hiánya a gyakorlatban használhatatlanná teszi a műben javasolt gyógymódokat, így a tanítói szándék valóban nem tűnik túlságosan erősnek.

Noha Effe felosztásának a kritikája más kutatóknál is megjelenik – részben a tanítói szándék megítélésének a problémája, részben a történeti szempont hiánya miatt⁵⁵ –, a nikandrosi művekre ezek a szerzők is az alexandriai irodalom tipikus termékeiként tekintenek. Így csupán a kor kulturális irányait tükrözi maga a műfaj választása, illetve a szerzőnek a prózai szakkönyvekre alapozott tudása.⁵⁶

Toohey 1996

Szintén a hellénisztikus irodalmi irányelvek jelentik a kiindulópontot P. Toohey számára, amikor a görög és latin tanító költészet történeti fejlődéséről szóló könyvében Aratos és Nikandros tankölteményeit elemzi; ám ő a két szerző motivációit, stílusát, sőt világképét részletesebben tárgyalja, érdemes tehát több figyelmet szentelni megállásainak.

Toohey Hopkinsonhoz hasonlóan úgy véli, a hellénizmus kori tanköltemények szórakoztatás céljából születtek, amely szórakozás alapját az ellentétek kiaknázása (pl. epikus nyelv és szakkönyvi téma) adja.⁵⁷ Ebből az irodalmi-esztétikai szempontból lehet megítélni a tanköltemények sikerességét is: annál kedveltebb, sikeresebb egy tanköltemény, azaz annál jobban megfelel a céljának, minél ügyesebben tud szórakoztatni.⁵⁸ A kutató az egyes görög és latin tanköltemények részletesebb bemutatása után fejti ki bővebben az elméletét, amely szerint az e műfajban írt költemények mindig a saját koruk szórakozási formáinak a leképeződései. Hogy miként töltötték el a hellénizmus

⁵⁴ DALZELL 1996, 29 és 32. Nikandrosról és az (ön)íroniáról másként nyilatkozik TOOHEY (1996, 242: „their [Aratus’ and Nicander’s] treatment is modern, ironic, and playful”) és MAGNELLI (2010, 220: „we are surely dealing with a fair degree of self-irony”).

⁵⁵ VOLK 2002, 3; SIDER 2014, 15–16.

⁵⁶ „Dívtatos műfaj;” VOLK 2002, 54, prózai forrás: VOLK 2002, 54 (Apollodóros), SIDER 2014, 24.

⁵⁷ TOOHEY 1996, 51–52.

⁵⁸ A *didactic success* fogalmát TOOHEY rögtön a monográfia elején (1996, 15–18) bevezeti, a sikeresség öt kritériumának a megnevezésével, és később ezekre alapozza az egyes művek elemzését is.

vagy éppen a kora császárkor művelt rétegei a szabadidejüket, mi jelentett számukra szórakozást, azt maguk a tanköltemények – mint kifejezetten a szabadidő eltöltésére szánt művek – jól tükrözik.

A hellénisztikus tanköltemények, Toohey meglátása szerint, a hésiiodosi *Munkák és napokkal* szemben nem kívánnak szociális és politikai kérdésekbe belemenni, szórakoztató jellegüket éppen az ezekkel a témákkal kapcsolatos passzivitás biztosítja. A kikapcsolódást, a mindennapi élet gondjaiból való kivonulást, a pihenést célozva ezek a művek inkább irodalmi játékoságra törekednek, s így a célközönség számára a szövegek esztétikai értéke sokkal fontosabb, mint a látszólagos tárgyuk. Mint látjuk, Toohey a korábbi nézetekkel összhangban nyilatkozik a hellénizmus kori tankölteményekről, ám ezt a szociális-kulturális háttér figyelembevételével alaposabban megindokolja.

A nikandrosi műveket illetően hasonlóan jár el: egyrészt átveszi az általános véleményt, miszerint a kolophóni költő (valószínűleg) Apollodóros munkáira alapoz,⁵⁹ kimondatlanul is megkérdőjelezve ezzel a költő szakértelmét; másrészt továbbfejleszti a Nikandros-képet azzal, hogy kifejezetten hangsúlyozza a költemények hatásvadász stílusát és hátborzongató hangulatát. Ahogyan Toohey egy helyen fogalmaz:⁶⁰ „A két fennmaradt műből ítélve Nikandros vonzereje azon alapszik, hogy a nyelvi pedantériát (szokatlan és bonyolult szókincset) szenzációhajász stílussal ötvözi (a különböző mérgek okozta testi tünetek olyan szinten részletesek, ahogyan azt csak egy bulvárlaptól várnánk). Van valami felettébb hátborzongató Nikandros különös verseiben.”

A kutató e bevezető sorok után mindkét tankölteményből bemutat olyan részleteket, amelyek a fenti kijelentését alátámasztják. A *Thériakából* (nem meglepő módon) a *dipsas*-kígyó passzusát (334–358) elemzi. Megállapítja, hogy a kígyó leírása nem elég részletes a beazonosításhoz,⁶¹ a tüneteket ezzel szemben olyan aprólékossággal tárja elénk a költő, amely már inkább bizarr és kísérteties. Toohey Nikandros magatartását a tünetek ismertetésekor hideg-

⁵⁹ TOOHEY ezzel kapcsolatban előbb (1996, 62) óvatosan fogalmaz (*assumed*), később azonban (96) már láthatóan nincsenek efelől kétségei.

⁶⁰ TOOHEY 1996, 62: „Nicander’s appeal, to generalize from these two surviving works, rested on a combination of linguistic pedantry (his vocabulary is unusual and difficult) and a thoroughgoing sensationalism (the physiological effects of the various poisons are detailed in a manner that is normally reserved for tabloid newspapers). There is a strong streak of the macabre in Nicander’s unusual verse.”

⁶¹ TOOHEY megfogalmazása érezhetően ironikus (1996, 65): „One could be forgiven for mistaking this creature for a small, decorated lead pencil, for all of the detail within Nicander’s pen-portrait.”

nek és távolságtartónak érzékeli: a költőt nem hatja meg az emberi szenvedés, és nem igazán együttérző az áldozattal. Ehhez a nem túl kellemes alaphangulathoz még hozzátesz a passzusba illesztett mitológiai kitérőt. Az *aition* elbeszéli, hogyan vesztette el az ember az örök ifjúság ajándékát: lustaságból és ostobaságból rábizta egy számárra, hogy az cipelje helyette. A számár azonban egyszer annyira megszomjazott, hogy egy forrást őrző kígyónak (a *dipsas*nak) még a halhatatlanságot is odaadta azért cserébe, hogy a szomját olthassa – így lett a kígyó halhatatlan (a vedléssel társított ókori elképzelés), az ember pedig halandó, s ezért okoz a *dipsas*-kígyó marása elviselhetetlen szomjúságot.⁶² Toohey úgy látja, ennek a mítosznak a fő motívumai a balgaság és a tehetetlenség, és a történetnek nincsenek valódi győztesei – jól mutatva a költő gyászos világképét, amely mindkét költeményt áthatja.

Ez a passzív, hűvös, távolságtartó magatartás annak tudható be, hogy Nikandrost valójában nem érdekli a téma, csak a közlési mód: így válik a tan-költemény áltudományossá, amit a használhatatlan receptek jeleznek.⁶³ Az irodalmi játékoságra való törekvés Nikandros esetében azonban már inkább túlzott és megterhelő az olvasónak, mintsem élvezetes. Ráadásul, a diszszonancia a hatásvadász tünetleírások és a száraz, technikai gyógymódliság között, illetve a bonyolult nyelvezet és a kísérteties tárgy között teljesen hitel-
telenné teszi a didaktikus pózt.

Ily módon elemezve a *Thériakát*, Toohey áttér az *Alexipharmakára*, amelyről már eleve azt állítja, hogy az egyszerre próbál hatni a drámai tünetleírásokkal és a játékos nyelvezettel. A gyógymódokat leíró részek azonban túl szárazra sikeredtek, ezért ez a költemény még kevésbé sikeres (azaz szórakoztató), mint a *Thériaka*. A költő pesszimista világképe itt is átüt a sorokon: ezt jelzik a reménytelen gyógymódok, s végeredményben a tehetetlenség, amelyet az ember ebben a világban érezhet. Nikandros sötét világképét Toohey szembeállítja az aratosi pozitív világlátással, a kettő közötti különbséget pedig azzal magyarázza, hogy míg Aratos vallásos áhitattal szemlélte a világrendet és hitt az irodalom nyújtotta lehetőségekben, addig a kolophóni költő áthidalhatatlan

⁶² A kígyónak a neve is a szomjúságra utal, hiszen tartalmazza a δίψα (szomj) jelentésű szót.

⁶³ TOOHEY Nikandros műveit azokhoz a populáris, figyelemfelkeltést célzó, ám tudománytalan művekhez hasonlítja, amelyek minden korra jellemzőek (1996, 66): „Little books on dangerous snakes and spiders – usually quite unhelpful – do a roaring trade in Australian popular book-stores. Their aim is almost always to titillate more than to instruct or to cure. This is also the case with Nicander.”

szakadékokat érzékelhetett a szavak és a jelentésük között: a nyelv így válik nála a passzív szórakozásba való menekülés eszközüvé.⁶⁴

Toohey összetett, a költő motivációit és a szociokulturális hátteret alaposabban feltérképező elemzése több ponton is hozzájárul Nikandros negatív megítéléséhez. Egyrészt a költő orvosi-tanítói hitelességének a lehetősége gyakorlatilag fel sem merül értelmezésében; másrészt Nikandros szórakoztatást célzó kísérlete, a túlzott és üres játékosságával és a gyászos világképpel, végeredményben inkább erőlködésnek tűnik: így nem csoda, ha Toohey-t elolvasva kevés filológus veszi szívesen a kezébe a tankölteményeket – hacsak nem művelődéstörténeti dokumentumértékük miatt.⁶⁵

Pozitívabb hangok

Noha Toohey nem tekinti hitelesnek a tanköltemények tanítói oldalát, a poétikai vállalkozásról elismeri, hogy figyelemre méltó és hatással van az olvasókra (még ha nem is arat mindig osztatlan sikert). Ez a megengedő hangnem Nikandrosszal szemben a 2000-es évek elején megerősödött. Láttuk, hogy Knoefel és Covi már 1991-ben felszólalt a kolophóni költő orvosi szakértelmét automatikusan elutasító álláspont ellen, ám érveik nem találtak elfogadásra.

Sokkal nagyobb hatást értek el Jacques szövegkiadásai, a 2002-es *Thériaka*- és a 2007-es *Alexipharmaka*-kötet. A francia filológus kommentárja egyszerre vizsgálja a szövegek esztétikai értékét és természettudományos tartalmát, nem vitatva azt, amit a tanköltemények sugallnak: hogy szerzőjük költő és orvos egy személyben. Hasonlóan értékeli M. Papadopoulou is a költő munkásságát 2009-es cikkében, amelynek értelmében a tanköltemények színterminusai kiváltképpen jól szolgálják az esztétikai-költői célokat (*enargeia*) és a természettudományos pontosságot is, egyidejűleg lehetővé téve a művek gyönyörködtető és tanító funkcióját. Minthogy ez a fajta megközelítés, amikor egy kutató ilyen komolyan veszi Nikandros tankölteményeit, a lehető legelfogadóbb álláspont, itt, a negatív recepció tárgyalásakor nem ismertetem részletesebben e két filológus érveit. Hogy mégis lássunk példákat Nikandros

⁶⁴ TOOHEY 1996, 242: „Escapism? Nicander’s text, a rural fantasy for Hellenistic urbanities, is built upon this illusion.”

⁶⁵ L. TOOHEY-nak a könyvet befejező mondatait (1996, 251) arról, hogy a tankölteményeket azért érdemes olvasni, mert azok annyira mások, mint amit megszokhattunk: „so intellectually demanding and, to our eyes often, so dry a genre as didactic epic. I wonder if we should not cherish a cultural experience that differs so utterly from our own.”

pozitívabb recepciójára, két olyan szakirodalmi olvasatot mutatok be, amelyek – Hopkinson-éhoz és Bulloch-éhoz hasonlóan – a tanköltemények új szövegkiadásai után jelentek meg, jól érzékeltetve azok hatását.

M. Hatzimichali a Hellenistica Groningana sorozat *Nature and Science* című kötetében (2009) megjelent cikkét azzal indítja, hogy hosszan ismerteti Nikandros ókori és modern recepcióját és kiemeli a kettő közötti különbséget. A kutató erre a különbségre próbál magyarázatot találni, és Toohey felfogásához hasonlóan ő is az eltérő kulturális háttérben találja meg azt: a toxikológiai téma a II. században egyre népszerűbb lett, a hexametrikus forma szakkönyvek esetén is elfogadottá vált, a homályos nyelvezet pedig az alexandriai irodalom elvárásait tükrözi. Hatzimichali szerint a Nikandros közvetítette orvosi tudás feltehetően megfelel a korabeli medicina ismereteinek és nem kizárólag Apollodórostól származik, ahogyan azt korábban gondolták – és itt Jacques-ra hivatkozik. A francia kutató azon tézisével viszont, amely szerint Nikandros udvari orvos volt, Hatzimichali nem ért egyet: a költőre inkább úgy tekint, mint aki érdeklődött ugyan a természettudományos téma iránt és elméletben értett is hozzá, az azonban csak apropóként szolgált neki a költői tehetségének a kifejezésére, a nyelvészi és irodalmi műveltségének megcsillogtatására. Inkább volt tehát művelt költő, korának *poeta doctus*, mint valódi orvos.

E. Magnelli a hellénisztikus irodalomról szóló 2010-es Blackwell-féle kötetben megjelent Nikandros-fejezetében hasonlóan mutatja be a költő munkásságát: a kiindulópont nála is az, hogy a tanköltemények szerzőjére leginkább mint tudós költőre (*scholar-poet*)⁶⁶ tekinthetünk, aki a hellénizmus második generációjának tagjaként átveszi és továbbfejleszti (és néha eltúlozza) azokat az esztétikai elveket, amelyeket Kallimachos és kortársai lefektettek. Nikandros úgy játszik az alexandriai aranykor szövegeivel, ahogyan azok játszottak az archaikus és klasszikus irodalommal. A kolophóni költő igyekszik még szigorúbb lenni a metrikai szabályok betartásában és még több nyelvi játékot alkalmazni, mint elődei. A műveltség fitogtatása és a nyelvi precizitás eltúlzása azonban inkább nehézkessé teszi a tanköltemények szövegét, a túlzott játékoság pedig ironiát és önteltséget sugall. Magnelli utal a *Thériaka* kezdő *ῥῆτα* szavára – a költő ugyanis azt ígéri, hogy *könnyen* fel tudja sorolni barátjának a mérges állatokról szóló ismereteket –, illetve a múzσαι invokáció elhagyására, amelyek az ő megközelítésében a költői öntudat, sőt az önteltség jelei. Az, hogy Nikandros mellőzi a hagyományos invokációt, s a célközönségét szándékosan úgy nevezi meg, hogy az zavaros homályban marad, azt mutat-

⁶⁶ MAGNELLI 2010, 223.

ják, hogy a költő magával a műfajjal játszik, s hogy a gyógyító szerep csupán álca, nem pedig reális attitűd. A kutató szerint Nikandros szakértelme sokkal nagyobb lehet, mint azt elsőre gondolnánk, a költő célja mégsem e szakértelem átadása, és a praktikusság hiánya miatt semmiképpen sem a gyógyítás, hanem a költői játék, a megfogalmazás módja.

A két kutató Nikandros-képe, láthatjuk, sokkal elfogadóbb, mint amit a korai modern recepciónál tapasztalhattunk; annyiban mindenképp, hogy a hellénizmus jellemzőire való hivatkozás náluk nem azt jelenti, hogy Nikandros mindenféle eredetiség nélkül követte a korszak nagyjait, hanem azt, hogy a tanköltemények furcsaságai magyarázatot nyernek a kulturális kontextus vizsgálatával és elfogadásával. A toxikológiai témára azonban ezek a kutatók is csak mint eszközre tekintenek: bár a költő orvosi szakértelmét elismerik, a tanítói szándékot továbbra sem tartják hitelesnek, sem a tartalmat praktikusnak, a gyógyításban felhasználhatónak.

Megértő elborzadás

A most ismertetett óvatos, elfogadó vélemények után kifejezetten érdekes lehet szemügyre venni, milyen irányba mutatnak a legújabb Nikandros-elemzések. Részletesebb bemutatásuk előtt az előre leszögezhető, hogy esztétikai megközelítésekről van szó: míg Sistakou a hellénizmust a romantikával állítja párhuzamba, addig Overduin szigorúan a nikandrosi szövegnél marad és igyekszik annak (a *Thériakának*) a legalaposabb esztétikai elemzését nyújtani, ahol nem maradhat rejtve semmilyen költői eszköz, semmilyen irodalmi érték, amelyet csak a tanköltemény tartogat olvasói számára.

Sistakou 2012

A sötétség esztétikája című monográfiájában Sistakou lebilincselő érveléssel fejtegeti, hogy a hellénizmus irodalmának azok a jellegzetes vonásai, amelyek számunkra annyira idegeneknek és furcsáknak tűnhetnek, valójában ismerősek lehetnek egy hozzánk időben sokkal közelebbi korszakból, a romantikából, amikor a művészek a rút, a különös és az ijesztő ábrázolásával ugyancsak esz-

tétikai élményt kívántak létrehozni.⁶⁷ A filológus három hellénisztikus szerzővel illusztrálja tézisé: miután bemutatja Apollónios Rhodios *Argonautikáját* és Lykophrón *Alexandráját*, rátér Nikandros tankölteményeire, amelyeknél főleg arra a kérdésre koncentrálnak, miképp hat a tudományos (főként az orvosi és farmakológiai) ismeretek elterjedése, népszerűsége a kor irodalmára, s hogyan szolgálja mindez a (romantikus) sötétség-esztétika kialakulását.

Sistakou alapvetése szerint az alexandriai divatok közé tartozott az olyan morbid témák iránti érdeklődés, mint amilyen a mérgek és mérgezések, a természettudományos orientáció pedig a korszakra általánosan jellemző; a kettő együtt a furcsa és paradoxografikus elemek felbukkanását eredményezte az irodalomban.⁶⁸ Minthogy a IV. századtól a természettudományos szakkönyvek már inkább prózai formában íródtak, az ilyen jellegű ismeretek beillesztése a költői művekbe kifejezetten mesterkélt pózt kölcsönzött azoknak, aminek maguk a költők is teljesen a tudatában voltak. Nikandros esetében ez a természettudományos érdeklődés a tanköltemény műfaján keresztül jut felszínre, amely furcsa keveréke a poézisnek és a tudománynak.⁶⁹

Ehhez a szokatlan hibridhez hozzájárul még a tankölteményekben állandóan jelen lévő szenzualitás. Az erős érzékszervi hatásra való törekvés, illetve a tudományos, ám egyszersmind groteszk téma eredményezi a sötétséget (*darkness*), amely Nikandros esztétikáját jellemzi. A természetfölöttire tett ismételt utalások (mitológiai betétek) a látszólagos természettudományos keretben ugyancsak sötét hangulatot teremtenek: a költő vallásos érzülete és a tudományba vetett hite állandó harcban áll egymással, s ez olyan bizonytalanság-érzethez vezet, amely szintén rányomja a bélyegét a költemények atmoszférájára. Noha Nikandros minden bizonnyal ért a témájához, amint az például az orvosi szakterminusok használatából is kitűnik, Sistakou megismétli a már sokszor hangoztatott véleményt: az esztétikai célok sokkal előbbre valók, mint a tudományos téma – ezt alátámasztandó elemzése is a költői esz-közök burjánzására utal.⁷⁰

A kutató fő tézise tehát: a költőiség alapjában véve az unalmas téma ellensúlyozására szolgál, ahol az érzékszervi hatás mint esztétikai élmény el-

⁶⁷ SISTAKOU (2012, 28) négy jellemzővel írja le a romantika „sötétség-esztétikáját”, melyek a hellénizmusra is kivetíthetők: „fantastic, Gothic, grotesque, uncanny.” Ezek részletesebb kifejtését l. SISTAKOU 2012, 29–47. A két korszak hasonló szociokulturális háttéréről l. SISTAKOU 2012, 259–262.

⁶⁸ SISTAKOU 2012, 195.

⁶⁹ SISTAKOU 2012, 196: „strange amalgam of poetry and science.”

⁷⁰ SISTAKOU 2012, 202.

érése az elsődleges irány. Ezt Nikandros olyan eszközökkel éri el, mint az erős vizualitás (*enargeia*), a természeti lények élénk, életszerű leírása, illetve megelevenítése mítoszokon és metamorfózis-történeteken keresztül.⁷¹ A költő a természetet ily módon élő, önálló szervezetként jeleníti meg, amelyben az ember azonban kívülállóként van jelen. A természet és az ember kapcsolata nem harmonikus, sokkal inkább ellenséges: az előbbi az utóbbira nézve veszélyes és ijesztő. „A halál ott ólálkodik mindenhol a kegyetlen természetben, ezen a kígyókkal teli ellenséges területen” – írja Sistakou egy helyen.⁷² A természet Nikandrosnál néha a szép arcát mutatja, de ez csak még inkább kiemeli a másikat, alapvetően sötét és veszélyes oldalát.

Sistakou ezek után megvizsgálja, mi olvasható ki a gyógymód-részletekből, és mi a tünetleírásokból. A gyógymódokra nézve felveti a kérdést, hogy vajon beszélhetünk-e pozitív világképről Nikandros esetében, de hamar arra jut, hogy ezek a listák is inkább esztétikai célt közvetítenek, mint valódi ígéretet a gyógyulásra – ezt az e részletekre jellemző pontatlanság (pl. a dózis hiánya) is mutatja. A receptek hozzávalói különösek, az elkészítési módjuk pedig leginkább egy alkimista laboratóriumára emlékeztet, vagy éppen egy boszorkánykonyhára – a halál képzetét előbb felidézve, mint a gyógyulását.⁷³

A tünetleírások ugyanilyen kísértetiesek: a tünetek úgy jelennek meg „mintha az emberi testet hirtelen valami démonikus, kontrollálhatatlan erő kerítené a hatalmába.”⁷⁴ A szenvedés látványa egyszerre taszító és vonzó, s a költő ezt a morbid vonzódást használja fel a hatáskeltésre. A szinterminusok bősége például erős drámai hatást okoz,⁷⁵ míg az anatómiai pontosság a költő távolságtartó magatartását mutatja: az érzelmi elhatárolódás a szenvedő embertől, a hideg precizitás, az empátia teljes hiánya mintegy színházi látvánnyá alakítja a tünetleírást, ahol a gyógyítás mesterséges pózzá válik.⁷⁶

⁷¹ SISTAKOU 2012, 225: „Myth is one way of poeticizing the monstrous plant, to suggest that the forces of evil lurk beneath the idyllic surface of nature is another.” Az idézett mondat jól érzékelteti, hogy a kutató – talán a saját érvelése hatására, a meggyőzés hevében – maga is egyre drámaibb módon, néhol túlzóan fejezi ki magát, amikor Nikandros stílusát jellemzi.

⁷² SISTAKOU 2012, 210: „death lurks all over the savage nature, which is depicted as a hostile place full of serpents.”

⁷³ SISTAKOU 2012, 227–230.

⁷⁴ SISTAKOU 2012, 235: „as if suddenly a demonic, uncontrollable force takes hold and affects the human body.” A megfogalmazás, megítélésem szerint, megint kissé túlzó.

⁷⁵ Ez az esztétika-alapú meglátás az ellenkezője PAPADOPOULOU (2009) állításának, amely szerint a szinterminusok nemcsak költői eszközökként vannak jelen a művekben, hanem a tudományos leírások pontosságát is szolgálják.

⁷⁶ SISTAKOU 2012, 242.

A tünetek némelyike (hányás, vizelet, kényszerű székelés) egyszerre szörnyű és nevetséges voltával a leírások groteszk voltaért felelős, míg az örület mint tünet sokféle megjelenítése a horrorisztikus hangulatot erősíti.

Sistakou a tanköltemények esztétikai elemzését így foglalja össze: „A kérdésre, hogy mi a sötét Nikandrosban, azt lehetne felelni: nagyjából minden az, a tárgytól a stílusig. Versbe foglalni bármit, ami mérgező a természetben – legyen az kígyó, pók, növény, vagy egyéb anyag – és az alkímia módszereit javasolni ellenszerként: ez már önmagában egy sötét kiindulópont.”⁷⁷

Overduin 2009 és 2015

F. Overduin a 2015-ben megjelent kommentáros *Thériaka*-kiadással robbant be a Nikandros-kutatók közé, hiszen ott fejt ki részletesen a meglátásait, kiindulási pontként mégis érdemes szemügyre venni a *Nature and Science* című tanulmánykötetben (2009) publikált írását, amelyben erőteljesen érvel a nikandrosi művek áltudományos volta mellett. Minden olyan eset, állítja a kutató, ahol a költői megoldások előnyt élveznek a tudományos tartalommal szemben, azt mutatja, hogy a *Thériaka* egy áltudományos szakkönyv, Nikandros maga pedig nem igazi szakértő, hanem csak könyvekből szedte össze toxikológiai információit.⁷⁸

A tanítói szándék és a tanköltemény műfaja ellentétben áll egymással, amit jól illusztrálnak azok a példák, ahol a tankölteményben közölt ismeretek, noha látszólag egy hozzáértőtől származnak, valójában nem alkalmazhatók vagy nem értelmezhetők a címzett részéről. Miért írja le a kígyók külsejét Nikandros, ha a gyógymódokat nem kígyónként, hanem ömlesztve adja elő aztán? Ki az igazi címzett, ha egyrészt igaz Jacques állítása, miszerint a szerző udvari orvos, viszont a *Thériaka* bevezetője egyszerű vidéki embereket emleget? Mire jók a hosszú gyógymódlisták, különös és nehezen beszerezhető anyagokkal, ha a szöveg végén valami igazán egyszerű és kéznél lévő alternatívát is megad (gyakorlatilag bármelyik útmenti növényt) sürgős esetekre (*Th.* 915–920)?

⁷⁷ SISTAKOU 2012, 254: „If asked ‘what is dark in Nicander?’ one may respond ‘almost everything from subject matter to style.’ To poeticize anything poisonous in nature – serpents, spiders, plants, substances – and to suggest alchemy as the remedy for poison is a dark start in itself.”

⁷⁸ OVERDUIN 2009, 82: „It is clear that Nicander has done his homework by researching the treatises of experts on poisoning, snakes and medicinal plants, but I do not believe that Nicander was an expert himself.” Egy újabb példa az ironikus fogalmazásra, amely eddig is sokszor felbukkant a Nikandros hitelességét megkérdőjelező kutatóknál.

Nem minden kígyómarás idéz elő sürgős esetet? Ha nem, akkor mire jók a drámai tünetleírások? – sorolja a tanköltemény inkonzisztens elemeit Overduin.

Értelmezése szerint az alapvetően prózai témához és a leírt helyzetek komolyságához nem illik sem az epikus nyelvezet, sem a hosszú felsorolások a túl sok választási lehetőséggel: ezek jelenléte azt bizonyítja, hogy a tanköltemény ajánlásai a mérgezések aktuális eseteiben egyáltalán nem praktikusak, még akkor sem, ha a szántóföldön megmart áldozatnál éppen kéznél is van a *Thériaka* egyik példánya – teszi hozzá ironikusan a filológus.⁷⁹ A pontos mértékegységek hiánya sem magyarázható egy ilyen ügyes költő esetében azzal, hogy azok nem illeszthetők be a hexameterekbe, így ez is a tanítói szándék hiteltelenségét támasztja alá. Az olyan preventív javallatok pedig, ahol a recept elkészítéséhez két párosodó kígyót kell felkutatni, egyértelműen babonás képzetekből és népi hiedelmekből származnak – újra csak aláásva a tanköltemény komolyságát. A tudományos tények közlését tovább akadályozza a vers horrorisztikus hangulata, az állandó veszélyérzet (pl. a mérges állatok felruházása emberi gonoszossággal), amely egyes olvasókra talán vonzóan hat, másokat azonban inkább taszít, de amely mindenképpen a költői célok elsőbbségét jelzi.

Overduin nem tesz hozzá sokat azokhoz a megállapításokhoz, amelyekre többek között Toohey is eljutott, amikor kiemeli, hogy a *Thériaka* hiányos, félreinformál, a stílusa pedig feleslegesen rémisztő; legfeljebb azzal, hogy a tanköltemény inkonzisztenciáit még kiélezettebben állítja pellengérre, hogy bemutassa, a tanítói-tudományos funkció és a poétikai megoldások milyen nagy ellentétben állnak egymással.

Hat évvel később megjelent *Thériaka*-kommentárjában Overduin kiindulópontja a természettudományos háttér vizsgálatáról való tudatos lemondás (minthogy az nem is érdekli őt),⁸⁰ s így a pusztán irodalmi értékeket feltárni kívánó elemzés nem követelné meg, hogy a filológus Nikandros szakmai hozzáértése ellen érveljen. Az elemzés során levont következtetések – az előbb bemutatott tanulmányhoz hasonlóan – mégis lépten-nyomon oda futnak ki, hogy Nikandrosra nem orvosként kell tekinteni, hanem kizárólag költőként.⁸¹

⁷⁹ OVERDUIN 2009, 81.

⁸⁰ OVERDUIN 2015, 1.

⁸¹ Ilyen következtetésekre példák: A korrekt információk hiánya azt mutatja, hogy a tudományos pontosság a költőnek nem fontos, tehát a költemény nem esztétika-alapú olvasása nem vezet semmilyen eredményre (2015, 3). A téma önmagában még nem bizonyítja, hogy a szerző hozzáértő (2015, 5). A *Suda* szerint Nikandros megverselte a hippokratészi *Prognosztikát*, ami azt bizonyítja, hogy inkább a költészet, mint az orvoslás érdekli (2015, 7). OVERDUIN hivatkozik (2015, 8) SCARBOROUGH véleményére is – miszerint a költő nélkülözi a kellő szakértelmet –, amikor

Overduin, úgy tűnik, ezzel az érveléssel még inkább megalapozottnak érzi a saját esztétikai megközelítését, amely során a *Thériakában* a tankölteményi hagyomány, az alexandriai esztétika, a narratív aspektusok, a szerkezeti eszközök és az irodalmi motívumok alkalmazását vizsgálja.⁸²

Kezdve a tankölteményi hagyománnyal, a filológus rögtön utal arra, hogy a műfaj meghatározása meglehetősen problematikus a (modern) irodalomtudomány számára, minthogy „két, nyilvánvalóan ellentétes elemnek”, a költészetnek és a tanításnak az uniójáról van szó.⁸³ Egyszerű definíció helyett ezért sokan inkább bizonyos kritériumok felállításával próbálják megragadni a műfaj lényegét, s a továbbiakban maga Overduin is egy ilyen kritériumrendszert állít fel.⁸⁴

A műfaj történeti fejlődését is figyelembe véve a kutató a hellénisztikus tankölteményekről kijelenti, hogy azok, mivel már a prózai szakkönyvek elterjedése után íródtak, valószínűtlen hibridek. „Tévedés úgy láttatni ezeket a szerzőket [Aratost és Nikandrost], mint valódi szakértőket, akik a próza helyett egyszerűen a költői formát választották ahhoz, hogy a tudásukat közvetítsék. Ha valóban szakértők lettek volna, kétségkívül prózában írtak volna”.⁸⁵ A prózai forrásokra (Apollodórosra) való támaszkodás, a hésiodosi hagyomány követése,⁸⁶ illetve a kulturális háttérrel biztosító alexandriai esztétika jellemzői is azt a feltételezést támasztják alá, hogy ezek a szerzők a mesterkéeltséggel, a látszattal játszottak, a művek valójában nem praktikus célzatúak.

A *Thériaka* (megnevezett, vagy csak sejtetett) címzettjeit vizsgálva Overduin arra következtet, hogy ez a művészi játékosággal túlsúlyolt költemény csakis olyan közönségnek szólhat, amely értékelni tudja a megfogalmazás ilyen módját: a művelt és olvasott elitnek, ami a kutató szerint kizárja azt, hogy a művet esetleg a farmakológiai tárgya miatt olvasták volna.⁸⁷ A tanköltemény struktúráját elemezve a kutató kiemeli a múzσαι invokáció hiányát, amelyben

JACQUES-kal szemben állítja, hogy Nikandrosnál a költészet és a tudomány, ellentétességük miatt, egyáltalán nem tud elválaszthatatlan egységet alkotni.

⁸² OVERDUIN 2015, 3.

⁸³ OVERDUIN 2015, 12. A filológusnak ezekben a soraiban, meglátásunk szerint, megjelenik a maga személyes idegenkedése is, a műfajjal szembeni értetlensége.

⁸⁴ OVERDUIN 2015, 15–21.

⁸⁵ OVERDUIN 2015, 26: „To present these authors as experts who simply preferred to convey their learning in poetry instead of prose is therefore erroneous. Had they verily been experts themselves, they would undoubtedly have written in prose.”

⁸⁶ OVERDUIN 2015, 31.

⁸⁷ OVERDUIN 2015, 43: „Even if Nicander’s ‘general you’ would point at fellow doctors, as Jacques maintains, it is in their capacity as connoisseurs of literature, not as physicians, that they

Magnelli-hez hasonlóan ő is a költő arroganciáját látja. Ez az arrogancia nyilvánul meg a *πεῖρα* felütésben (hiszen nem *κῶνυῦ* sem a vers nyelvezete, sem a témája) és abban a felületességre utaló tényben is, hogy a költő nem vette a fáradságot, hogy logikusabb (praktikusabb) elrendezésben prezentálja a tudnivalókat. A variáció okozta művészi gyönyörködtetés szempontja itt is felülírja a tudománynak a logikus szerkesztésre vonatkozó kívánalmát. A *Thériaka* két része közül a második, a gyógymódlista még így is meglehetősen érdektelenre sikeredett – szemben az első egység részletgazdagságával és drámai hangulattal; a végtelennek tűnő felsorolásban azonban nem is a tartalmat kell nézni, hanem az esztétikai értékeket,⁸⁸ amelyeket a kutató ezután mutat be.

A megszemélyesítések, az *enargeiát* célzó leírások, az aitiológiai-mitológiai kitérők, a földrajzi és etimológiai utalások, a hasonlatok és a homérosi csatákat idéző kifejezések mind-mind az olvasó szórakoztatására szolgálnak, rajtuk keresztül ugyanakkor a költő világgépe is kitapintható. Overduin csatlakozik Toohey és Sistakou véleményéhez, amikor a részletes tünetleírásokban nemcsak az *enargeia* példáit látja, hanem egyfajta morbid esztétika kifejeződését, illetve a szerző kívülrállását, érzelmi elhatárolódását.⁸⁹

Az egyszerű, mindennapi életet felvillantó kitérők sem a theokritosi idillikus természet-ábrázolást idézik, hanem egy negatív, akár antibukolikusnak is nevezhető világot. Ezt a sötét és komoly világnézetet, illetve az unalmas témát csak időnként színesíti egy-egy komikus részlet vagy kifejezés, mint amilyen az állatok rémeként lefestett *dryinas*-kígyó, amely azonban fél a bögölytől.⁹⁰

Mind a költői célt, mind a sötét világgépet megjeleníti a homérosi csatákat idéző képiség, amely az egész költeményben jelen van. Állat és ember állandó harcban áll egymással, s ahol még a kapott sebek leírása is a homérosi harci sebesülésekre emlékeztet, ott az epikus, negatív jelentésű szavak felismerése okozhat élvezetet a művelt közönségnek.⁹¹

A modern olvasó számára – összegez Overduin – a *Thériaka* talán még mindig nem túl vonzó olvasmány, de ha szemügyre vesszük a versnek az általa bemutatott irodalmi-esztétikai elemeit, akkor legalább értékeliük a próbálko-

are addressed.” A kutató ugyanerre az eredményre jut a metrum és a nyelvezet sajátosságainak vizsgálatakor is (2015, 71).

⁸⁸ OVERDUIN 2015, 53.

⁸⁹ OVERDUIN 2015, 104.

⁹⁰ OVERDUIN 2015, 114. (*Th.* 411–419.)

⁹¹ OVERDUIN 2015, 125–127.

zást, amellyel a költő igyekezett a tudományos (próza) témát művészivé alakítani.⁹²

Overduin érdeme, hogy igyekszik megértéssel közeledni legalább a tanköltemény költői-nyelvi oldalához és a lehető legteljesebb bemutatását nyújtani a *Thériakában* elrejtett esztétikai kincseknek. A természettudományos témát és a műfajt azonban nem veszi komolyan, s olyannyira ellenzi az álláspontot, miszerint Nikandros orvos is lehetett, hogy az sokszor ironiában és lenéző elutasításban nyilvánul meg. A költői eszköztárt központba állító és világos, átlátható alapossggal élénk táro elemzés egyoldalúvá válik, amikor a műveknek csak ezt a fajta megközelítést tartja érvényesnek.⁹³

Sistakou és Overduin elemzéseiben világosan kitapintható a törekvés afelé, hogy kulturális-esztétikai háttérrel magyarázzák a nikandrosi tanköltemények kevésbe vonzó tulajdonságait is, s ezzel az elfogadó, megértő hozzáállással igyekeznek kedvezőbb színekben bemutatni Nikandros munkásságát. Eközben azonban továbbra sem tudják elrejteni saját idegenkedésüket, mellyel a *Thériakát* (és az *Alexipharmakát*) kezelik. Az orvosi póz hiteltelensége, a nyelvi nehézkesség és a hatásvadász stílus, a negatív világképpel együtt ugyanúgy felbukkan ezen kutatók Nikandros-képében is, legfeljebb ők igyekeznek az elborzadásukat megértéssel kombinálni.⁹⁴

Összegzés: a vád öt pontja

Nikandros modern megítélése, mint látjuk, összetett és sokrétű: megjelennek benne a hellénizmus korszakáról élő sztereotípiák, ahogyan az egyéni ízlésbeli preferenciák is. A szakirodalmi tételek egymásra hatása ugyanúgy alakítja a Nikandros-recepciót, mint a törekvés a másság megértésére, objektív bemutatására. A nikandrosi munkásságról szóló vélemények azonban – egy-két kivétellel – továbbra sem igazán pozitívak, a legtöbb kutató legfeljebb addig jut

⁹² OVERDUIN 2015, 139: „The *Theriaca* may have its shortcomings, but one can approach the poem as a work of art without instantly condemning it as a failed attempt at versifying a prose treatise.”

⁹³ Noha OVERDUIN a bevezetője végén (2015, 139) szóban elismeri az egyéb megközelítések plauzibilitását is, az elemzés egészét mégis áthatja a maga álláspontját előtérbe helyező, míg másokét megkérdőjelező érvelés.

⁹⁴ Ezt az irányt jelzi már a címe is OVERDUIN 2017-es cikkének: „Beauty in Suffering: Disgust in Nicander’s *Theriaca*” (in: Lateiner – Spatharas (edd.) *The Ancient Emotion of Disgust*. Oxford, 141–155).

el, hogy a tanköltemények létét elfogadja, mint olyanokét, amelyek az ókori görög irodalomnak egy furcsa fejezetét alkotják, ezért teljesen ignorálni nem lehet őket.

A modern recepció összetettsége ellenére mégis fel lehet fedezni bizonyos indokokat, motívumokat, amelyek eleve meghatározzák a nikandrosi költészethez való közeledést, és amelyekre a filológusok ellenérzése visszavezethető – akár tudatosítják és kimondják ezeket az indokokat, akár csak az utalásaikból, megjegyzéseikből lehet rájuk következtetni. Ezek a motívumok szorosan összefonódnak, szétválasztásuk ezért mesterkéltnek tűnhet, a megértésükhöz azonban, meglátásom szerint, érdemes a következő elemekre bontani őket: téma, műfaj, nyelv, hitelesség és világkép. Ezek mindegyike kivált valamilyen reakciót az olvasókból, és néha önkéntelenül is a negatív megítélés irányába hatnak.

A toxikológiai téma már önmagában is taszító, ahogyan az elemzésekből láthattuk, sok filológus számára: míg némelyek borzasztónak és morbidnak ítélik meg, addig mások kifejezetten unalmasnak és száraznak. A tanköltemény műfajáról gondoltak, a témához hasonlóan, már azelőtt befolyásolhatják az olvasók véleményét, mielőtt egyáltalán magáig az olvasásig eljutnának. Ha a tanító költészet eleve furcsa hibridnek, érthetetlen konstrukciónak tűnik, akkor a mű egészét már nem is tudjuk kellő nyitottsággal megközelíteni: folyton ott a késztetés, hogy annak vagy csak a tanítói, vagy csak a költői oldalát vizsgáljuk.

Ha a téma és a műfaj nem akadályoz bennünket abban, hogy Nikandros műveit komoly érdeklődéssel vegyük kézbe, akkor a következő elborzasztó tényező a nehézkes nyelvezet. Mi értelme van az ilyen sűrű, nyelvi játékoktól burjánzó, ám emiatt nehezen követhető megfogalmazásnak? A műfaj megítélésével és a nyelv bonyolultságával szorosan összefügg a nikandrosi orvosi szakértelemnek és a tanítói hitelességnek a megkérdőjelezése, ez utóbbi mégis elválasztandó az előbbiektől annyiban, hogy a hitelesség elleni érvek között azoktól független elemek is felfedezhetők (pl. a pontos mértékegységek hiányát felrováó meglátás). Az a nézet, mely szerint a tanköltemények orvosi szakkönyvekként használhatatlanok nem feltétlenül jelent negatív megítélést, inkább csak egy tény leszögezését. A kutatók ironikus megjegyzései és a hitelesség körüli vita hevessege mégis azt mutatja, hogy a nézet követői a költőre úgy tekintenek, mint felületes, lényegi mondanivaló nélküli irodalmárra, aki egy üres szerepet vesz fel ahhoz, hogy gyermektegy játékaival szórakoztassa a művelt réteget.

Ennek a felszínességnek, kiüresedettségnak az érzete erősíti az ötödik indokot, amely miatt Nikandros művei nem közkedveltek: a sötét, negatív világkép, amely valamilyen furcsa, torz esztétikában nyilvánul meg, végképp riasztóan hat az olvasókra – ha érdekesnek is tartják ezt a világlátást, szimpátiát attól még nem ébreszt bennük.

Ezek a motívumok természetesen többnyire együttesen jelennek meg a szakirodalomban: aki például eleve hatásvadásznak és groteszknak érzi a tanköltemények témáját, az könnyebben eljut egy döntően komor világképű szerző feltételezésig. Ugyanígy, a műfajról való előzetes elképzelések nagyban befolyásolják, mennyire ítéljük Nikandrost mint orvos-költőt hitelesnek vagy hiteltelennek. Az öt motívum szétválasztása azonban könnyebbé teszi a vállalkozást, hogy felderítsük azok hátterét, illetve, hogy felleljük a tanköltemények ideális olvasójának kritériumait. Milyen annak az olvasónak a hozzáállása a nikandrosi művekhez, aki pozitívan tudja ezeket megítélni? Erre a kérdésre a választ a soron következő részben igyekszünk megadni.

Apológia

Nikandros ideális olvasójának a képe nagyrészt kirajzolódik az antik hozzáállásból: a hellénisztikus tanköltemények megítélése az ókorban köztudottan sokkal pozitívabb volt, mint ma. Mint láttuk, már több kutató próbált magyarázatot találni a *Thériaka* és az *Alexipharmaka* furcsaságaira azzal, hogy rámutatott a művek keletkezési idejének azon kulturális jellegzetességeire, amelyek alapvetően eltérnek a saját korunk kulturális hátterétől. Még egy lépést tehetünk ugyanakkor a tanköltemények megértése felé, ha nem azt vizsgáljuk, miben más a hellénizmus kultúrája a miénktől, hanem hogy miben tér el a miénk az akkoritól: a két megközelítés között a különbséget az jelenti, hogy nem *arra* tekintünk úgy, mint ami furcsa és különös, hanem amennyire lehet, a *sajátunkra* próbálunk úgy nézni, mint ami ahhoz képest megváltozott, ahhoz képest furcsa. A tanköltemény műfajához való viszonyulás például, ahogy majd látjuk a következőkben, az ókorihoz képest csak a romantika korában változott meg: a műfaj iránti idegenkedésünk nagyrészt a romantika költészetfelfogásának köszönhető; ehhez hozzájárult még a tudományosságról alkotott modern, racionalista elképzelés, amely összeegyeztethetetlennek találja a költőit és a tudományost. Valójában ezek azok a nézetek, amelyek az ókoriakhoz képest (amelyek sokszor a történelmi újkorig kitartottak) frissek, idegenszerűek és újdonságot jelentenek.

A modern Nikandros-recepció fentebb vázolt öt pontjának az elemzése előtt szeretnék rámutatni a recepció egy olyan jellegzetességére, amely a filológusok részéről nem kap figyelmet, ám amely nagyban befolyásolhatja a Nikandros-kép alakulását. A legtöbb kutató ugyanis a *Thériakát* és az *Alexipharmakát* egyként kezeli, a két tanköltemény elemzését nem választja szét, nem veszi figyelembe a köztük lévő különbségeket.

A szakirodalom többe foglalkozik a *Thériakával*. A mérges állatokról szóló tanköltemény sokkal ismertebb és idézettebb (főként a *dipsas*-kígyó részlet), mint az *Alexipharmaka*, és ahol csak az egyik költeményt elemzik, ott általában a *Thériakáról* van szó Nikandros reprezentatív műveként.⁹⁵ Abban az esetben pedig, amikor mindkét művet bemutatja a kritikus, mindig a *Thériaka* kerül sorra először mint a nikandrosi életmű tipikus példája, és csak utána következik az *Alexipharmaka*.⁹⁶ Ennek a sorrendnek az önkéntelen betartása hozzájárul ahhoz, hogy a kolophóni költő kedvezőtlen színekben tűnik fel.

A két tanköltemény stílusa, nyelvezete, témakezelése a megtevesztésig hasonló, méltán lehet összetartozó költeménypárként kezelni őket. Azon a kevés különbségen kívül, amelyek a művek elrendezésében, illetve kidolgozottságában figyelhetők meg, a kutatók többnyire nem emelnek ki más eltéréseket.⁹⁷ A két tanköltemény azonban, ha jobban szemügyre vesszük őket, merőben más típusú eseteket mutat be, és ezt a különbséget már a címük is tükrözi: míg a *Thériaka* vadállatokat, a természet vadságát jelöli meg saját tárgyának,⁹⁸ addig az *Alexipharmaka* cím jelentése azt sugallja, hogy itt ellenszerekről, gyógymódokról lesz szó.⁹⁹ A mérgezések egyik fajtája így a vadállatok aktív, támadó magatartásából ered, s a természet veszélyes, ijesztő oldalát szemlélteti. Az *Alexipharmaka* fejezeteiben azonban a természet nem feltétlenül

⁹⁵ Így pl. KNOEFEL és COVI (1991) könyvében, illetve OVERDUIN írásában.

⁹⁶ L. SCARBOROUGH (1979), TOOHEY (1996), SISTAKOU (2012) és JACQUES (2002 és 2007) műveit.

⁹⁷ Az elrendezés különbségeihez l. JACQUES 2007, XXXVII és OVERDUIN 2015, 52, a kidolgozottsághoz BULLOCH 1989, 64 és TOOHEY 1996, 68. Az orvosi ismeretek szempontjából továbbá az *Alexipharmaka*, úgy tűnik, több helyes megfigyelést tartalmaz, l. SCARBOROUGH 1979, 13 és NUTTON 2004, 141–142.

⁹⁸ Bár a szó a gyakoribb etimológia alapján vélhetően a θηρίον (vadállat) főnévből és az -ακος háromvégű melléknévképzőből áll össze („vadállatokkal kapcsolatos dolog” jelentésben), értelmezhető úgy is, hogy a második felét az orvosság jelentésű ἄκος főnév alkotja, és így ez a cím is („vadállatok elleni orvosságok”) pozitívabb színben tünteti fel a tárgyat. Más etimológiai összetételt lát a címben KNOEFEL és COVI (1991, 133).

⁹⁹ Az ἀλεξίω (elhárít, távol tart) és a φάρμακον (itt: mérge) jelentésű szavakból. Az ἀλεξί-φάρμακον szó jelentésének a változásáról l. SCARBOROUGH 1978, 381.

az ellenséges arcát mutatja, a mérgezésekben a szerepe passzív, és a toxikológiai esetek inkább az ember tudatlanságából fakadnak, ezeket az ember idézi elő magának. A *Thériaka* és az *Alexipharmaka* emiatt teljesen más természetképet tár elénk, ahol a veszélyérzet közel sem ugyanolyan mértékben jelenik meg, s emiatt a két tanköltemény hangulata, a bennük kirajzolódó világkép is nagy különbséget mutathat.

Meggyőződésem, hogy a két, hangulatában jelentős eltéréseket mutató Nikandros-mű megítélését, kritikai fogadtatását erőteljesen befolyásolhatja az azok megismerésének időbelisége. Az elsőnek az *Alexipharmaka* világával találkozó befogadó – közjük tartozik a jelen sorok írója is – hajlamos kevésbé borús világképet tulajdonítani a költőnek, mint azok, akik az életmű egészét a *Thériaka* sötétebb atmoszférája alapján ítélik meg. Feltételezem, hogy a két mű különbözhet mind hangulatában, mind abban, ahogyan a saját szerzőjüket bemutatják, ezért leszögezendő, hogy a következőkben megfogalmazott, az *Alexipharmakára* vonatkozó meglátások nem feltétlenül igazak a *Thériakára* is.

Téma

Az *Alexipharmaka* és a *Thériaka* toxikológiai témáját sokféle jelzővel illeték már a modern kritikusok. Látunk példát azokra a véleményekre, amelyek szerint a mérgezéses tárgy (a) szörnyű, kellemetlen, barátságtalan, ijesztő, utálatos, háborzongató, morbid, és groteszk; némelyek (b) különösnek, újnak, figyelemfelkeltőnek vagy hatásvadásznak tartják; míg ismét mások (c) túlságosan technikainak, száraznak és unalmasnak. Egyik jellemzés sem igazán kedvező a tankölteményekre és a szerzőjükre nézve, de a jelzők fenti csoportosítása talán rávilágít, miért látják ilyen negatívan a filológusok a toxikológiát.

A jellemzések első csoportja, véleményem szerint, nagyrészt magyarázható a kutatók személyes idegenkedésével. A mérgezés mint jelenség félelmet, undort és borzadást kelt az emberek jó részében, főleg, ha mérges és veszélyes állatokról van szó: a kígyókat és a pókokat a legtöbben még gondolatban is messze elkerülik. A kutatók erre a szubjektív ellenszenvükre (a tudományos objektivizmusnak megfelelően) természetesen nem tesznek utalást: az ellenszenvet csak ezen, a Nikandros műveivel kapcsolatban megfogalmazott jelzők gyakoriságából vagy elejtett megjegyzésekből lehet kiszűrni. Sistakou inkább általánosságban beszél a kígyóról mint archetipikus képzetről, amely a félel-

met szimbolizálja; a kutatónak a tanköltemények iránti érzéseit azonban jól mutatják a „rideg”, „sötét”, „hátborzongató” jelzők.¹⁰⁰

Overduin humoros megjegyzés mögé próbálja rejtetni saját ellenérzéseit. Könyve legelején kifejezi abbéli reményét, hogy elemzésével kézzelfoghatóvá tudja tenni a *Thériakát* a modern olvasók részére, de hozzáteszi, hogy noha a kígyókkal a tanköltemény miatt hosszú évek óta foglalkozik, ez sem enyhítette a tőlük való félelmét. Ezzel, a költő háta mögött az olvasókra kacsintó, a *captatio benevolentiae*-t a témától való elborzadás közös érzésében megtalálható magatartással a filológus finoman jelzi, hogy noha a toxikológiai mű könnyebb megértését célozza, nem táplál iránta túl pozitív érzéseket.

A témát leíró jelzők második csoportja nem választható el egészen az előző csoport „morbid” és „groteszk” mellékneveitől: ezek a nézetek azt sugallják, hogy a téma maga valamilyen esztétikai célt, élvezetet szolgál – legyen az bármilyen furcsa élvezet. Nikandros ezek szerint főként azért választott ilyen tárgyat a költeményeihez, hogy azzal rögtön felhívja rájuk a figyelmet. A mérgezések témája, ha kellemetlen is, hatásvadász volta miatt vonzó is lehet. A filológusok eme meglátását éppen az az ironikus tény mutatja, hogy közülük is sokkal többen foglalkoznak a kígyókat és egyéb mérges állatokat bemutató *Thériakával*, mint a mérgezések másik, kevésbé figyelemfelkeltő, és ezért kevésbé populáris fajtáját (többnyire növényi mérgeket) tárgyaló *Alexipharmakával*. Az esztétikai előfeltevést, amely szerint a *Thériaka* sikeresebb, mint az *Alexipharmaka*, így maguk a kutatók igazolják – ám ezt a szempontot, amely a modern preferenciákat jelzi, éppen ezért nem feltétlenül kell visszavetíteni az ókorra.¹⁰¹

A toxikológiai téma tudományos, száraz, túl technikai volta az, amely továbbbi negatív érzéseket kelt az olvasókban. Toohey már Aratos csillagászati tankönyvével kapcsolatban is felteszi a kérdést, vajon ki akarhatott ilyesfajta tudásra szert tenni,¹⁰² Nikandros műveit pedig többször is unalmasnak és szá-

¹⁰⁰ SISTAKOU 2012: „rigid” (202), „dark” (254), „macabre” (210).

¹⁰¹ TOOHEY a sikerességet például nem a tanköltemények ókori recepciójából szűri le, hanem abból, hogy az adott mű mennyire felel meg a sikeresség a kutató által felállított kritériumainak. A második ilyen kritérium érvelésében éppen a hatásos témaválasztás (1996, 15: „striking, even sensational subject matter”). Nikandros esetében így nyilatkozik: „Nicander remains more interesting as an artefact of literary history than as a poet in his own right. His lack of success can be explained by the categories we have spoken of so far.” (1996, 72). Ebből az állásfoglalásból egyértelműen kihagyja Nikandros pozitív ókori recepcióját és legfeljebb a modern megítélést jellemezheti vele.

¹⁰² TOOHEY 1996, 53.

raznak titulálja.¹⁰³ A *Thériaka* gyógymódlisát Overduin is unalmasnak és fárasztónak találja,¹⁰⁴ ami jól jelzi azt az ellentmondást, amely a kutatók véleménye mögött rejlik, ám amelyről a legtöbbjük nem vesz tudomást: a gyógymódok azért tűnnek unalmasnak számukra, mert a tudományos tartalomhoz nem értenek, sőt az nem is érdekli őket.¹⁰⁵ Ha a téma szárazsága a természettudományos szakkönyvek egyhangúságát idézi az alapvetően a művészi kifejezés iránt érdeklődő filológusoknak, akkor nem csoda, ha azt rögtön kizárják az elemzéseikből és csakis a megfogalmazás módjára, a formára koncentrálnak. A toxikológiai témát így eleve lényegtelennek és komolytalannak, a tanító-gyógyító szándékot pedig hiteltelennek tekintik, kivetítve a téma iránti érdeklődésük hiányát és a tudományos témában való járatlanságukat a tanköltemények szerzőjére is.¹⁰⁶ Ezt támasztja alá az a mód is, ahogyan a tanköltemények témáját megjelölik: többen beszélnek „mérgekről”, mint „gyógyításról”, mintha az utóbbi csak mellékes része lenne a műveknek – pedig, ha meggondoljuk, a cél alapvetően az orvosi segítségnyújtás lenne (akár hitelesnek tekintjük ezt a célt, akár csak póznak).¹⁰⁷

Azt, hogy a gyógymódokhoz és a tudományos tartalomhoz lehet érdeklődéssel is közeledni, nemcsak az ókori recepció mutatja (ahol Nikandrosz tankölteményeit sok orvos-író komoly forrásként kezelte), hanem néhány kritikus elemzése is. Aki az orvosi-toxikológiai témához szakértőként közeledik, az nagyon is fontosnak és értékesnek találja a két tanköltemény tartalmi részét. Erre láttunk példát Scarborough cikkeiben, de ezt mutatja V. Nutton-nak az ókori orvoslásról írt nagy összefoglalója is, amelyben érdekesnek nevezi azt a technikai információt, amelyet Nikandrosz tankölteményei tartalmaznak.¹⁰⁸

Függetlenül attól, hogy miként viszonyulnak a mérges állatokhoz és a mérgező növényekhez az egyes olvasók, többféle magyarázat felbukkan a szakirodalomban arra, miért választhatta ezt a témát a kolophóni költő. Az általánosan elfogadott nézet szerint erre a legkézenfekvőbb indoka a hellénisztikus

¹⁰³ TOOHEY 1996, 69, 72. Az olvasó ezek után nem is lepődik meg, amikor a könyve végén (1996, 251) TOOHEY a tanköltemény műfaját általában nevezi száraznak.

¹⁰⁴ OVERDUIN 2015, 53 és 114.

¹⁰⁵ OVERDUIN (2015, 1) nyíltan ki is jelenti, hogy nem érdekli a téma.

¹⁰⁶ Vö. JACQUES (2007, LXVIII) Schneidert és követőit illető kritikájával: ők úgy tekintenek Nikandroszra mint egy olyan téma megverselőjére, amelynek a tanulmányozását szinte teljes egészében mellőzték („une matière, soit dit en passant, qu’ils avaient à peu près totalement négligé d’étudier”).

¹⁰⁷ Vö. JACQUES 2007, XIX.

¹⁰⁸ NUTTON 2004, 142.

irodalomnak a furcsa, új és marginális témák iránti vonzódása lehetett. Sokan hozzáteszik, hogy az alexandriai Museion megalapítása után a természettudományok (főként az orvoslás) iránti érdeklődés erősen megnövekedett a művelt rétegek körében.¹⁰⁹ A költők és a tudósok kölcsönös egymásra hatását számos irodalmi példa bizonyítja: míg Theokritos botanikai és zoológiai kérdésekben tűnik jártasnak, addig Kallimachosnál és Apollónios Rhodiosnál pontos orvosi szakkifejezések és leírások találhatók.¹¹⁰ Néhány kutató ezt a kulturális jelenséget a történelmi háttérrel is igyekszik megvilágítani és kiemeli, hogy Nagy Sándor hódításai után a görögök számára kitárult a világ. A nyitás más kultúrák, földrészek, népek felé új, szokatlan és egzotikus növényekkel, állatokkal és népszokásokkal ismertette meg őket: a hellénisztikus művészetben ez tükröződik, amikor az alkotók új, furcsa és különös témákat keresnek.¹¹¹

Szintén a politikai-történelmi körülményekre hivatkoznak azok, akik a toxikológiai téma popularitását annak aktualitásával magyarázzák. Nagy Sándor után a széthullott birodalom királyságaiban a vezető pozíciókért folyó küzdelmek kaotikus helyzeteket teremtettek: az uralkodók gyakran váltották egymást és sokszor váltak merényletek áldozataivá. Nem volt ritka, hogy egy uralkodó az elődjét méreggel tette el az útból, és a hasonló sors elkerülése végett több király tartott maga mellett olyan orvosokat, akikről elvárták a toxikológiai ismereteket.¹¹² Akadtak olyan uralkodók, akik maguk is érdeklődtek a mérgek iránt: Nikandros tankölteményeinek a témája különösen jól magyarázható egy olyan kor sajátos körülményeire való irodalmi reflexióként, amelynek egyik uralkodója, III. Attalos is híres volt arról, hogy kertjében mérgező és gyógyító növényeket termesztett, hatásukat pedig halálraítélteken próbálta ki. Scarborough, összevetve a Nikandrosnál említett mérgeket azokkal, amelyekkel állítólag a pergamoni király is kísérletezett, arra jut, hogy a költő feltehetően III. Attalos kutatási eredményeit verselte meg műveiben.¹¹³ Az ellenmérgek iránti igény ráadásul nemcsak a királyi udvarokban nőtt meg, hanem az előkelő

¹⁰⁹ PFEIFFER 1964, 97 és 152 (orvoslás), NUTTON 2004, 129.

¹¹⁰ FRASER 1972, 633–634, ZANKER (1987, 124–126) a tudományos ismereteknek a költészetbe való beillesztésében a realizmusra való törekvést lát, amely a költők hitelességét hivatott alátámasztani.

¹¹¹ FLEMING 2005, 458, HATZIMICHALI 2009, 30. A szokatlan, az antiheroikus, a csúf és a jelentéktelen megjelenítése a hellénizmus kori művészetben természetesen annak is betudható, hogy a művészek igyekeztek a klasszikus esztétikai irányelveket minél inkább elutasítani, de legalábbis variálni.

¹¹² SCARBOROUGH 2008, 149 (a 63. jegyzettel), HATZIMICHALI 2009, 26.

¹¹³ SCARBOROUGH 2008.

társadalmi körökben is divatossá vált magánorvosok alkalmazásával személyre szóló ellenszereket készíttetni.¹¹⁴

Ami a tanköltemények kulturális hátterének a jelenkori vizsgálatából kima-
rad, az pontosan a korabeli orvostudomány és orvosirodalom figyelembevéte-
le.¹¹⁵ A hippokratészi gyűjtemény tanúsága szerint a IV. századtól elkezdődött az
addig egységes orvostudomány szakterületekre osztódása. A három ágazatot
– a dietetikát, a sebészetet és a farmakológiát – ettől kezdve különböztették
meg egymástól, ahogy azt a hippokratészi Eskü is világosan kifejezi.¹¹⁶ Ezek
közül a dietetika vált a IV. század folyamán a leginkább kedvelt szakterületté,
a farmakológia csak később, a hellénizmus évszázadai alatt ért el hasonló stá-
tuszt,¹¹⁷ amit az is mutat, hogy a híresebb IV–III. századi orvosírók mindegyi-
ke foglalkozott valamennyire a növényi-állati drogokkal.

Noha Karystosi Dioklés (IV. sz.) és kortársai a gyógyításban alapvetően
a dietetikát tartották a legfontosabbnak, maga Dioklés nemcsak a gyógyító nö-
vényekről írt könyvet, hanem – a farmakológia részeként – különféle mérgek-
ről is.¹¹⁸ A farmakológia felvirágoztatását a híres alexandriai orvos, Hérophilos
(III. sz.) nevéhez kötik, követői pedig a Theophrastos által lefektetett alapokon
orvosi növénytant dolgoztak ki. A főként az anatómiai eredményeiről ismert
Erasistratos szintén érdeklődött a mérgek tulajdonságai, illetve az ellenszerek
iránt, a III. és II. század Alexandriája pedig olyan nagy tudású farmakológu-
sokkal büszkélkedhetett, mint Karystosi Andreas, IV. Ptolemaios magánorvo-
sa, vagy a Nikandros egyik lehetséges forrásaként ismert Apollodóros.¹¹⁹

A növényekről való görög ismeretek nem csupán az elméleti művek teker-
cseiben gyűltek: Theophrastos és a hippokratészi gyűjtemény szerzői mellett,
sokszor velük együttműködve, az V. századtól megjelentek a „gyökérvágók”
is (ρίζοτόμοι), akik a gyakorlatban szerzett tudásukat gyakran népi babonák-
kal ötvözték, és akik valahol a sarlatánok és a professzionális orvosok kö-
zött helyezhetők el.¹²⁰ Noha a társadalmi megbecsültségüket nehéz megítélni,
az orvosi körökben betöltött szerepüket jelzi például az, hogy Theophrastos

¹¹⁴ NUTTON 1985, 141–142.

¹¹⁵ A hippokratészi gyűjtemény összevetését a nikandrosi tankölteményekkel az is indokolná,
hogy noha a korpuszhoz tartozó írások különböző személyektől és eltérő korokból származnak,
egy művé való összedolgozásuk azonban éppen a hellénizmus korához köthető.

¹¹⁶ NUTTON 2004, 67.

¹¹⁷ NUTTON 2004, 141. Vö. TOTELIN 2015, 34.

¹¹⁸ NUTTON 2004, 121–125.

¹¹⁹ NUTTON 2004, 141–142.

¹²⁰ SCARBOROUGH 1991, 138.

gyakran vett át tőlük információt egy-egy növényre vonatkozóan, vagy az, hogy Dioklés farmakológiai műve a *Rhizotomikon* címet viseli.¹²¹ A kifejezetten mérges állatokat, illetve mérgező növényeket tárgyaló művek is a IV–III. századtól jelentek meg a görög orvoslásban,¹²² amelyeknek a sorába jól illeszkednek Nikandros tankölteményei – azzal a különbséggel, hogy legelsőként éppen ezek a költemények maradtak fenn.

A tankölteményekben megjelenő mérgezés-tematikát nem csupán az orvostudományban észlelhető szakosodási folyamat, illetve a farmakológia, az orvosi botanika és a toxikológia előtérbe kerülése indokolja, hanem az a tény is, amelyre Scarborough hívja fel a figyelmet: a mérgezés veszélye valóban fennállt és valós félelemként élt az ókori görögök mindennapi tudatában. Scarborough Galénost idézi, aki figyelmeztet a mérges állatok és a mérgező növények veszélyességére, hiszen az előbbieket gyakran nem lehet elég gyorsan elkerülni, az utóbbiakat pedig bárki véletlenül is (óvatlanság vagy össze tévesztés miatt) elfogyaszthatja.¹²³ Nutton szerint az ólommérgezés, amelynek a pontos tüneteiről először Nikandrosnál olvashatunk, viszonylag gyakori volt a toxikológiai esetek között.¹²⁴

Érdemes megfontolni továbbá, hogy az ókori viszonyok és a mérgezések gyakorisága mennyire különbözhetett attól, amit például egy mai európai országban tapasztalunk. A természet és az ember között egészen más kapcsolat lehetett, mint amit mi megszoktunk magunk körül:¹²⁵ a város és a vidék nem különült el egymástól olyan élesen,¹²⁶ az ember többet találkozhatott a természet vad, civilizáció által nem alakított képével. Egy átlagos ókori görög talán kevesebb elméleti biológiai tudással rendelkezett, mint napjaink embere, de előbb kapcsolata volt a természettel, több tapasztalati tudása és élménye lehetett róla. A görög drámákban a növényekre tett utalások is indokolják a feltételezést, hogy a korabeli hallgatóságnak volt valamiféle általános botanikai tudása az adott növényekről.¹²⁷ Ha az ókori társadalom széles rétegei többször találkoztak vadon élő növényekkel és állatokkal, akkor a mérgezést okozóktól való általános félelemérzet sem tűnik alaptalannak.

¹²¹ LLOYD 1983, 120–121, NUTTON 1985, 139–140, SCARBOROUGH 1991, 385.

¹²² Ezekről l. JACQUES 2002, XXV–LXVI. és 2007, XIX–XXI.

¹²³ SCARBOROUGH 1977, 3. *Gal.* XIV, 230–231 Kühn.

¹²⁴ NUTTON 2004, 33.

¹²⁵ Vö. HATZIMICHALI 2009, 24–25.

¹²⁶ NUTTON 2004, 20.

¹²⁷ SCARBOROUGH 1991, 143–145.

A toxikológiához csak keveset értő laikus is meg tudja állapítani, hogy Nikandros mérgező növényeinek nagy része valóban veszélyes: a sisakvirág, a foltos bürök, a kikericsfélék, a bolondító beléndek, a tiszafa mind olyan növények,¹²⁸ amelyek Európa-szerte előfordulnak és ma is okozhatnak baleseteket. Jacques az *Alexipharmaká*ban felsorolt huszonkét mérgező közül csupán négyet nevez ártalmatlannak, ám ezek az egész antikvitásban (sőt, későbbi korok során is) veszélyesnek számítottak.¹²⁹ Minél többet foglalkozik valaki növényekkel, annál inkább tisztában kell lennie vele, melyek a hasznosak és melyek veszélyesek. A mérgező növények ismerete ma is a fitoterápia részét alkotja, így nem meglepő, ha abban a korban, amikor még szintetikus gyógyszerek nem léteztek, a hasznos és ártalmas hozzávalók megkülönböztetése még nagyobb fontossággal bírt.

Ha ezeket a kondíciókat figyelembe vesszük, akkor egy Kr. e II. századi görög olvasó szemével nézve a toxikológiai téma talán nem tűnik sem érdekeltenek, sem hatásvadásznak, hanem inkább hasznosnak, és talán azt is jobban megértjük, miért kezelték a Nikandros utáni orvosok olyan tisztelettel a kolophóni költő tankölteményeit. Nikandros műveinek az ideális olvasójáról tehát elsőként leszögezhetjük, hogy a toxikológiai témát komolyan veszi. A legjobb, ha azt érdekesnek is találja, de ha kevés szakértelemmel is bír, vagy mégoly kevésbé érdeklődik igazán a mérgezések gyógymódjai iránt, akkor sem tekint a tudományos tárgyra úgy, mint valami mellékes, jelentéktelen adalékra, amely egyáltalán nem fontos a tanköltemények teljes megértéséhez.

Láthatjuk azonban, hogy a témához való viszonyulás nagyban összefügg a műfaj, a hitelesség, sőt a nikandrosi világkép megítélésével: a kritikusok sokszor azért kezelik félvállról a tudományos témát, mert a verses forma (a műfaj) alapján arra következtetnek, hogy a tárgy a szerzőnek sem lehetett fontos. A tanítói hitelességet már ekkor megkérdőjelezzük, s ehhez még számos érvet csatolnak, amely a hiteltelenség képét erősíti. Ezek az érvek azonban gyakran körkörösé válnak: hol a téma szörnyű, hatásvadász jellege a bizonyíték arra, hogy a tanítás helyett a formai jellemzők állnak a költemények fókuszában; hol a megfogalmazás módja az, ami a tanítói póz hiteltelenségét sugallja, és ebből lehet következtetni a tartalom jelentéktelenségére. A költő világképére ugyanilyen sémák alapján következtetnek: a téma borzalmas, tehát Nikandros sötétben látta a világot. Mivel sötétben látta a világot, a gyógyításban sem hitt igazán, tehát az orvosi témát sem vehette túlságosan komolyan: az pedig így

¹²⁸ Ezen növények nikandrosi megnevezéseit l. lentebb a 122–123. oldalakon.

¹²⁹ JACQUES 2007, XXV.

jelentéktelenné, csupán a figyelemfelkeltést célzó (mert hátborzongató) eszközé válik.

Műfaj

Az ókori tankölteményekről szóló szakirodalomból az alábbiakban főként azoknak a tételeknek a bemutatása következik, amelyek legalább érintik Nikandros munkásságát, illetve amelyekre maguk a kutatók írásaikban a legtöbbet hivatkoznak. Ebben a fejezetben tehát nagyban támaszkodom A. Dalzell monográfiájának (1996) bevezetőjére, P. Toohey (1996) elemzéseire és K. Volk (2002) könyvének elméleti alapvetésére; az újabbak közül pedig A. Harder (2007 és 2011), D. Sider (2014) és F. Overduin (2015) meglátásaira.

Az ókori tanköltemények vizsgálata felveti a műfaj meghatározásának a problémakörét: egyrészt az ókori irodalomban nem találunk rá megfelelő és általánosnak tekinthető definíciót; másrészt, a tanító költészethez az ókorban nyilvánvalóan egészen másként viszonyultak, mint ma. Az általános modern szkepticizmust és ellenérzést, amellyel ezeket a műveket kezeljük, a legtöbb kutató világosan látja és tudatosítja, amikor a műfajról értekezik. Toohey a könyve céljának éppen azt a feladatot tűzi ki, hogy a modern olvasónak oly idegen műfaj rejtelmait feltárja és érthetővé, kézzelfoghatóvá tegye számunkra.¹³⁰

A tanköltemény definiálására tett kísérletek sokféle megoldást eredményeznek. Több kutató kiemel bizonyos műfaji jellemzőket, vagy – szigorúan véve őket – kritériumokat, amelyek alapján el tudjuk dönteni egy adott műről, hogy tanköltemény-e. Dalzell még csak olyan közös tulajdonságokról beszél, mint a kitérők (exkurzusok) jellege, vagy a tanár-diák közötti kommunikációs helyzet imitálása;¹³¹ Toohey már szisztematikusan felsorol bizonyos generikus tulajdonságokat. A konkrét tárgy, a rendszerezetten előadott instrukció, a címzett megnevezése, a mitológiai betétek, a hexameteres forma, illetve a körülbelül 800 sornyi hosszúság többnyire mind igaz az ókori tankölteményekre. A kutató azonban hozzáteszi, hogy a kép természetesen nem ilyen ideális, vannak kivételek, és ha ezekből a jellemzőkből három-négy teljesül egy mű esetében, akkor már beszélhetünk tankölteményről.

¹³⁰ TOOHEY 1996, I. Vö. VOLK (2002, iii) bevezető gondolataival: „the student of this genre is not infrequently faced with miscomprehension on the part of classicists and non-classicists alike ('Didactic poetry? Sounds awful!').”

¹³¹ DALZELL 1996, 22–26.

Volk már nem ilyen megengedő: az általa bevezetett négy kritériumra – a tanítói szándék kifejezésére, a tanár-diák felállásra, a költői öntudatra és a költői egyidejűsége – úgy tekint, mint amelyek mind szükségesek ahhoz, hogy egy művet a tanköltemények közé soroljunk.¹³² Parmenidész költeményét emiatt kizárja a műfajból: a filozófus-költőnél a tanítói szándék nem egyértelmű, a költői öntudat nem jelenik meg, a narrátor pedig a diák szerepében tűnik fel, nem az oktatóéban. Noha Volk kritériumait sokan jó meglátásokként értékelik, a hozzájuk való szigorú ragaszkodást kritizálják.¹³³

Overduin hét kritériumot állít fel, nagyban támaszkodva a korábbi szakirodalomra, ám mindig utal az adott kritérium alóli kivételekre, jelezve, hogy azokat rugalmasan kell kezelni. A holland filológus kritériumai a következők:¹³⁴ metrum (daktikus hexameter); tanár-diák felállás; konkrét téma (egyetlen, alaposan kifejtett téma, narráció nélkül); (ál-)instrukció; a tanító szándék kifejezése; költői öntudat; költői egyidejűség.

E több összetevős kritériumrendszerekkel szemben a szakirodalomban olykor találkozunk egészen egyszerű meghatározásokkal is. Sistakou szerint „amikor a költészetnek a tárgya valamilyen tudás, amelynek a mitologikus narratíva nem szerves része, akkor tankölteményről beszélünk”.¹³⁵ Harder, amellyel érvelve, hogy a kallimachosi *Aitia* is tankölteménynek tekintendő, szintén igyekszik minél nyitottabban kezelni a műfajt: szerinte elegendő, ha a műben megjelenik a didaktikus jelleg (*didactic mode*).¹³⁶

A tanköltemény másik meghatározásának az alapja, amely szinte minden elemzésben megjelenik – kinél hangsúlyosabban, kinél csak megemlítve – a hagyománykövetés.¹³⁷ A műfaj első görög példája, amely állandó mintaként szolgált a későbbi szerzőknek, a hésziodosi *Munkák és napok*. A tankölteményi hagyományt Hésziodos után minden egyes mű alakította, gazdagította. A fiatalabb költők ehhez a hagyományhoz nyúlnak vissza, kifejezve ezzel azt, hogy ha elmé-

¹³² Bővebb kifejtéstüket l. Volk 2002, 36–43. A *poetic simultaneity* fogalma arra utal, hogy az olvasónak az a benyomása támad, hogy a költemény az olvasás közben jön létre. A tanköltemény esetében a költői egyidejűség a tanóra, a tanítás élő hangulatát idézi.

¹³³ Harder 2007, 26, Sider 2014, 16.

¹³⁴ Overduin 2015, 14–21.

¹³⁵ Sistakou 2012, 196: „Once knowledge becomes the subject matter of poetry, and mythological narrative [...] is not seen as an integral part of it, the didactic genre comes into being.”

¹³⁶ Harder 2007, 26. A kutató ugyane didaktikus jelleg miatt sorolja – rendhagyó módon – Lykophron *Alexandráját* is a műfajhoz.

¹³⁷ Dalzell 1996, 21–22, Toohey 1996, 21–23, Volk 2002, 27.

letben nem is, a gyakorlatban rendelkeztek egyfajta műfajfogalommal, és hogy maguk is ehhez a műfajhoz szeretnének a műveikkel csatlakozni.¹³⁸

Az észrevétel, amely szerint a költők nemcsak követték, de alakították is a hagyományt, magában foglalja a történeti szempontot, amelyet néhány kutató sokkal lényegesebbnek tart, mint bármilyen más meghatározási kísérletet. Toohey a tanköltemények időbeli változására, történeti fejlődésére alapozza a művek korszakolását: a tanköltemények mindig alkalmazkodtak saját koruk kulturális jellemzőihez, főként pedig a szórakozás változó formáihoz. Harder erősen kritizálja azokat az elemzéseket, amelyek a tanköltemény műfaját statikus, merev állapotban írják le – eleve meghatározva, mely művek tartoznak ide, és melyek nem – tekintet nélkül annak diakrón jellegére.¹³⁹ Sider szintén elhatárolja magát a történeti változást ignoráló tanulmányoktól, hiszen nyilvánvaló különbség észlelhető az archaikus és a hellénisztikus tanköltemények között. A kutató meglátása szerint az előbbiek annyira kevésbé körülhatárolhatóak, annyira képlékenyek (mivel minden költészet tanító), hogy nem is lehet arról a kialakult műfajról beszélni, amely viszont a hellénizmus idejére körvonalazódott – és végeredményben ekkor jött létre.

A hellénizmus kori és a korábbi tanköltemények megkülönböztetése azoknál a filológusoknál is megjelenik, akik a történeti szempont fontosságát egyébként nem hangsúlyozzák. A Kr. e. IV. századtól a szóbeli előadásmód helyett kezdetét veszi az írásbeli irodalom térhódítása, s ezzel párhuzamosan a költői forma helyett a próza elterjedése az, amely a hellénizmus idejére átalakította az irodalmi kommunikáció kereteit. Noha a kérdés, hogy mi a viszonya a prózának a vershez, időről időre felvetődik, a filológusok ezeket többnyire egymás ellentétéként tüntetik fel.¹⁴⁰

A tudományos prózai szövegek gyakoribbá válása miatt a III–II. századi tanító költészet jelenléte, az archaikus forma továbbélése mindenképp kérdéseket vet fel. Mi értelme van bármilyen ismeretet költői formában közölni, ha kéznél van a sokkal praktikusabb és logikusabb prózai forma? Ha egy költő olyan témát versel meg, amely már egy korábbra keltezhető prózai értekezés témája is, akkor a kutatók általában azzal a feltételezéssel élnek, hogy a prózai

¹³⁸ SISTAKOU 2012, 196, SIDER 2014, 13, OVERDUIN 2015, 13. HARDER (2007, 27) úgy látja, hogy a műfaj követői nemcsak a *Munkák és napok*-at, hanem a *Theogoniát* is mintának tekintették.

¹³⁹ HARDER 2007, 26.

¹⁴⁰ A kérdésfelvetés rokonítható a korai tanköltemények (Parmenidész, Empedoklés, Xenophanész) formája körül kialakult vitához: mennyire volt magától értetődő ezeknek a filozófusoknak a verses forma? L. WRIGHT cikkét (1998) és OSBORNE válaszáát (1998) a felvetett kérdésre.

mű szolgáltatott alapot a tankölteményhez.¹⁴¹ Az utóbbi így inkább tekinthető esztétikai szórakozást célzó, a költő poétikai jártasságát reprezentáló vállalkozásnak, mint hiteles kísérletnek arra, hogy általa a költő gyakorlati tudást közvetítsen. A dedukció következő lépése sokak számára magától értetődő: a tanköltemények szerzőinek sem igazi tanító szándéka, sem valódi szakértelme nem volt a témát illetően. Láthatjuk tehát, hogy a Kr. e. IV. század után írt tankölteményeknek a sorsa az, hogy a filológusok *ab ovo* megkérdőjelezzék a hitelességüket és szerzőik tanító szándékát. Ha ráadásul a hellénizmus időszakából fennmaradt műről van szó, amikor az irodalmi szövegek fogalmazásmódja, játékosága iránt erősebb igény élt az olvasókban, akkor a tanköltemény automatikusan a nem-hiteles kategóriába kerül. Ezt az automatizmust láthatjuk abból is, ahogyan a kutatók igen hamar, gyakran alaposabb kifejtés és érvelés nélkül eljutnak erre a megállapításra. Hellénizmus kori tanköltemény? Tehát a költőnek nincs valódi szakértelme.¹⁴² A tanköltemények hitelességével kapcsolatos kétségeiket a kutatók ráadásul gyakran kiterjesztik a műfaj minden képviselőjére, nem csak a hellénizmus kori példákra. Minden olyan megnyilatkozásban, amely a költői forma és a tudományos tartalom ellentétességét hangsúlyozza, rejtetten jelen van az egész műfaj hitelességének megkérdőjelezése.¹⁴³

A tanító szándék behatárolására, fokozatok felállítására több elemző is tett kísérletet: mivel a témájuk alapján nehéz definiálni a tankölteményeket, sokan próbálták a tanító szándék kvalitása alapján osztályozni a műveket. A merevsége miatt sokat kritizált, de nagy hatású Effe-féle csoportosítás is ezt a megközelítést alkalmazza.¹⁴⁴ A német kutató a tankölteményeknek három típusát határozza meg. Az *ideális* tanköltemény szerzője valóban szeretne tudást átadni a megjelölt témáról – ilyen a hésiodosi *Munkák és napok*. Ezzel szemben a *transzparens* költemények nem a tárgyukról szolgáltatnak információt, hanem valamilyen mélyebb üzenetet, ideológiát tartalmaznak: a tudományos téma csak látszat. Ide sorolható Aratos *Phainomenája*, amely a felszínen csillogászatról szól, de sokkal lényegesebb a filozófiai mondanivalója. Ugyanígyen felszínesen kezelik a témájukat a *formális* típusba tartozó tanköltemények

¹⁴¹ TOOHEY 1996, 76: „They based their poems, just as did Callimachus, not on real life, but on books.” SIDER 2014, 23: „translation of prose into verse becomes a Hellenistic hallmark.”

¹⁴² DALZELL 1996, 27–29, TOOHEY 1996, 51, VOLK 2002, 55, OVERDUIN 2015, 27.

¹⁴³ Vö. OVERDUIN (2015, 27): „To be fair, it should be stated that Hesiod does not seem to be a very reliable source either, as his information is often inaccurate and incomplete. Yet he never shows the kind of artificial detachment found in his Hellenistic counterparts.”

¹⁴⁴ Vö. HARDER 2007, 30.

szerzői, ezeknél azonban nincsen rejtett tartalom: egyszerűen a megfogalmazás módja, a költészettel való játék az, ami a költőt arra motiválja, hogy ilyen verset írjon.

Effe után sok filológus kritikájában megjelent az állítás, hogy a költő eredeti szándékát nehéz megítélni, az alapján tehát nem lehet megközelíteni a műveket. A tanító szándék kérdése azonban továbbra is jelen van a szakirodalomban. Toohey egyes tanköltemények különböző mélységéről (*profundity*) beszél, amelyből lehetséges a költő szándékára következtetni.¹⁴⁵ Dalzell igyekszik minél inkább a szövegre koncentrálni, amikor a szerző célját kell megítélni (ám kérdés, hogy hol húzódik a határ a szövegből kiolvasott tény és a kutató saját véleménye között), Volk pedig a tanító szándék explicit kifejezését (tehát szintén a szövegben való megjelenését) tartja fontosnak.¹⁴⁶ Sider ugyancsak diplomatikusan közelít a tanító szándék problémájához, amikor Effe rendszerét kritizálja, később azonban önkéntelenül ellentmond magának és az óvatos álláspontnak, amikor Aratosról azt állítja, hogy a költői hivatás nagyobb fontossággal bír számára, mint az oktatói (tanító) szándék.¹⁴⁷ Összegezve, a költői formát és a tanítás gesztusát láthatóan annyira ellentmondásosnak érzik a mai elemzők, hogy a hitelesség, a tanító szándék szinte semelyik tanköltemény esetében – de a hellénizmus koriaknál biztosan – nem tűnik valódinak, és ez, kimondva vagy kimondatlanul, mindig némi értetlenséget okoz a műfajjal kapcsolatban.¹⁴⁸

A modern értetlenség ellensúlyozására és leküzdésére gyakran fordulnak a kutatók az antik megítéléshez: vajon hogyan viszonyultak a műfajhoz az ókori befogadók? Ekkor, először is, a már említett problémába ütköznek: nincs a műfajnak sem definíciója, sem megfelelő terminusa a korai századokból. Amikor tanköltemény-szerzőkről beszélnek, akkor őket az epikus szerzőkkel együtt emlegetik: a közös metrum (hexameter) alapján a tanköltemények így az epikus költészethez sorolhatók. Láthatóan azonban nem elég a metrum hasonlósága Aristotelésnek, amikor Empedoklést kizárja az epikus költők sorából.¹⁴⁹ Korábban erre a szöveghelyre sokan hivatkoztak úgy, mint amely a filozófusnak a műfaj iránti ellenszenvét mutatja, de később többen rámutattak, hogy Aristotelés itt nem a tankölteményről, hanem általában a költészetről

¹⁴⁵ TOOHEY 1996, 7.

¹⁴⁶ VOLK 2002, 38.

¹⁴⁷ SIDER 2014, 23.

¹⁴⁸ DALZELL (1996, 31) szerint a hexametrikus forma zavaró. TOOHEY többször (1996, 251) hangsúlyozza a tankölteményt kedvelő kultúra *máságát*. L. még SIDER 2014, 23, OVERDUIN 2015, 12.

¹⁴⁹ *Poet.* 1447b16–18, vö. JACQUES 2007, LXIX.

beszél:¹⁵⁰ a költészet az, ami utánoz, valamilyen eseményt, történetet előad; ebben a mimézis-alapú költészet-felfogásban a narratívát nélkülöző tankölteménynek nincs helye. Az aristotelési és a későbbi irodalomelméleteknek¹⁵¹ azonban alig volt köze a gyakorlathoz, amely továbbra is azt mutatja, hogy egyrészt a tanköltemény kifejezetten kedvelt és virágzó műfaj volt; másrészt, az ókori olvasók hitelesnek fogadták el a tanköltemények tanító szándékát, illetve az általuk közölt ismereteket. Az előlött érzett csodálkozás sok modern filológus fogalmazásmódjából kiderül és Nikandros megítélésére is rányomja a bélyegét.¹⁵²

Nikandros modern recepciójában tehát a következő elemeket találjuk, amelyek a műfaji hovatartozásra vezethetők vissza: a szerző a hellénizmus korában élt és írt, amikor a prózai szakkönyvek már elterjedtek, és mivel Nikandros előtt már létezett toxikológiai szakkönyv, ezért ő bizonyosan azt használta fel (alakította át) verseihez. A költő a tudományos témával így valószínűleg éppen csak annyit foglalkozott, amennyi az átköltéséhez kellett neki, alaposabb szakértelemmel azonban nem rendelkezett. A tanító funkciója a tankölteményeknek csak formalitás, valódi tanító szándék nem húzódik mögötte.

*

Az ókori és a modern megítélés közötti szakadék áthidalására azonban lép-ten-nyomon látunk kísérleteket a szakirodalomban. Nikandros és az orvosi tanköltemények esetében többen figyelmeztetnek az anakronizmus veszélyére,¹⁵³ és számos példát hoznak az ókori irodalomból, amelyek azt igazolják, hogy Nikandros előtt és után is írtak gyógyszerészettel foglalkozó tankölteményeket és verses orvosi recepteket.¹⁵⁴

¹⁵⁰ VOLK 2002, 30.

¹⁵¹ VOLK (2002, 30–34) tárgyalja a bizonytalan keltezésű *Tractatus Coislinianus*t és Diomédés *Ars grammaticá*ját, amelyek már különálló irodalmi kategóriaként utalnak a tankölteményekre (ποίησις παιδευτική; *didascalice*), ám ezeknek a fogalmaknak, ha a hellénizmusban már léteztek is, a gyakorlatra nem volt hatásuk.

¹⁵² PFEIFFER 1968, 121 (Aratos *Phainomená*járól), OVERDUIN 2015, 132: „despite these limitations Nicander, perhaps by lack of competition, had become a canonical author in the field of learning, and despite the fact that this was not the way the *Theriaca* was intended originally. Rather than being read for literary pleasure didactic poetry seems to have become a means of preserving out-of-the-way expertise.” Vö. HARDER 2011, 181.

¹⁵³ HARDER 2009, IX.

¹⁵⁴ A Nikandros előtti, korabeli, és az őt követő orvosköltőkről l. JACQUES 2007, LXX, PAPA-DOPOULOU 2009, 96, 3. j. NUTTON (2004, 151) megemlíti Apollophonásznak, III. Antiochos ma-

A verses vagy hexameteres forma védelmére is létezik több magyarázat. Érdekes megfontolni azt a ritkán megfogalmazott véleményt, amely szerint az ókori befogadók számára a vers és a próza egyáltalán nem állt olyan távol egymástól, ahogyan azt egy mai olvasó látja. Az írás-olvasás tanulásában és a későbbi, irodalmi, grammatikai és retorikai tanulmányok során az ókori tanárok alapvetően verses szövegekhez nyúltak, és a diákoknak előbb kellett epikus hexametert olvasni és alkotni, mint prózát.¹⁵⁵ Ezt támasztják alá G. O. Hutchinson észrevételei a (tanító) vers és próza közötti hasonlóságra vonatkozóan. Az olyan esetek, amikor egy ókori olvasó, akinek valamilyen tárgyról egyaránt rendelkezésére állt prózai és verses szakkönyv, a verset használta fel tudásszerzéshez, azt bizonyítják, hogy a modern pragmatikus szemlélet, amely szerint a vers nem praktikus, az ókorban nem ilyen egyértelműen elfogadott. Hutchinson Aratos és Eudoxos példájára hivatkozik: Aratos az általános vélemény szerint Eudoxos prózai szakkönyvét használta fel a saját csillagászati költeményéhez, az őket olvasó Hipparchos azonban a tanító költeményhez nyúlt, és nem a prózához, amikor ismereteket kívánt szerezni a témában.¹⁵⁶

A költői formát nem annyira az ókori befogadás felől, hanem a praktikuság szempontjából közelítik meg azok, akik mnemotechnikai indokokkal magyarázzák a választást: a versben előadott információt sokkal könnyebb megjegyezni, megtanulni, mintha azt prózában olvasnánk. Éppen emiatt pártolta Galénos is az orvosi receptek esetében a verses formát.¹⁵⁷ A híres orvos más érveket is megfogalmaz a tanító költészet mellett: a verses forma kevésbé romlik és kevésbé változtatható meg, emiatt sokkal jobban megőrzi a pontos hozzávalókat és mennyiségeket, illetve kevesebb lehetőséget hagy a hamisító szándékú felhasználóknak.¹⁵⁸ Galénosnak ezekre a meglátásaira többen tekintenek úgy, mint a tanköltemény ókori elfogadásának a mintapéldáira.¹⁵⁹

gánorvosának a zöltségekből álló, mérgezések elleni receptjét, amelyet a kósi Asklépeion falán versbe szedve rögzítettek.

¹⁵⁵ FORD 2003, 24, CRIBIORE 2001, 230.

¹⁵⁶ HUTCHINSON 2009, 197. Vö. HUTCHINSON másik tanulmányával (2014). Hasonló esetre hívja fel a figyelmet PAPADOPOULOU (2009, 114–115) Nikandrosszal kapcsolatban, akihez Lukianos előbb fordult, mint Apollodóroszhoz.

¹⁵⁷ Ez az érv Nikandros műveivel kapcsolatban is felmerült, ám OVERDUIN (2015, 26, 125. j.) elutasítja, tekintettel a nehéz nyelvezetre, az ismétlődő elemek hiányára és a szóbeli kulturális háttér megszűntére.

¹⁵⁸ Vö. JACQUES 2007, LXXI–LXXII.

¹⁵⁹ HUTCHINSON 2009, 209–210. Bár HARDER (2011, 183) értelmezése szerint Galénos a verses formát máshol nem tartja az orvosi témához megfelelőnek, az idézett Galénos-részlet

A kérdésre, hogy miért is választja a tanításhoz valaki a költői formát, ha az eddigi érvek nem elegendők, a filológusok egy része azzal válaszol, hogy a verses forma minden esetben azt jelzi, hogy valamilyen többletet, adalékot kell keresnünk a költeményben:¹⁶⁰ ahogyan Harder fogalmaz, a tanító funkció mellett (vagy inkább mögött) a mű értelmezésének egy másik szintje is létezik, még ha rejtetten is. Ez a másik szint sok esetben valamilyen filozófiai, ideológiai tartalmat jelent, amellyel a költő gyakran a korabeli társadalmi, kulturális, vagy gazdasági körülményekre reagál, és ezekkel kapcsolatban fogalmazza meg saját üzenetét vagy értékrendjét.¹⁶¹ Harder hozzáteszi, hogy végeredményben, ha kissé vonalasan is, de Effe *transzparens* kategóriája is erre a rejtett tartalomra, másik értelmezési szintre utal.¹⁶² A *formális* típusba tartozó tankölteményekre szintén lehetne úgy tekinteni, mint amelyek egy másik értelmezési szinten esztétikai elveket, poétikai hovatarozást fejeznek ki a költő részéről. A filológusok többsége azonban, ahogyan Nikandros esetében láthattuk, a nyelvi virtuozitást felmutató tankölteményeket nem úgy értékeli, mint ahol valamilyen többletet, adalékot találhatunk, hanem mint amelyek *hiányosak*, s amelyekben a mű poétikai oldala elnyom és kiszorít minden más tartalmat, tanító szándékot, mélyebb mondanivalót.

A tanköltemények ókori és modern megítélésének a különbségeire sokan úgy próbálnak magyarázatot találni, hogy azt kutatják, miért lehetett az ókorban közkedvelt a műfaj: ahogy az eddigiekben láthattuk, a verses forma elfogadottsága mellett az ókori oktatásban játszott szerepe és a praktikussága is közrejátszik. Más filológusok ezzel szemben, a probléma másik oldala felől közelítve, inkább arra a kérdésre keresik a választ, hogy a modern olvasó számára miért nem vonzó, miért ellenszenves a tanköltemény. Hozzá kell tenni, hogy a kérdést sokszor nem ennyire explicit módon (tudatosan) teszik fel, hanem csak mellékesen tesznek olyan megállapításokat, amelyek válaszul szolgálhatnak rá. Ezeket a válaszokat azonban sokkal inkább kellene hangsúlyozni ahhoz, hogy mai szemmel megérthessük a tanköltemények ókori szerepét.

Toohy az egyik olyan kutató, aki céltudatosan megfogalmazza a kérdést: mik a modern elutasítás okai? A válaszai között ott van az a jellemző, amely-

(XIV, 144 Kühn) közelebbi vizsgálata azt mutatja, hogy a szerző nem a költői forma ellen emeli fel a hangját, hanem azon költők ellen, akik a több összetevőből álló méregkeverékekről írnak, lehetővé téve így olyanoknak is a hozzáférést ehhez a tudáshoz, akik rossz célokra kívánják azt felhasználni. JACQUES 2007, XXVIII–XXIX.

¹⁶⁰ DALZELL 1996, 27.

¹⁶¹ HARDER 2007, 24–25.

¹⁶² HARDER 2007, 30.

lyel a filológusok nagy része láthatóan tisztában van, csak nem tulajdonít neki nagyobb jelentőséget annál, hogy egyszerűen leszögezze: a tankölteményeknek nincs narratív fonala. A mai olvasó számára az elbeszélte eseménytörténet és a történetben szereplő hősök alakja az, ami vonzóvá tesz egy művet; a tanköltemények ezek hiányában nem számíthatnak túl sok érdeklődésre.¹⁶³

Toohey másik válasza a modern elutasítás okaira az, hogy a költészettől egy mai olvasó inkább érzelmek kifejezését várja el, mint valamilyen száraz tudományos téma előadását. Dalzell rámutat arra, hogy a költészetről alkotott képünket, amely az érzelmekre és a szubjektív én megnyilatkozásaira koncentrál, a romantika korából örököltük.¹⁶⁴ Ezt az örökséget nagyon nehéz levetköznünk, amikor a korábbi korszakok költészetével foglalkozunk: a líraiság és a tanítás hasznossága egyszerűen nem tűnik összeegyeztethetőnek.¹⁶⁵

Ennek a romantikus örökségnek a tudatosítására, illetve az anakronizmus elkerülése végett a modern költészet-felfogásból fakadó elvárások félretételére a nikandrosi szakirodalomban különféle fokozatokat láthatunk. A legtöbben egyáltalán nem említik meg a lehetőségét annak, hogy az ókoriak számára talán nem tűnt olyan ellentétesnek a tanítás gesztusa és a költői forma: a tankölteményeket (főleg a hellénisztikusokat) így két, egymással összeférhetetlen elem sajátos uniójának tekintik. Vannak olyan filológusok, akik észrevételezik, hogy a tanköltemények korabeli megítélése más, mint amit napjainkban tapasztalhatunk, de kevésbé kutatják ennek indokait. Látunk azonban egy-két példát arra a megközelítésre is, amikor a tanító költészetben a kutatók nem ellentétet vélnek felfedezni, hanem egységet. Papadopoulou a nikandrosi színterminusok vizsgálatakor amellel érvel, hogy azok egyszerre képesek tudományos pontosságot közvetíteni és a művek költői szintjét emelni. A kutató nem csak az eredményeivel mutatja azt, hogy nem ért egyet a műfajt elutasító általános nézettel: az egész tanulmányt áthatja az a meggyőződés, hogy lehetséges a tudományos tartalmat a költői formával hitelesen ötvözni.

Jacques a nikandrosi tankölteményeket hasonlóképpen, csak sokkal átfogóbban közelíti meg: komolyan veszi a két mű tudományos tartalmát (alaposan vizsgálva azoknak a későbbi orvosírókra tett hatását) és nem utasítja el a lehetőségét annak, hogy Nikandros orvos is lehetett, sőt, több érvet is fel-

¹⁶³ TOOHEY 1996, 13.

¹⁶⁴ DALZELL (1996, 12–18) párhuzamot von az aristotelési mimézis-alapú és a romantika érzelem-központú költészete közt. A mimézis itt is, HARDER-nél is (2007, 26) egyszerre jelenti a narratív és az érzelmek jelenlétét a költészetben, a két fentebb vázolt érv összevonásaként.

¹⁶⁵ Vö. PAPADOPOULOU 2009, 96, 3. j.: „Any expectation of utility, any external purpose, is perceived as impinging on the absolute freedom of the artist.”

hoz a költő szakértelme mellett. Ezzel egy időben értékeli a *Thériaka* és az *Alexipharmaka* költői tulajdonságait, esztétikai élvezetet célzó megoldásait. Ez a megközelítés azt mutatja, hogy a francia filológus nem egymással harcoló elemekként kezeli a tartalmat és a formát, ahol végül a forma nyer a tartalom rovására. Véleményem szerint ilyen megközelítést alkalmaz Nikandros *ideális olvasója*. Feltehetően maga a költő is olyan közönséget képzelt el a műveinek, amely egyszerre tudja értékelni a megfogalmazás játékosságát és az ismeretek komolyságát – de legalábbis nem tekinti őket egymást kizáró jellemzőknek.

A kutatók részéről azonban többnyire a tudomány és a költészet automatikus szétválasztását tapasztaljuk: a tankölteményeknek vagy csak a tudományos részére koncentrálnak, vagy, az esetek többségében, a formai jellemzőkre. A műfajról vallott nézetek így összefüggenek a téma, a hitelesség, illetve a nyelvezet megítélésével is. A tudományos téma figyelmen kívül marad, erősítve az iránta amúgy is megmutatkozó érdektelenséget, a hitelességet pedig alapvetően megkérdőjelezi. A formai, költői tulajdonságoknak a fókuszba helyezéséhez pedig sokan hivatkoznak a nehézkes megfogalmazásra, a bonyolult szövegre. Az alábbi pontban ezen utóbbi érveknek, megítélásoknak a tárgyalása következik.

Nyelvezet

A szakirodalom vizsgálata során azt tapasztaljuk, hogy a nikandrosi nyelvezet megítélése, ahogyan a témáé és a műfajé is, különböző fokozatokat mutat: a hozzá való viszonyulás az elismerő érdeklődéstől a bosszankodó elutasításig terjed. Nikandros szövegeinek a szépségét, érdekes vagy értékes voltát főleg az utóbbi időben kezdték felfedezni a filológusok.¹⁶⁶ Bár korábban is kijelentették, hogy a költemények nyelvezete elegáns, díszes és kidolgozott,¹⁶⁷ ezt azonban inkább a távolságtartó ténymegállapítás gesztusával tették, mint az olyan filológus lelkesedésével, aki úgy érzi, rejtett értékeket tartogató kincsbányára lett. A változást a nyelv megítélésében kellőképpen illusztrálja Scarborough két, harminc év különbséggel megjelent cikke: az 1977-es írásában erőltetettnek és bosszantóan mesterkéltnek nevezi a tanköltemények szövege-

¹⁶⁶ Vö. OVERDUIN összefoglalásával (2015, 1–2) a nikandrosi nyelv megítélésének változásairól.

¹⁶⁷ HOPKINSON 1988, 143, NUTTON 2004, 141.

zését, 2008-ban viszont már elismeri Nikandros költői tehetségét.¹⁶⁸ A *Thériaka* esztétikai értékeit feltáró elemzésére, ahogy láttuk, Overduin vállalkozott a tanköltemény kommentáros kiadásában: a kutató rámutat a szöveg nyelvi gazdagságára és összetettségére és azt állítja, hogy a tankölteményeknek vég eredményben ez a formai burjánzás adja a lényegét.¹⁶⁹

Az alapvető jellegzetességek, amelyeket Nikandros nyelvével kapcsolatban a kutatók kiemelnek, a következők. A költő egyszerre alkalmaz archaikus, régies (főként homérosi) kifejezéseket és új, saját maga alkotta szavakat; a gyógymódok hozzávalóinak leírásánál gyakran olyan jelzőkkel, körülírásokkal él, amelyek kissé enigmatikusak; nem ritkák a technikai (például anatómiai) szakkifejezések; a nyelvtani szabályokat meglehetősen szabadon kezeli; végül, olyan apró mitológiai kitérőket tesz a szövegbe, amelyek homályosak, nem mindig érthetők. Ezeken túl Scarborough említést tesz a megfejtendő homérosi allúziókról, Toohey az akrosztichon alkalmazásáról, Magnelli a hellénisztikus költőelődök imitálásáról, Hatzimichali pedig a homályos földrajzi utalásokról és a lexikográfiai kitérőkről.¹⁷⁰

Mindezeket rendszerezetten először Jacques vizsgálta meg mindkét tankölteményben,¹⁷¹ majd Overduin a *Thériakában*. A két kutató nagyjából hasonló sorrendben, de más-más hangsúlyokkal elemzi a tankölteményeket. Előbb a struktúrát, majd a nyelvi és stílusbeli jellemzőket mutatják be, míg Jacques azonban nagyobb figyelmet fordít a mitológiai exkurzusok szerepére és jellegére, illetve a glosszák használatára, addig a holland filológus külön fejezetet szentel az irodalmi eszközöknek (megszemélyesítés, *enargeia*, mítoszok, földrajz, paradoxográfia, hasonlatok, csata-motívum). A két elemzés kiindulópontjai alapvető különbségeket mutatnak. Jacques a tankölteményekben egyszerre látja az aristotelési költészet-felfogás követését (így például a glosszák használatával)¹⁷² és az orvosi cél megjelenését: a hasonlatok közül például kiemeli az

¹⁶⁸ SCARBOROUGH 1977, 4 és 2008, 150.

¹⁶⁹ OVERDUIN 2015, 42: „As a work of art, full of learned play, etymology, aetiology, and extravagant poetic language, irreverent of the contents, the *Theriaca* is written to impress the cultured reader, well versed in Alexandrian poetics and the diction of Homer and Hesiod, who can fully appreciate Nicander’s attempts at innovation. The poems’ message is thus of a literary rather than a realistic nature.”

¹⁷⁰ SCARBOROUGH 1977, 10, TOOHEY 1996, 66–67, MAGNELLI 2010, 214, HATZIMICHALI 2009, 30.

¹⁷¹ JACQUES 2002, LXIX–CXXIX és 2007, LXVIII–CXV.

¹⁷² JACQUES 2007, CX.

orvosi jellegűeket, amelyek mind orvos-közönséget feltételeznek.¹⁷³ Overduin ezzel szemben a hellénisztikus esztétika követését, az irodalmi játékot és a költői eszközök halmozását tekinti a versek kizárólagos céljának.¹⁷⁴

Noha Overduin igyekszik pozitívan értékelni a tankölteménynek ezt a formai burjánzását, a nikandrosi nyelv leírásakor olykor elejt olyan jelzőket, amelyek ismerősek lehetnek sok kutató ítéletéből, s amelyek azt mutatják, hogy a játékosságot többen inkább túlzottnak, üresnek és öncélúnak tekintik, mint igazán értékesnek. A kolophóni költő fogalmazásmódja szerintük „erőltetett”, „mesterkelt”, „bárgyú” és „pedáns”.¹⁷⁵ Ezek kifejeznek az elemzők részéről némi viszolygást is, amely főként arra vezethető vissza, hogy a filológusok nehéznek, homályosnak, olykor érthetetlennek, és emiatt bosszantónak, sőt kifejezetten idegesítőnek találják a nikandrosi szövegeket.¹⁷⁶

A költemények nyelvi bonyolultsága miatt sokan hozzáteszik, hogy a tanító-gyógyító szándék egyértelműen csorbát szenved, a tudományos pontosságról nem is beszélve – a nyelvezet megítélése így szorosan összefügg a hitelesség kérdésével. A formai elemekre való koncentráció, illetve a tudományos témának az ilyen nyilvánvaló ignorálása miatt továbbá több filológus érvel a tanköltemények stílusának ironikussága, arroganciája mellett: az agyondíszített keret, amely azonban tartalom nélkül maradt, felszínességet, érdektelenséget és pesszimista világlépet sugall az olvasóknak.

Akármilyen világlátást és költői szándékot vélnek is felfedezni a Nikandros-kutatók, abban megegyeznek, hogy a szöveg jellemzői mögött a hellénizmus irodalmi motivációi állnak. Ezeket röviden a következőképpen foglalhatjuk össze.¹⁷⁷ A hellénisztikus kultúra legfőbb jellemzőjeként már korábban beszéltünk az írásbeliség egyre szélesebb körű terjedéséről. Az írni-olvasni tudás aránya

¹⁷³ JACQUES 2007, CVIII–CIX.

¹⁷⁴ A nikandrosi nyelvezetről vallott nézeteit OVERDUIN így összegezi (2015, 91): „The result is a complex mix of different literary traditions, none of which have anything to do with a medical context, or betray Nicander’s interest in the subject of snakebites itself. His first and foremost interests are poetry and the literary needs and expectations of his readers.”

¹⁷⁵ SCARBOROUGH 1977, 4: „his syntax and vocabulary in the two poems are artificial, strained, obtuse, and intentionally obscure.” Vö. TOOHEY 1966, 71, OVERDUIN 2015, 90: „abstruse studied language”.

¹⁷⁶ KNOEFEL–COVI 1991, 75. TOOHEY 1996, 67: „All of these examples rely on considerable learning and demand considerable patience from the reader.” MAGNELLI 2010, 215: „Nicander challenges even the most patient reader. His language is full of rare words, new coinages, and morphological peculiarities, and his style is the opposite of clear and concise.”

¹⁷⁷ A következő összefoglalás SZILÁGYI-nak a 2018-ban megjelent tanulmányában (*A tanköltemény az ókori gyógyászatban*) írtaknak (258–260) a kivonata.

a görög népeesség körében már az V–IV. században is jelentősen megemelkedett, és ez a folytatódó tendencia – melyet a ptolemaiوسي bürokrácia is erősített – a III. századra az oktatásra és az irodalomra is kifejtette a hatását.¹⁷⁸ Az irodalmi szövegek megismerése és élvezete ugyanis korábban a szóbeliségen és a memórián alapult, hiszen mind az epikus és lírai műveket, mind pedig a szónoklatokat kisebb vagy nagyobb társaságban, jellemzően fejből szavalta vagy mondta el az előadó. A könyveknek a növekvő jelenlétével azonban az irodalom élvezete egyre inkább egy új formában, magányos és néma tevékenységként zajlott. Míg az előbbi forma inkább a halláson keresztül hatott, addig az utóbbi, könyv-alapú irodalom a szemre, a látásra is kívánt hatni.

Ez a jelenség nemcsak a korszakban alkotó szerzők szövegeit határozta meg, hanem a korábbi irodalmi alkotásokhoz való viszonyulást is befolyásolta. Miután a nagy elődök műveit lejegyezték, ezeket is elkezdték olvasni, és írott szövegekként kezelni. Amikor azonban az írás már nemcsak a megjegyzendő adatok lejegyzését és a tudás megőrzését,¹⁷⁹ az olvasás pedig nemcsak az egyszerű megismerést szolgálta, hanem a szöveg mélyebb vizsgálatát is lehetővé tette, onnantól kezdve a művelt olvasók egyre jobban el is mélyültek az írásokban: keresték és felfedezték azokat az irodalmi és költői eszközöket, amelyeket egyszeri hallás útján nem feltétlenül ismerhettek volna fel. Így jelent meg a hellénisztikus kulturális központokban az irodalmi szövegeket minél tudományosabb módon megközelíteni és elemezni kívánó filológus. A legfontosabb, a műveltség részét képező alkotásokat összegyűjtötték, másolták, nyelvtanilag és formailag elemezték, javították és kommentálták.

Ennek a szóról szóra haladó munkának az eredményeként a filológus-tudósok alapos tudást szereztek az elődök alkotásairól, illetve azokat – mint a csodálatot és elismerést leginkább kiérdemlő műveket – mintaként használták saját írásaikhoz: igyekeztek imitálni őket és egyszersmind versenyre kelni velük. Ez az *aemulatio* azonban éppen abban fejeződött ki, hogy nem egyszerűen átvették és utánozták a kanonikus szerzők költészetét, hanem tetszésük szerint megváltoztatták az elődök által felállított szabályokat, a kialakult műfaji kategóriákat, és szabadon játszottak a korukra már hagyományosnak számító formai követelményekkel. A műfajkeverés tipikusan hellénisztikus irodalmi igény: a korábban egymással összeegyeztethetetlennek tűnő formai és tartalmi

¹⁷⁸ Az írástudók arányáról l. FORD 2003, 21.

¹⁷⁹ TOOHEY (1996, 9) kiemeli a lista fontosságát, illetve a szakkönyvek növekvő popularitását, amelyek kifejezik a „tudás a tudásért” elvet, a hellénizmus egy másik jellegzetességét.

elemeket most az ellentétek kiaknázásának jegyében szívesen ötvözték műveikben a szerzők (*polyeideia*).¹⁸⁰

A nagy elődök tökéletességének elismerésével egy időben a nagyszerűség helyett a hellénisztikus művészek sokszor a kicsit és a nevetségést választották témájuknak.¹⁸¹ A hellénizmusban született szobrok az emberi esendőséget és szenvedést ugyanazzal a kendőzetlen természetességgel jelenítik meg, mint amilyenell a klasszikus kori alkotások az emberi test harmonikus szépségét és tökéletességét.¹⁸²

A művészetnek a klasszikus kori normáit megújítani kívánó alkotók ily módon egyfajta versengő párbeszédet alakítottak ki az elődökkel, miközben a közönségüket is meghívták ezen intellektuális játék élvezetére. A IV. századtól az írók már tisztában voltak azzal, hogy műveiket a szöveg kifejezőmódjára egyre érzékenyebb, művelt olvasó veszi kézbe.¹⁸³ A Kr. e. III–I. századi nagy költőkre jellemző a finom költői eszközök és trükkök, az elődökre és a kortársakra tett rejtett utalások, a megfejtésre váró talányos körülírások, az olvasó műveltségét próbára tévő mitológiai kitérők, a felfedezésre váró allúziók használata. Műveik annál inkább tetszést arattak az olvasók körében, minél nehezebb volt bennük ezeket megtalálni és értelmezni. Éppen ezért egyre kevésbé ismert *aitionokat* vettek elő, s ritkább, egzotikusabb ismereteket közöltek. Az ilyen jellegű tudás halmozása sok mai olvasó számára mesterkéltnek, üres póznak tűnhet, nem meglepőek tehát Overduin-nek a hellénisztikus esztétika rövid bemutatását záró sorai: „Ez az a mesterkéltség [...], amely a hellénisztikus tanköltemények esetében jelzi a művészet öncélúságát.”¹⁸⁴

Az alexandriai művészet ezen jellemzőit – vagy közülük néhányat – a legtöbb kutató megemlíti Nikandrosszal kapcsolatban, ám azokat eltérő módon vonatkoztatják a tankölteményekre. Gyakoribb, hogy a kulturális háttérre úgy tekintenek, mint amely eleve meghatározza Nikandros stílusát és esztétikáját. A kolophóni költő ezek szerint szinte öntudatlanul belesimul korának irodalmi közegébe, automatikusan átvéve az elődök által lefektetett irányelveket,

¹⁸⁰ ZANKER 1987, 147–148 és 169 (Theokritos példáján). TOOHEY 1996, 51.

¹⁸¹ SISTAKOU 2012, 21.

¹⁸² L. ZANKER elemzését (1987, 155–209) arról, hogyan illesztették a hellénisztikus költők művészetükbe a mindennapi és közönséges témákat. A kutató Hésiodosznak a mindennapi emberek iránti őszinte érdeklődését éppen Nikandros felületes és művi témakezelésével állítja szembe (194–195).

¹⁸³ YUNIS 2003, 198–200.

¹⁸⁴ OVERDUIN 2015, 27: „It is this artificiality [...], that has given Hellenistic didactic the qualification of art for art’s sake.”

sőt, néha túlbuzgó lelkesedéssel továbbfejlesztve azokat. Bár az eredetiséget, az egyedi stílust ma már kevésbé vitatják el tőle,¹⁸⁵ sokan látják úgy, hogy Nikandros a túlzott játékossággal, a túldíszítettséggel és a pedáns metrikával éppenséggel felborítja azt a finom és könnyed harmóniát, amely a hellénizmus nagyjainak a poétikáját jellemzi. Ennek a túlzásnak, a mérték elvetésének az érzete az, amely több filológusnak bosszúságot és türelmetlenséget okoz.¹⁸⁶ Egy másik megközelítés szerint a hellénizmus esztétikája kellő háttérrel és magyarázatot ad a nikandrosi költemények egyes jellemzőire, de ez a viszony nem annyira automatikus sémaként kezelendő, mint inkább a megértést segítő adalékként. Ezt a szempontot láthatjuk például Hatzimichali tanulmányában, illetve Sistakou monográfiájában.

A nikandrosi szövegek érthetőségével kapcsolatban szintén többféle állásponttal találkozni. Mint láttuk, gyakran megjelenik a vád, miszerint a tanköltemények nyelvezete homályos, nehezen érthető: a homérosi szavak váltakozása a neologizmusokkal, az önkényesen átalakított szóalakok, az enigmatikus jelzők és a hiányos mitológiai utalások, ha olvashatatlaná nem is, de frusztrálóvá és orvosi célokra használhatatlanná teszik a műveket.

Érdekes módon, ezzel a véleménnyel párhuzamosan felbukkannak a szakirodalomban olyan állítások is, amelyek a szöveg érthetőségéről tanúskodnak.¹⁸⁷ Jacques például a költő saját szóalkotásait vizsgálva azt látja, hogy azok nem okozhatnak megértési problémákat az olvasóknak, mert egyrészt ismert szavak változatai, másrészt az analógia elvén működnek. Vannak jellemzően nikandrosi szövegek (mint az –οις) és szókezdetek (az év- és változatai), amelyek egy része a homérosi nyelvből ismerős lehet, és amelyekhez gyorsan hozzá lehet szokni a költemények olvasásakor.¹⁸⁸

Magnelli utal rá, hogy Nikandros homályos nyelvezetét gyakran hasonlítják Lykophrónéhoz, de a két költő nagyban különbözik abban, hogy míg Lykophrón az érthetőség határát súrolja, addig Nikandros, ha különös is a szóhasználata, valójában jól követhető és érthető. „Ha nem idegen önnek a költői megfogalmazás, és nem okoznak gondot az olyan furcsaságok, mint amikor

¹⁸⁵ OVERDUIN, 2015, 65.

¹⁸⁶ SCARBOROUGH 1979, 6, ZANKER 1987, 194–195, TOOHEY 1996, 67, MAGNELLI 2010, 216.

¹⁸⁷ SCARBOROUGH 2008, 150, JACQUES 2007, LXXIV. A szinterminusok érthetőségéről l. PAPADOPOULOU 2009, 95.

¹⁸⁸ JACQUES 2007, XCIII. Noha OVERDUIN egy korábbi tanulmányában (2009, 88) úgy jellemzi Nikandros nyelvét, mint amelyben a lehető legtöbb különös szó van összezsúfolva, később (2015, 65 és 90) maga is elismeri, hogy a különössége ellenére a tanköltemények nyelve nem érthetetlen.

καναχῆς helyett καναχός, illetve θεραπεύω helyett θέρω áll, akkor, még ha egy-egy határozószó értelme homályban is marad, egészében véve érteni fogja, hogy mit mond Nikandros (hogy tetszeni fog-e a megfogalmazás módja, az másik kérdés).¹⁸⁹

A nehezen kibogozható mitológiai kitérők vádját szintén Magnelli cáfolja, amikor kijelenti, hogy azok a mítoszok, amelyekre Nikandros utal, vagy jól ismertek a görög olvasó számára – ha másért nem, azért, mert Kallimachos vagy valamely más hellénisztikus szerző már korábban feldolgozta őket –, vagy, ha kevésbé ismert történetekről van szó, akkor a tanköltemények elég információt közölnek ahhoz, hogy az utalás érthetővé váljék.¹⁹⁰ A kutató ezekben az észrevételeiben láthatóan önkéntelenül is próbálja fölmérni, hogy a tanköltemények milyen közönségnek íródhattak. Nikandros ideális olvasója nyilván görög anyanyelvű, de legalábbis nem okoz neki gondot a görög szövegek olvasása. Ez az ókorban, ahogy láthattuk, azt jelentette, hogy feltehetően epikus szövegeken tanult olvasni, így sem a homérosi szókinsz, sem a költői fogalmazás nem állította őt különösebb problémák elé.

Nikandros műveltségi játékaival tehát a szövegnek valójában egy újabb szintjét alkotják: a megértést nem akadályozzák, csupán újabb és újabb rétegeket adnak a tankölteményeknek. Ha az olvasó első alkalommal esetleg nem vesz észre valamilyen finom utalást vagy összefüggést, amely a sorok közt elrejtve játékra hív, a tanköltemény alapvető mondanivalóját attól még érteni fogja. A nikandrosi művek több rétegből épülnek fel, és minél műveltebb az olvasó, minél alaposabban tanulmányozza a tankölteményeket, annál több réteg válik hozzáférhetővé számára. Az orvosi szakkifejezésekre és magára a toxikológiai témára, ha azt mindenképpen külön akarjuk választani a költői formától, tekinthetünk úgy is, mint a tankölteményeknek egy olyan rétegére, amely az orvosi téma iránt érdeklődőknek szól.¹⁹¹ Ennek a rétegnek a valódi értékét azonban a legtöbb mai olvasó kétségbe vonja – a következő pontban felsorolt érvek alapján.

¹⁸⁹ MAGNELLI 2010, 215: „if you are familiar with poetic language and are not shocked at such irregularities as καναχός instead of καναχῆς or θέρω in the place of θεραπεύω, you might remain uncertain about the exact meaning of an adjective here or there, but on the whole you will understand what Nicander says (whether you will like the way he says it, is a different matter).”

¹⁹⁰ MAGNELLI 2010, 215.

¹⁹¹ Vö. OVERDUIN hozzáállásával (2015, 64), aki az orvosi terminusok elemzését kizárja a nikandrosi nyelvezetről szóló fejezetéből, mert azok nem „esztétikai elemek” (*literary elements*) – a kutató ily módon eleve elzárkózik attól, hogy a költemények tartalmi részét is vizsgálja és értékeli.

Hitelesség

Ahogy az eddigiekben tapasztalhattuk, a tanköltemények hitelessége ellen már jó néhány érv előkerült: a morbid téma, a műfaj játékosága, és a nyelvezet nehézkessége mind azt erősíti, hogy a nikandrosi művek valójában nem azok, amiknek mutatják magukat. A hitelesség problémájáról azonban le kell szögeznünk, hogy két kérdéskörből tevődik össze: az egyik arra vonatkozik, hogy mennyire lehetett a költő valódi szakértő a gyógyászati témában. Értett hozzá? Orvos volt? Az általa leírt tudás mennyire volt a sajátja és milyen mértékben származott más forrásokból? A probléma másik fele a tanító szándékot érinti: akar-e valóban tanítani, tudást átadni Nikandros a tankölteményein keresztül? A két kérdést a kritikusok gyakran nem különítik el írásaikban, hanem együtt tárgyalják őket.

A témával, a műfajjal és a szövegezéssel kapcsolatos érveken túl más indokok is megjelennek a szakirodalomban Nikandros hiteltelenségét bizonyítandó. Ezek többnyire szétészortan, gyakran csak mellékes megjegyzések formájában bukkannak fel, kiemelve a tankölteményeknek egy-egy olyan jellemzőjét, amely a hitelesség ellen szól. Az alábbiakban ezeknek az indokoknak az összegzése következik oly módon, hogy mindegyik esetében megvizsgálom, mennyire igaz az *Alexipharmakára*, illetve, hogy az adott jellemző mennyire állítható párhuzamba a hellénizmus kori orvosi irodalommal, főként a hippokratészi korpussszal. Az orvosi szövegek bevonását a hitelesség kérdésébe az is indokolja, hogy Nikandros nagy valószínűséggel maga is ismert és olvasott hippokratészi írásokat.¹⁹² A hitelesség kérdésének a körüljárásával amellettszeretnék érvelni, hogy Nikandrosnál a költői és a tudományos célok összefonódnak, egymást erősítik, és gyakran nem is érdemes őket szétválasztani.

A nyelvi formák a tudományos tartalom rovására érvényesülnek

A nikandrosi szöveg érthetőségével kapcsolatban már láthattuk, hogy felmerültek pro és kontra érvek egyaránt – ugyanez vonatkozik a költői forma és a tudományosság viszonyára is. Scarborough felsorol néhány olyan példát a *Thériakából*, ahol Nikandros a gyógymódok hozzávalóinak a pontos megnevezése helyett – metrikai vagy poétikai okokból – a bevett terminushoz hasonló szavakat használ, de az már más jelentéssel bír. A tanköltemény 531. so-

¹⁹² OIKONOMAKOS 1999.

rában a költő νῆρις-ként nevez meg egy anyagot, amely a boróka (*Juniperus sabina*) nedvét jelenti és semmilyen más toxikológiai kontextusban nem szerepel. A νῆρις helyett a megfelelő szóalak a νήριον lenne: ez a leandert (*Nerium oleander*) jelöli, amelyet gyakran használtak mérgek ellen.¹⁹³ Hasonló figyelmetlenséget – vagy tudatos költői variációt – mutat a 839. sorban olvasható πενταπέτηλον kifejezés, amelynek a helyes formája a πεντάφυλλον lenne. Scarborough ironikusan megjegyzi: a botanikában járatlan költőnek, úgy tűnik, lényegtelen, hogy *ötszirmúként* vagy *ötlevelűként* nevezi meg az adott növényt.¹⁹⁴ Bár a kutató igen gyakran megfogalmazza a költő felületességével és értetlenségével kapcsolatos véleményét, azt is elismeri, hogy Nikandros forrásainak a helyes botanikai és zoológiai megfigyelései, logikus elrendezése és meglepően jó gyógymódjai a tanköltemények nehézkes szövege ellenére is kivehetők és értékelhetők.¹⁹⁵

Jacques a növények és az állatok megnevezéseiről megállapítja, hogy a költői játék néhol a tudományos identifikáció megoldását rejti. A klasszikus példa az *ephéméron* nevű (szó szerint „egynapos”, itt valószínűleg „egy nap alatt ható”) növény metaforikus megnevezése: „a cholkisi Médeia tüze”¹⁹⁶ nemcsak irodalmi és mitológiai utalást tartalmaz, hanem a mérgező ismertebb nevét is felfedi: a *cholcicum* ma is a tudományos neve a kikericsféléknek.¹⁹⁷ Ugyancsak pusztán irodalmi dísznek, mitológiai kitérőnek tűnhet például a sisakvirág-rész tünetlistájának végén a hasonlat, amely a mérgezetten viselkedését a dionysosi bortól részeg Silénékéhez hasonlítja (*Al.* 30–35). Az ingadozó járás, a bizonytalan mozgáskoordináció és a szédülés azonban az *akoniton*-mérgezés valódi szimptomái közé tartozik, a hasonlat így egyszerre szolgál poétikai és tudományos célokat.¹⁹⁸

Papadopoulou a már említett tanulmányában ugyanilyen eredményekre jut a nikandrosi színneveket illetően: Nikandros ezekkel nem csupán az irodalmi allúziók beillesztését és az emelkedett, költői megfogalmazást célozza, hanem arra is odafigyel, hogy az orvosi (próza) szakszavaknak megfelelő (azoktól

¹⁹³ SCARBOROUGH 1977, 11.

¹⁹⁴ SCARBOROUGH 1979, 80–81.

¹⁹⁵ Igaz, gyakran a scholionok és a későbbi toxikológiai irodalom, főként Dioskoridész, segítségével. L. SCARBOROUGH 1977, 12 és 1979, 7.

¹⁹⁶ *Al.* 249: τὸ Μηδείης Κολχηίδος πῦρ.

¹⁹⁷ JACQUES 2007, XVI.

¹⁹⁸ JACQUES 2007, LXXX és CIX.

csak alig eltérő) jelzőket használjon. Ez az alaposság teremt nála nagyon eredeti irodalmi szöveget és egyszersmind pontos leírásokat.¹⁹⁹

A tankölteményekről ezen meglátások alapján elmondható, hogy noha elvárnak az olvasóiktól némi figyelmességet, illetve, hogy valamelyest ismerjék az allúziók tárgyát képező irodalmi szövegeket és az orvosi szakszavakat, a költői megfogalmazás azonban nem a tudományosság ellenére érvényesül, hanem sokszor éppen, játékos módon ugyan, de azt segíti elő.

Hiányosságok

A nikandrosi tanköltemények praktikus volta ellen a legtöbbet hangoztatott érv bizonyos elemek hiányára vonatkozik. Ezen lakúnak közé sorolhatók a mérgek vagy a gyógymódok hozzávalóinak pontos megnevezése (pl. melyik növény milyen része); a mennyiségek megjelölése a receptekben; a gyógymódok elkészítési módja, illetve az elméleti háttér.

A mérgek megnevezését, bemutatását tekintve változó képet kapunk az *Alexipharmakából*. A mérgező növények, a mérges állatok, illetve a toxikus anyagok nevei egyértelműek és érthetőek, Nikandros feltehetően a legismertebb elnevezéseket használja. A költő a kikerics és a beléndek esetében enged meg magának a nevekkel kapcsolatos szójátékot: az előbbinél, ahogy az imént láthattuk, a cholkisi Médeiára tett utalásba rejti a növény elterjedtebb nevét, az utóbbinál pedig az ismert *ὄσκούαμος* alak helyett a régiesebb, etimológiai magyarázatot (vagy mitológiai utalást) sem nélkülöző *σὺδς κύαμος* megnevezést alkalmazza.²⁰⁰ Noha a növények és az állatok némelyikének a modern azonosítása nehézségeket támaszt,²⁰¹ a tanköltemény ókori (orvos) címzettjei valószínűleg tudták, melyik élőlényről van szó.

A növényi és az állati mérgek bemutatása között érzékelhető némi különbség: míg az előbbieket Nikandros kevésbé írja le, az állatok esetében bővebb

¹⁹⁹ PAPADOPOULOU 2009, 93: „accuracy and originality.” Ennek a meglátásnak egészen ellentmond SISTAKOU véleménye (2012, 237), aki csak az olvasó érzékeire ható esztétikai funkciót lát a szín-terminusokban: „By recourse to colouring and imagery, i.e. by appeal to the senses not the intellect, Nicander distances himself from anatomical accuracy and his description becomes vague and poetic rather than scientific.”

²⁰⁰ *Al.* 415. Az etimológiai-mitológiai utaláshoz (a növény nevében a disznó az erymanthosi vadkan lenne?) l. Jacques 2007, *ad loc.*

²⁰¹ L. SCARBOROUGH 1979, 20–21 (*bupréstis*); JACQUES 2007, 146–148 (*ixias*); 170–172 (*doryknion*).

információkat ad az adott faj kinézetére, élőhelyére vagy viselkedésére vonatkozóan.²⁰² Ez részben magyarázható azzal a feltételezéssel, hogy a görög hallgatóság a mérgező növényekről általában több ismerettel rendelkezett, mint az állatokról; másrészt érdemes figyelembe venni a tényt, hogy a korszakban a növényeket illetően már elkezdett kialakulni valamiféle tudományos terminológia, hála Theophrastos munkásságának; míg az állatok esetében ugyanez nem mondható el.²⁰³ Egy mérge bemutatásának részletességéből, ezek szerint, lehet következtetni arra, hogy az ókori olvasók számára mennyire volt ismerős az adott anyag. A bürök- és az ólomoxid-fejezetekben a költő például semmilyen leírást, de még csak egy informatív jelzőt sem tesz az egyszerű megnevezések mellé: a bürök ismertségét az igazságszolgáltatásban, a halálra ítéltéken való alkalmazása, az ólomoxidét pedig az orvosi használata indokolja.²⁰⁴ A legtöbb fejezet elején, a toxikus anyag neve mellett azonban gyakran találkozunk annak valamilyen tulajdonságára (ízére, szagára, látványára) vonatkozó melléknévvel: a sisakvirág nedve keserű, a fehér ólom a friss tej látványát idézi, a *kantharis*-nedv szaga a szurokéhoz, az *ixiasé* a bazsalikoméhoz hasonlít – a költő így köti a ritkábban előforduló mérgek jellemzőit általánosan ismert anyagokhoz.²⁰⁵

A tanköltemények szerzőjétől számon lehet kérni azt is, hogy nem jelöli meg, hogy a veszélyes növényeknek és állatoknak pontosan melyik része az, amelyik a mérgezést okozza: a fejezetek elején azonban rendszeresen feltűnnek a folyadékra, lére, nedvre utaló kifejezések, amelyek így hozzávetőlegesen behatárolhatóvá teszik, hogy a növények levéről és az állatok által kibocsátott nedvekről van szó.²⁰⁶ Azt, hogy a mérgező növényi és állati részek pontos megnevezése, illetve a mérgekeverékek (így például a *Pharikon*) összetevőinek a részletezése elmarad a tankölteményekből, az orvosi felelősségérzet is indo-

²⁰² Ilyen pl. a tengeri nyúl (*Al.* 465–473), a pióca (495–508), a szalamandra (537–539) és a varangyok (657–570; 576–579) bemutatása.

²⁰³ SCARBOROUGH 1977, 5. Ez újabb adalékkal szolgál a *Thériaka* és az *Alexipharmaka* különbségeihez: az előbbi, minthogy állati mérgekről szól, a modern tudományosság felől közelítve így sokkal pontatlanabbnak tűnhet, mint az utóbbi, mely főként a növényi mérgek – ebből a szempontból hálásabb – témájával foglalkozik.

²⁰⁴ JACQUES 2007, 112 és 241–242.

²⁰⁵ *Al.* 12–13 (sisakvirág); 74–77 (fehér ólom); 115–116 (*kantharis*); 279–280 (*ixias*). Vö. JACQUES 2007, CVIII.

²⁰⁶ JACQUES 2007, XXXI–XXXII. Bizonyos állatoknál inkább a költő csupán azok bemutatásakor utal a veszélyes anyagok eredetére: a tengeri nyúl a tintahalakéhoz hasonló sötét folyadékot bocsát ki, amely beszennyezheti az ehető, halászott halakat (468–469 és 472); a szalamandra „zsíros bőré” (λαορπίνοιο, 537) jelzője valószínűleg ugyancsak a mérge eredetét jelzi.

kolhatja: a művek célja a gyógyítás elősegítése és nem a veszélyes ismeretek átadása beavatatlanok és rossz szándékúak számára – ahogyan arra Galénos is figyelmezteti az orvosírókat.²⁰⁷ A gyógyításhoz, illetve a diagnózis felállításához ráadásul a szakértő orvosok számára sokszor elegendő a tünetek alapos megfigyelése: a szimptómák alapján könnyen tudnak következtetni a mérge eredetére. Nikandrosnál ezt a hozzáállást tükrözi mind a fejezetek elején gyakran leírt felszólítás: *alaposan ismerd meg a mérgezés jeleit*, mind a tünetek feltűnő részletessége.

A fejezetek gyógymód-részében ráadásul azt tapasztalhatjuk, hogy míg a növényi, illetve állati mérgeket a költő nem írja le pontosan, addig a gyógyításhoz használtakét részletesen kifejti. A filológusok által sokszor száraz listáknak tekintett receptek esztétikai szempontból valóban tűnhetnek túlságosan technikainak: Nikandros sok esetben nemcsak egyszerűen felsorolja a hozzávalókat, hanem gyakran a növényi és állati részeket, azok minőségét vagy fajtáját is megnevezi. Ezekre már az első, a sisakvirág okozta mérgezés ellen javallott gyógymódlistánban (*Al.* 43–73) is számos példát láthatunk. A receptekhez az ürömbokor *hajtásai*, ruta-*rügyek*, fügefafa-*levelek*, a gombos zizifű *ágai*, a balzsamfa *nedve*, az eperfa *gyökerei* szükségesek.²⁰⁸ Az oregánót *szárazon*, a zizifűt *frissen*, a húslevest *tisztán* kell a páciensnek adni.²⁰⁹ A felhasználandó tejoltó lehet nyúlé vagy szarvasé is.²¹⁰ A növények, illetve a bor és olaj esetében megnevezett fajták és típusok pontos megjelölése (sokszor földrajzi kiegészítéssel) Jacques szerint nikandrosi újítások és variációk: ezek a költő hozzáértését és eredetiségét (Apollodórostól való függetlenségét) mutatják.²¹¹

A szakirodalomban a pontatlan megnevezések vádjá mellett felmerül az is, hogy Nikandros több terminussal illeti ugyanazt a hozzávalót (főleg a növényeket), pusztán a költői variáció iránti igény kielégítésére.²¹² Noha Jacques és Papadopoulou szintén nagy jelentőséget tulajdonít a nikandrosi variációknak,

²⁰⁷ L. főntebb a 159. jegyzetet.

²⁰⁸ ἀβροτονοίο *καυλέα* θάμινου (46); *βλαστὸν* πηγάνιον (49a); θρίων (55); *ράδικα* πολυκνήμοιο (57); βαλσαμίοιο *ὀπὸν* (64–65); μορέης *ρίζα* (69).

²⁰⁹ ὀνίτιδος αἶον ὀρεῖς (56); νέον *ράδικα* πολυκνήμοιο (57); μυελόεντα χαλκρότερον ποτὸν (59). JACQUES (2007, LVIII–LIX) kiemeli, hogy Nikandros sokszor utasítja az olvasót, hogy *friss* hozzávalókat használjon. A szárított összetevők azonban ugyanúgy jelen vannak a tankölteményekben, ami utalhat arra az elvárásra, hogy egy orvos rendelkezék szárított, tartósított drogokkal is.

²¹⁰ *Al.* 67–68.

²¹¹ JACQUES 2007, LXI–LXII.

²¹² SCARBOROUGH 1977, 5 és 12.

ezt az irodalmi motivációt nem tekintik összeférhetetlennek a tudományos pontossággal.²¹³

Bár Scarborough rámutatott a botanikai terminológiának a korszakban való megszilárduló jellegére (amely azonban nem tekinthető véglegesnek), Nutton megjegyzi, hogy az orvosi szövegekben a hozzávalókra többféle szinonimát találhatunk, amelyek sokszor az adott növényi, állati, vagy ásványi anyag lokális, különböző helyekhez köthető megnevezéseiből származnak. A szinonimák használata a kutató szerint éppen az érthetőséget célozza: az olvasott, művelt orvosok így könnyebben tudták azonosítani a tárgyalt drogot.²¹⁴ A hippokratési írások a növényekről részletesebb leírással azonban nem szolgáltak (a theophrastosi növénytannal ellentétben), ami arra utal, hogy a IV. századi orvosszerzők az ilyen jellegű szakértelmet elvárták olvasóiktól.²¹⁵

A receptek hozzávalóit ugyan Nikandros pontosan megnevezi és jellemzi, a mennyiségekre vonatkozó adatokat azonban gyakran elhagyja – ez a legtöbbet hangoztatott érv a tanköltemények orvosi célokra való használhatósága ellen.²¹⁶ Az *Alexipharmaka* gyógymódlisáiban az összetevők pontos adagja valóban nincsen feltüntetve úgy, ahogyan azt egy orvosi szakkönyvtől elvárhatnánk. Érdemes megfigyelni azonban, hogy azon a néhány eseten kívül, amikor a hozzávaló mellett a pontos mennyiség is szerepel,²¹⁷ találkozunk több olyan kifejezési formával is, amelyek, ha nem is számszerűen, de hozzávetőlegesen ugyancsak a mennyiség megjelölését szolgálják. A sisakvirág gyógymódlisájában például hét receptet különíthetünk el, amelyek mindegyikében a szerző egy hozzávalónak megadja az adagját, a többi hozzávalóhoz pedig „mérték szerint” hozzáértendő a megfelelő mennyiség.²¹⁸ Az elvárás, hogy az olvasó ismerje az ilyen gyógymódoknál alkalmazandó helyes arányt, természetesen újfent arra utal, hogy a tanköltemények orvosi dolgokban jártas közönségnek szólnak. A megfelelő arányok ismeretét feltételezik az olyan kifejezések is, mint az *ixias*-részletben az üröm mellett található (borban) „jól

²¹³ JACQUES 2007, C, PAPADOPOULOU 2009, 117.

²¹⁴ NUTTON 1985, 143–144.

²¹⁵ LLOYD 1983, 127–128, TOTELIN 2015, 243.

²¹⁶ MAGNELLI 2010, 222, SISTAKOU 2012, 227, OVERDUIN 2015, 103.

²¹⁷ JACQUES 2007, LVIII. Kérdés, hogy a „maroknyi” például mennyire pontos mértékegység (pl. *Al.* 43–44. *τίτανοιο χερὸς βάρος πιμπλαμένης* „egy teli maroknyi mészpor”). Jacques nem tekinti pontos mennyiségnek, TOTELIN azonban (2009, 55) a hippokratési receptek esetében hasonló mértékegységek feltüntetéséről beszél.

²¹⁸ *Al.* 45. *μετρήδην*: az első recept esetében Nikandros még kifejti, mit kell azon érteni, hogy mérték szerint: a tele maroknyi mészporhoz egy teletöltött *kotylé* (pohár) bort kell adni.

beáztatott” melléknév,²¹⁹ vagy a mák-fejezetben a διαθρόψαιο („jól keverd el benne”) felszólítás, mely a bor és a méz helyes arányára utalhat.²²⁰

Vannak továbbá olyan receptek, ahol az összetevők mennyiségére a korábbi receptekből következtethetünk. Ilyen a szintén az *ixias* ellen javallott *silphium*-lé, amelyből „ugyanannyi” (ἴσων) szükséges, mint az előző receptben a *silphium* szárából: egy *obolosnyi*.²²¹ Böven láthatunk arra is példákat, amikor Nikandros nem pontosan jelöli meg az adagokat, hanem csak nagy vonalakban. Ilyenkor azt írja: „bőségesen, bőven”, vagy éppen „keveset”.²²²

Az adagokra ezen kívül még más módokon is lehet következtetni: a beteg jóllakását, eltelését utasító igék ugyanúgy a nagy mennyiségekre utalnak, mint a (keverő)edényeket jelölő szavak többes száma.²²³ Végül, a gyógymódok elkészítéséhez használandó edények (ahogyan a hippokratési recepteknél is),²²⁴ illetve az alkalmazás módja szintén implikálhatja az olvasó számára az elvárt adagot: az utóbbira példa a mák-mérgezés ellenszereként a szájba csepegtetendő rózsavagy íriszolja, ahol egyértelműen kis mennyiséget kel alkalmazni.²²⁵

A receptek összeállításában gyakorlott szakembernek talán ezek a hozzávetőleges meghatározások is elegendők, ha azonban ez nem meggyőző feltételezés, akkor a pontos dózisok hiányára a magyarázatot újfent kereshetjük a hippokratési szövegekben. Nutton ugyanis éppen a hippokratési farmakológiával kapcsolatban hívja fel rá a figyelmet, hogy tekintettel az individuális orvosi esetek különbségeire – ahol az orvosnak mindig aktuálisan kellett eldöntenie, hogy az adott beteg körülményeihez képest milyen gyógyszert milyen arányban alkalmazzon – a gyógymód-receptekben a hozzávalók meny-

²¹⁹ *Al.* 298. εὐθραχέος ἀμινθίου.

²²⁰ *Al.* 445.

²²¹ *Al.* 310. L. még a *buprestis* elleni kezdő recepteket, ahol a második ellenszer (353–355: datolya, szárított körte és mirtuszbogyó borban adva) az első variációjának tekinthető (347–348: három szárított füge bőséges borban), így az ott megadott mennyiségek valószínűleg ide is értendők.

²²² A hozzávalók bőséges mennyiségére utaló kifejezéseket l. JACQUES 2007, XLI, 85. j. (a kutató szerint ezek többnyire a hánytatásra való törekvéssel magyarázhatók). A kis mennyiségekre nemcsak a παῦρα jellegű szavak (*Al.* 56, 144), hanem az olyan kifejezések is utalnak, mint az egyes számban álló δάκρυ (csepp) a szulák mellett (484).

²²³ Vö. JACQUES 2007, XLI, 85. j.

²²⁴ Példák a *kantharis*-fejezetből: ἐν κύμβει (129); χύτρου (136); ἐν κλυστῆρι (139) – szavak a tálra, a fazékra és a beöntéshez szükséges edényre. A hippokratési receptekben használt edényekről l. TOTELIN 2009, 54.

²²⁵ *Al.* 452–455.

nyiségét a szerző ritkán jelöli meg pontosan.²²⁶ Jacques meggyőzőnek találja ezt a szempontot a nikandrosi szövegek viszonylatában is,²²⁷ Overduin azonban ironikusan, ám különösebb indoklás nélkül elutasítja azt: a szerző tekintet nélkül a Nikandros idejéből fennmaradt orvosi szövegek jellegzetességeire, egyszerűen azt állítja, hogy ha Nikandros valóban szakértő lett volna, akkor odafigyelt volna a dózisok pontosságára.²²⁸

Noha az orvosnak hagyott lehetőség a gyógymódok szabad alkalmazására már önmagában is elegendő okkal szolgálhat a mennyiségek elhagyására, a hippokratési receptek vizsgálatával L. Totelin monográfiája nyújt alapos és végképp meggyőző magyarázatot az orvosi szövegek azon jellemzőire, amelyek a modern elvárások szempontjából hiányosságoknak tekinthetők. A filológus, először is, rámutat arra, hogy nem szabad elfelejtenünk azt, hogy az írásbeli források mellett továbbra is léteztek a tudás átadásának és megőrzésének a szóbeli formái is, amelyekre éppen a legelső írásos orvosi szövegek egyszerű lista-jellege utal.²²⁹ Ezek a kezdeti receptkatalógusok eleinte a könnyebb megjegyezhetőséget szolgálták, így a hozzávalók megnevezésén túl nem tartalmaztak olyan adalékokat, mint a mennyiségek, vagy az elkészítés módja.²³⁰ Az ilyen hiányosságok a későbbi gyógyászati írásokra is jellemzők maradtak,²³¹ a hippokratési receptek mellé azonban – ahogy a korábbiak mellé is – odaértendő egyrészt a szóbeli kiegészítés, az orális oktatás szerepe, másrészt az olvasó képzettségére vonatkozó szerzői elvárás.

Totelin többször is kiemeli annak a modern szempontnak a hibáit, amelylyel az ókori gyógymódok hatásosságát megítéljük, és az orvosi szövegekben a mai olvasó által elvárt információk elmaradására nem hiányoságként tekint. Alaposan megvizsgálva, hogy a hippokratési receptekből jellemzően mely elemek maradnak el, arra jut, hogy ezeknek az elemeknek az ismeretét a szerzők elvárták a célközönségüktől.²³² A receptlistákban nagyon ritkán tüntetik fel az

²²⁶ NUTTON 2004, 97–99.

²²⁷ JACQUES 2007, LVIII. SISTAKOU is utal erre (2012, 227), noha ő a dózis hiányát továbbra is a nikandrosi hiteltelenség bizonyítékeként kezeli.

²²⁸ OVERDUIN 2009, 87: „After all, composing a remedy for a lethal snakebite is not exactly the same as writing a recipe for baking a cake.”

²²⁹ TOTELIN 2009, 44.

²³⁰ TOTELIN 2009, 98–104.

²³¹ Minthogy a kezdeti receptlisták beépültek a későbbiekbe, a részeivé váltak azoknak (TOTELIN 2009, 85–91).

²³² TOTELIN monográfiájában (2009) ezt többször említi, de a szisztematikus elemzés könyvében a 231–248. oldalakon található.

elkészítés pontos módszerét és a hozzá alkalmazandó eszközöket, illetve az összetevők mennyiségét. Míg az utóbbit, a dózis elmaradását Totelin is az orvosoknak az egyedi esetekben meghozandó döntési jogával magyarázza, az eszközök a kutató meglátása szerint a mindennapi életben való használatosságuk miatt nem kerülnek bele a receptekbe.²³³ Az elkészítés módjára, a receptek alkalmazására, és a növények azonosítására vonatkozó információk elhagyása ugyancsak arra mutat, hogy ezeket az orvosi szövegeket a farmakológiában járatos olvasóközönségnek szánták, amely a gyakorlati tapasztalatai segítségével ki tudta egészíteni és megfelelően tudta használni azokat. A receptek lista-jellege továbbá arra enged következtetni, hogy az orvosközönség alapvetően a többszöri elolvasásukból, memorizálásukból tudott igazán profitálni.²³⁴

Noha a gyógymódok elkészítésére vonatkozóan, ezek szerint, a hippokratészi írók is elvártak az olvasóiktól alapvető ismereteket; mind a hippokratészi, mind a nikandrosi receptekre jellemző az orvosi tevékenységekre vonatkozó igék sokfélesége: az orvosnak javasolt munkafolyamatot a legtöbb esetben nagyon jól lehet követni. Fehér ólom-mérgezéskor például Nikandros szerint a következőket kell tenni:²³⁵ gyorsan olajat vagy frissen *fejt* tejet *adni* (leszedve a tej bőrét); mályvát *főzni*, majd *megitatni* a beteget a levével; szezámot *törni* és borban a betegnek *adni*; hamut *készíteni*, vízben *áztatni*, majd *átszűrni*; *persea*-diót olajban *összetörni*; árpamagot tömjénben *áztatni*; valamely mézgáló fa mézgáját vízben *feloldani*; a beteget *meghánytatni*, vagy *megfürdetni*; végül: bőségesen *megitatni* borral. Noha a Totelin által bemutatott, a nikandrosihoz hasonló hippokratészi igelista²³⁶ alapján bárki arra következtethetne, hogy a kolophóni költő ezzel a vonásával is az orvosi irodalomhoz illeszkedik, valójában azt látjuk, hogy a tanköltemények gyógymódlisát a kutatók továbbra is pusztán filológiai-esztétikai szempontból értékelik.²³⁷ Sistakou a gyógymódok elkészítésére vonatkozó igék felsorolásával például azt a nézetét kívánja illusztrálni, hogy Nikandros receptjei inkább idézik egy középkori alkimista laboratóriumát – ezzel is a romantikus, különös esztétikát megjelenítve – mint

²³³ TOTELIN 2009, 238–239.

²³⁴ TOTELIN 2009, 242–245.

²³⁵ Az *Al.* 87–99 és 106–114 igéi: ὀρέξαις, (ἀ)μέλξαις, φέροις, ἀποαίνυσο, κορέσσαις, κόπτε, πόροις, πλύνεο, (θα)λπομένην, ικμήνειας, (κατα)τριφθέντα, ἐνθρύψειας, τήξαις, (ὄφρα) ἐρύγησι, ἀλθήσῃ, κορέοιτο.

²³⁶ TOTELIN 2009, 55–56.

²³⁷ Vö. TOTELIN 2009, 38: „However, behind a *text* of a recipe, there is a remedy, or at least the possibility of a remedy, a phenomenon that philological studies tend to ignore.”

egy valódi szakkönyvet.²³⁸ Ezzel az ítéletével a kutató önkéntelenül megbélyegzi az ókori orvosi szövegek egy részét is.

A gyógyítás elméleti hátterét, a betegségek okait vagy a gyógymódok működési elvét a Nikandros-kutatók (meglepő módon) ritkán kéri számon a költőn.²³⁹ Azon túl, hogy a nikandrosi receptekben nem egyszer szerepel az adott gyógymód alkalmazásának a célja²⁴⁰ – amely így valamiféle indokot, hátteret mégis szolgáltat az olvasóknak –, az alapos megokolás hiányát a hellénizmus kori orvosi szövegekben ugyancsak tapasztalhatjuk.²⁴¹ Ehhez képest elsőre kissé nehezen érthető, amikor Magnelli Nikandros tudományos megközelítését egy helyen teoretikusnak nevezi,²⁴² a kutató azonban ezzel csupán azt az általános véleményt kívánja kifejezni, amely szerint a tanköltemények nem praktikusak, kézikönyvként használhatatlanok.²⁴³ Ezeknek az ítéleteknek egy része, ahogy láttuk, a szövegek hiányosságából fakad – ezek a hiányosságok azonban, Totelin nyomán, nagyon jól magyarázhatók azzal, hogy a szerző az olvasók részéről feltételezte az írásban nem rögzített tudás meglétét.

Noha az ókori tankölteményekkel kapcsolatban már felmerült a kérdés, hogy vajon a célközönségtől milyen mértékű előzetes tudás volt elvárható,²⁴⁴ a nikandrosi műveket az ideális (orvos) olvasó szempontja felől ritkán közelítik meg. Ez tűnik ki Overduin elemzéséből is, aki a maga nézeteivel kerül ellentmondásba, amikor elutasítja azt, hogy a *Thériaka* orvosi közönségnek íródott, éppen a hiányosságai miatt, ugyanakkor kritizálja a kígyók túl részletes leírásait: ha Hermésianax (a tanköltemény címzettje) valóban orvos lett volna, akkor erre a részletességre nem volna szükség, hiszen a gyógymódok összegzése éppen elegendő lenne.²⁴⁵ A holland filológus és mindazok, akik használhatatlannak és hiányosnak tartják Nikandros gyógymódjait, nem az *ideális olvasótól* elvárt tudásra fókuszálnak (a szöveg alapján következtetve annak jellegére),

²³⁸ SISTAKOU 2012, 230.

²³⁹ SCARBOROUGH (1977, 10) inkább csak leszögezi az elméleti háttér hiányának a tényét, ugyanúgy, ahogy JACQUES is (2007, XXV), bár mindketten utalnak a későbbi orvosíróknak, főként Galénosnak a mérgek természetére vonatkozó teoretikus megközelítésére.

²⁴⁰ A példákat l. alább, a 169–170. oldalakon.

²⁴¹ VON STADEN 1975 (az empirikus iskoláról), LLOYD 1983, 134, NUTTON 2004, 73 (a hipokratészi *corpus*ról).

²⁴² MAGNELLI 2010, 222.

²⁴³ EFFE 1977, 60–61, DALZELL 1996, 26, TOOHEY 1996, 67, OVERDUIN 2015, 1.

²⁴⁴ HARDER 2009, IX.

²⁴⁵ OVERDUIN 2015, 39.

hanem az *ideális szakkönyvről* alkotott előzetes képük alapján ítélik meg a tanköltemények használhatóságát, vagy inkább használhatatlanságát.

Sürgős esetben nem praktikus

A fenti hiányosságok kiemelésével párhuzamosan több filológus megjegyzi, hogy a nikandrosi receptek sürgős esetekben – mint amilyenek maguk a mérgezések – biztosan nem alkalmazhatók. A Nikandros-kutatók szívesen idézik Gow és Scholfield ide vonatkozó ironikus megállapítását,²⁴⁶ de ugyanennek a nézetnek más megfogalmazásával is lehet találkozni.²⁴⁷ Overduin például egy helyen így nyilatkozik:²⁴⁸ „Ha Nikandros valóban azzal a szándékkal írta volna a tankölteményt, hogy az egy könnyen megjegyezhető információforrás és praktikus segítség legyen, akkor azt várnánk, hogy világosságra törekedjen, és ne zsúfoljon össze annyi ismeretlen szót, amennyit csak tud.”

A kutató a praktikuság hiányára tehát elsősorban a nyelvi bonyolultságból következtet – ahogyan e vélemény más hangzóitói is. Totelin megközelítését azonban, amely az olvasótól elvárt képességeket a szöveg alapján próbálja behatárolni, itt is lehet alkalmazni. A textuális nehézségek azt jelzik, hogy a tankölteményeket a költő művelt közönségnek szánta – ezzel az érveléssel gyakran (és kizárólagosan) élnek a filológusok. Az olyan jellemzőkből viszont, amelyek a gyógymódoknak a sürgős esetekben való használhatósága ellen szólnak, levonható a következtetés: ezeket a szövegeket nem az ilyen vészhelyzetekben használták, legalábbis nem akkor vették őket először kézbe. Azt, hogy a nikandrosi költemények orvosi felhasználása a többszöri, alapos olvasásukon, a megtanulásukon alapult, nemcsak a megfogalmazás bonyolultsága indokolja, hanem Totelin azon megfigyelése is, miszerint a hippokratési receptek szintén csak a sokadik elolvasásuk és bőséges tanulmányozásuk után nyújthattak igazi segítséget az olvasóiknak. A kutató kiemeli, hogy egyrészt a receptekben sokszor semmiféle rendszerezési elv nem fedezhető fel, amely alapján könnyen visszakereshető lett volna bennük bármilyen információ; másrészt, a tekercs-forma alapján véve megnehezítette a szövegekben való

²⁴⁶ Az idézetet l. a 25. oldalon.

²⁴⁷ OVERDUIN 2009, 84. SISTAKOU 2012, 227: „the antidotes are exploited not for their practical value as first aid for everyday people.”

²⁴⁸ OVERDUIN 2009, 88: „If Nicander really intended to write this poem as a practical aid, an easy-to-learn source of information, then we would have expected him to aim at clarity, instead of cramming in as much unfamiliar words as possible.”

elgazodást, így a gyógymódokat semmiképpen sem lehetett könnyen megtalálni és sürgős esetekben alkalmazni. A logikus következtetés, hogy a receptek használhatóságához az olvasónak már előzetesen ismernie kellett a szövegeket, mert azoknak a minél lassabb és alaposabb átolvasása biztosította a bennük való eligazodást,²⁴⁹ a nikandrosi tankölteményekre is érvényes. Az *Alexipharmaka* és a *Thériaka* csak ilyen felhasználás alapján válhatott a gyakorló orvosok számára praktikussá – akár sürgős esetekben is.

A tanköltemények elrendezése nem logikus, struktúrájuk nem követhető

A nikandrosi hitelesség ellen a következő érv a tanköltemények elrendezésére vonatkozik: a méreglistákban nem fedezhető fel semmilyen rendszer, s ha mégis, akkor az inkább költői (pl. variáció), mint tudományos célokat szolgál.²⁵⁰ A tanköltemények struktúráját illetően érdemes különválasztani a fejezeteknek az egymáshoz való viszonyát (a mérgek csoportosítását), illetve a fejezeteken belüli rendszerezési elveket.²⁵¹ Az előbbivel kapcsolatban újfent lehet utalni Totelin fentebb említett megfigyelésére, illetve Jacques megjegyzésére, melyek szerint mind a hippokratési recepteknél, mind más farmakológiai szövegeknél előfordul, hogy az elrendezés logikája nem érthető – ami megint csak magyarázatul szolgál Nikandros szövegeinek ezen jellemzőjére.²⁵²

Az egyes fejezeteken belüli rendszerre vonatkozóan több támpontunk is van. Először is, a fejezetek világosan mutatják azt a hármas tagolású elrendezést – a mérge (megnevezése, esetleg bemutatása), a tünetek és a gyógymódok –, amely Jacques szerint más, Nikandros előtti farmakológusoknál, Totelin szerint pedig a hippokratési receptekben is megjelenik (az utóbbiaknál az első rész természetesen nem a mérge, hanem a betegség megnevezését jelenti).²⁵³ Itt fel kell hívni a figyelmet az *Alexipharmaka* és a *Thériaka* közötti különbségre: míg az előbbi ezt a már megszokott rendszert követi, az utóbbi a mér-

²⁴⁹ TOTELIN 2009, 231: „The reading of a recipe book in antiquity must have been closer to what we could call ‘studying’ than it was to what we call ‘reading’. Readers went slowly through the text, attempting to memorize as much as they could.”

²⁵⁰ SCARBOROUGH 1977, 10–11, JACQUES 2007, XXV–XXVII és LXXXIII–LXXXV.

²⁵¹ Ahogyan JACQUES is teszi (2007, LXXXIII–LXXXIV: l’ensemble du poème; LXXXIV–LXXXV: ses parties).

²⁵² JACQUES (2007, XXVII) Scribonius Largus, Dioskoridész (*Euporistes*) és Asklépiadész Pharmakión műveivel von párhuzamot.

²⁵³ JACQUES 2007, XXVII–XXVIII, TOTELIN 2009, 10.

ges állatokat előbb fajtáik szerint csoportosítja (kígyók, pókok, skorpiók, stb.), majd a gyógymódokat együtt, nem a mérges állatok egyes fajaihoz rendelve tárgyalja.²⁵⁴ Overduin ezt az eljárást szokatlannak és a logikus rendszerezéssel szembenelő választásnak nevezi,²⁵⁵ ám a feltételezésnek, miszerint Nikandros ezt a változtatást esztétikai megfontolásból követte el, saját maga mond ellent, amikor a gyógymód-részt kevésbé érdekesnek, sőt unalmasnak találja.²⁵⁶ A kutatónak talán az a véleménye bukkan itt elő, hogy Nikandros költői megoldásai nem mindig igazán szerencsések és vonzóak, még az esztétikai értékeket egyébként méltányoló filológus számára sem.

Az *Alexipharmaka* további elemzésekor azt láthatjuk, hogy a tünetek, illetve a gyógymódok listáiban felfedezhető több rendezési elv is. A szimptómáknak a testrészek szerinti sorrendje, ahol a mérge hatását a lenyeléstől a testen való elterjedéséig végigkövethetjük,²⁵⁷ könnyű átláthatóságot kölcsönöz a tünetleírásoknak. Ez a listázási elv nem csupán anatómiai sorrendet követ, hanem egyszersmind időbeliséget, vagy a mérgezés súlyossági fokozatait is jelzi,²⁵⁸ amit a kötőszavak és az igeik is jól mutatnak.²⁵⁹ Talán szintén az időbeliséggel és a súlyossággal van összefüggésben az a tendencia, hogy a szerző sok mérgeknél előbb a testi tüneteit, majd a lelkieket sorolja fel: a lelki tünetek (az örület különféle fajtái, a reménytelenség, a küzdelem feladása stb.) később jelentkeznek a testiekénél, mintegy azok következményeiként. A két tünettípus természetesen nem mindig választható külön,²⁶⁰ néhol pedig a tünetek testi-lel-

²⁵⁴ A *Thériaka* struktúrájáról bővebben l. OVERDUIN 2015, 539–542 (1. függelék).

²⁵⁵ Csupán lábjegyzetben vetve fel annak lehetőségét, hogy Nikandrosnak talán már a forrás is ezt a rendszerezést alkalmazta (OVERDUIN 2015, 52).

²⁵⁶ OVERDUIN 2015, 53: „whereas a new animal raises new interest in the reader’s mind, every new recipe is virtually the same.”

²⁵⁷ Vö. JACQUES (2007, XXXIV) megjegyzésével, aki a belsőleg ható mérgek útját az emésztőrendszeren való haladásukkal azonosítja.

²⁵⁸ Az anatómiai és időbeli haladást, illetve a súlyossági fokozatokat jól lehet követni például a kikerics-mérgezés tüneteinekél (Al. 249–259): az ajaknál kezdődő, egyre erősödő viszketés (három, a fokozatokat jól jellemző hasonlattal illusztrálva) után a gyomorban először csak irritáló, majd egyre fájdalmasabb mardosó érzés jelenik meg. A gyomor felfordulása öklendezéshez és hányáshoz, végül pedig hasmenéshez vezet.

²⁵⁹ A kikerics-részletben: a viszketés már a mérget éppen csak érintő ajaknál fellép, amit a participium imperfectum jelez (δευομένον). A következő participium aoristosi alakja mutatja, hogy az áldozat már lenyelte a mérget (ἐπισχομένον), amely először (πρῶτον) csak mardos, később azonban (μετέπειτα δὲ) pusztító nyomással nehezedik a gyomorra. A beteg ezután (δ’) kezd hányni, majd (δὲ) „a gyomor szennyét kiszórni.”

²⁶⁰ Mint a *kantharis*-mérgezésnél, ahol a mellkasi fájdalmak miatt jelenik meg – a mellkasban – a bosszankodás, majd az örület is (122–125).

ki-testi variációjára is látunk példát, ezeknél azonban a kronológiai sorrend, úgy tűnik, felülírja az egyszerűbb (testi-lelki) formát.²⁶¹

A gyógymódok katalógusában első látásra nehéz ilyen magától értetődő rendszert találni, és Nikandrosnak azt is felróják, hogy az egyes recepteket olyan ömlesztett formában írja le, hogy az olvasónak nehezebbé esik különválasztani őket és megtalálni, hol végződik az egyik és hol kezdődik a másik.²⁶² Az *Alexipharmaka* gyógymódlisáiban az időbeliséget jelző kötőszavaknak, illetve a participiumoknak a gyakori használata mégis elegendő segítséget nyújt az olvasónak, hogy egyrészt kellőképpen eligazodjék a különböző receptek között,²⁶³ másrészt, hogy tudjon következtetni a receptek rendezési elvére. Az időbeliséget jelző nyelvtani elemek miatt például feltételezhető, hogy a legelől feltüntetett gyógymódokat hamarabb kell alkalmazni. Ezt támasztja alá a hasonló hatású receptek egymás alá rendezése, ahogyan például a pióca elleni ellenszerekénél (511–520) látjuk: a receptek első fele hidegségük, a második sós jellegük miatt lehet hatásos.

A kötőszavak használata alapján az is hamar világossá válik, hogy mind az egyes receptek között, mind a recepteken belül (a hozzávalókat tekintve) bőségesen találkozunk a választást felkínáló variációkkal, ami felveti a lehetőségét annak, hogy a költő figyelembe vette, hogy egyes összetevőkhöz bizonyos esetekben könnyebb hozzáférni. Látunk példát arra, hogy a könnyebben elkészíthető receptek kerülnek előre, vagy éppen a frissebb hozzávalókból állók, néhol pedig különbséget lehet tenni az egyszerűen beszerezhető és a luxuscikknek számító anyagok között.²⁶⁴

További szempontot jelent az ellenszerek hatása szerinti elrendezés. Noha az egyes receptek mellett kevés esetben van feltüntetve azok pontos célja, de éppen ezen esetek alapján analogikus úton lehet következtetni arra, hogy mely receptek alkalmazásával lehet például hánytató vagy purgáló hatást elérni.²⁶⁵ Sok mérgezés esetében láthatjuk, hogy a hánytatást célzó ellenszerek után következnek a páciens jóllakását, eltelését szolgáló receptek.

²⁶¹ L. a szalamandra tünetlistáját (540–545), ahol az első testi tünetek után következik az értelem elhomályosodása, s csak utána a kék kelések megjelenése a bőrön.

²⁶² OVERDUIN 2015, 81.

²⁶³ Ezt jelzik JACQUES kommentárjai is: a kutató a gyógymódlisákat mindig receptekre bontva tárgyalja. A Nikandros szóhasználatát jól ismerő filológusoknak a receptek különválasztása nem okoz nagyobb gondot.

²⁶⁴ A választási lehetőségekről l. alább a következő pontot.

²⁶⁵ Vö. JACQUES 2007, XXXIX–XLI.

A gyógymódok továbbá sokszor párhuzamba állíthatók a tünetekkel, több-féleképpen is: egyrészt láthatunk a tüneti kezelésre példákat, másrészt szim-bolikus kötődést is felfedezhetünk tünet és gyógymód között. Mindkettőt il-lusztrálják a *kantharis*-fejezet ellenszerei (128–156), ahol a torok és a száj szárazságával a *kykeón*-ital (mentás víz),²⁶⁶ a gyomorfájdalommal a purgálást célzó gyógymódok,²⁶⁷ a reménytelenség érzetével pedig a reményt keltő írisz-olaj alkalmazása állítható szembe.²⁶⁸

Végül, az is előfordul, hogy a gyógymódok aszerint vannak csoportosítva, hogy alkalmazásuk külsőleg vagy belsőleg történik: a máklé-mérgezés ellen például előbb bort, mézet és illóolajokat kell adni a betegnek (443–455), majd dörzsöléssel és forró fürdővel felpezsdíteni a vérkeringését (460–464). A bi-kavér-mérgezés esetében a költő, miután felsorol hat belsőleg alkalmazandó receptet, végül a has masszírozását javasolja a bent megalvadt vér feloldá-sára (319–334).

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy Nikandros a gyógymódokat nem minden rendszerezés nélkül sorolja fel, tekintet nélkül azok toxikológiai tartal-mára. Az sem egészen igaz, hogy csak a költői variációra való törekvéssel lehet magyarázni a szöveg struktúráját,²⁶⁹ hiszen több orvosi jellegű rendezési elv nyomai is fellelhetők a tankölteményekben. A farmakológiában járatos olvasó ezeket a nyomokat követve feltehetően még több rendszert tudna felfedezni a nikandrosi méreg- és gyógymódkatalógusokban.

Furcsa gyógymódok, különös hozzávalók

A nikandrosi gyógymódok bizarr hozzávalóira mind Sistakou, mind Overduin úgy tekint, mint amelyek a költőnek a témájához való komolytalan, tudomány-

²⁶⁶ Ahogyan a *kykeónnal* kapcsolatos mitológiai kitérő (130–131) szerint Démétér torkát is ez az ital hűsítette egykor. A szembeállítás fokozhatja még a méreg erős szurokszága (116) és a menta kellemes illata is.

²⁶⁷ Mint a zsíros húsleves bőséges fogyasztása, vagy a tejes beöntés (133–140).

²⁶⁸ A reménységet a fejezet záró sorai sugallják az olvasónak: az íriszolajról ugyanis a költő megjegyzi, hogy már sokakat kigyógyított a betegségekükből (155–156: πολλὰκι χρὰινοις / ἱπινέφ, τό τε πολλὸν ἐπαλθέα νοῦσον ἔτευξεν).

²⁶⁹ Vö. JACQUES (2007, LXXXIV–LXXXV) kísérletével, aki a gyógymódoknak az összetevő-it azok növényi, állati vagy ásványi eredete szerint osztályozza, és ez alapján művészi elrendezést vél felfedezni a receptlistákban.

talán, inkább esztétikai alapú hozzáállását tükrözik.²⁷⁰ A megjegyzés, hogy Nikandros gyógymódjai különösek, több észrevételből tevődik össze: egyrészt vannak olyan hozzávalók, amelyekre a modern kritikusok némi megütközéssel tekinthetnek, mint a *kantharis*-mérgezés ellen javasolt parthenosi föld (*Al.* 148–149), vagy a gombamérgezés elleni sült csirketrágya (*Al.* 535). Azt, hogy az ilyen elemek jelenléte a szerző komoly szándéka iránti kételkedést kelt az olvasókban, tovább erősítik Scarborough-nak a gyógymódok hatásosságára vonatkozó megfigyelései: a nikandrosi ellenmérgek a modern orvoslás mércéje szerint sok esetben hatástalannak, használhatatlannak bizonyulnak. Másrészt, a receptek egy része egyértelműen rokonítható népi babonákkal és mágikus eljárásokkal: a kutatók itt előszeretettel utalnak arra a *Thériakában* leírt (98–114), a kígyók elriasztására szolgáló szerre, amelynek az elkészítéséhez két, éppen párosodó kígyót kell felkutatni.²⁷¹

A gyógymódok valószínűtlensége mellett további érve Overduin-nek, hogy az egyszerű receptek mellett gyakran szerepelnek kifejezetten bonyolultak, nehezen megszerezhető hozzávalókkal. Ezek a költőnek sokkal inkább az egzotikum iránti igényét jelzik, mint bármilyen tudományos megközelítést, és összességében túl sok választási lehetőséget kínálnak az olvasónak, alaposan összezavarva azt, aki esetleg komolyan tanulni szeretne a tankölteményekből.²⁷² Mindezek, a költő hitelessége ellen szóló megfigyelések azonban más megvilágításba kerülnek, ha új, a filológusi megközelítésen túli szempontokból vesszük őket szemügyre – például, ha őket is összevetjük a kortárs orvosi szövegek jellemzőivel.

Nikandros első látásra furcsának ható hozzávalói, először is, a mai medicina vizsgálatai szerint is gyakran bizonyulnak hatásosnak. Ilyen például a különféle állatok gyomrából kinyert tejoltó, vagy a teknősvér használata kígyómérgek ellen, amelyek Scarborough elemzése szerint valóban segíthetnek az ilyen helyzetekben.²⁷³ A fentebb említett pörkölt csirketrágya az undor felkeltésével a hánytatást célozza,²⁷⁴ míg a parthenosi föld Samos szigetének kaolinban gazdag talaját jelenti: a kaolin pedig a modern gyógyászatban is használatos ételmérgezések esetében.²⁷⁵

²⁷⁰ SISTAKOU 2012, 230, OVERDUIN 2009, 85–86.

²⁷¹ OVERDUIN 2009, 86: „Nicander does not bother to refrain from popular belief.” Vö. SISTAKOU 2012, 229.

²⁷² OVERDUIN 2009, 83–86.

²⁷³ *Th.* 577 és 700–713. SCARBOROUGH 1977, 13–14 és 16–17.

²⁷⁴ JACQUES 2007, LXII.

²⁷⁵ SCARBOROUGH 1977, 77–78.

Míg a modern gyógyászati vizsgálatok alkalmazása sokszor magyarázattal szolgál a laikus olvasóknak a meglepő ókori orvosi megoldásokra, a korai gyógymódok helyességének, hatékonyságának a megítélésében mégsem támaszkodhatunk csupán az orvoslás jelenlegi eredményeire. A modern megközelítés sokszor babonának, irracionális tudásnak értékel olyan ókori ismereteket, amelyekkel kapcsolatban a racionalitás iránti igény nem feltétlenül alkalmazható.²⁷⁶ Totelin rávilágít arra, hogy a kritikusok által használt *racionális* jelző kétféleképpen is értelmezhető: jelentheti, hogy egy gyógymód az ok-okozatiság elvén alapul, de azt is, hogy megfelel a modern tudományos elképzeléseknek.²⁷⁷ Míg az utóbbi egyértelműen anakronisztikus megközelítést rejt, az előbbivel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a hellénizmus korszakában fellendülő empirikus orvosi iskola követői inkább voltak a hívei a spontán, a helyzetből adódó gyógymódoknak, mint a racionális indokokkal megtámogatott recepteknek.²⁷⁸

Nutton és Totelin is óvatosságra int továbbá az ókori orvosi recepteknek a mai biokémiai szempontok szerinti elemzésével kapcsolatban és figyelmeztetnek rá, hogy a gyógymódok hatásossága mindig az adott kultúra keretei közt értelmezendő, ahol a szociális dimenziók legalább annyira közrejátszanak, mint a kor tudományos eredményei.²⁷⁹ A receptek összetevőihöz fűződő vallásos, szimbolikus konnotációk ugyanúgy befolyásolják a gyógyítás hatékonyságát, ahogyan a tőlük nem teljesen elválasztható *placebo*-hatás is.²⁸⁰

A hatékonyság megítélésének kapcsán egyébként is rengeteg kérdés felmerül, amelyeket Totelin összegez. Azon túl, hogy a hozzávalók egy részét nehéz pontosan beazonosítani, illetve a mennyiségekre és a felhasználható részekre vonatkozóan sincsenek pontos információink, az is bizonytalanná teszi az ókoriak által használt hatóanyagok behatárolását, hogy nem tudjuk, hogyan termelték és készítették elő a hozzávalókat. Az elmúlt kétezer év alatt ráadásul

²⁷⁶ Ahogy TOTELIN a görög és az egyiptomi gyógyászat kapcsolatának vizsgálatokor megfogalmazza (2009, 179): „this boundary between the ‘usual’ and the ‘unusual’ is fixed by us, not by the ancients. In ancient civilizations, the medicinal use of ‘milk of a woman who has borne a boy’ may have seemed perfectly natural.”

²⁷⁷ TOTELIN 2009, 187.

²⁷⁸ NUTTON 2004, 147.

²⁷⁹ NUTTON 2004, 98–100, TOTELIN 2009, 224.

²⁸⁰ SCARBOROUGH 1977, 18, NUTTON 2004, 99: „The anthropologists’ notion of a healing act being more than diagnosis and therapy, but focusing on the rituals and expectations of all the parties, can be easily applied to the ancient world, and especially to the conjunction of drugs and incantations.” Vö. TOTELIN 2009, 221–224.

a növényeknek a kémiai összetétele is megváltozhatott. A receptek összeállításának a vizsgálatok továbbá nem szabad elfelejteni az ahhoz felhasznált források és hagyományok autoriter szerepét, amelyek mintegy szentesítették az adott gyógymódok hitelességét és hatékonyságát. Magának a hatékonyságnak az értelmezése is több irányba mutathat: az tekintendő hatásosnak, ami meggyógyít, vagy az, ami elindít bizonyos öngyógyító folyamatokat? Minthogy a legtöbb kutató ezeket a kérdéseket nem teszi fel, könnyen arra a megállapításra jutnak, hogy az ókori gyógymódok nagy része nem volt valóban hatásos, ám ők nem számolnak azzal, hogy az adott alapanyagokhoz kötődő szimbolikus asszociációk legalább annyira fontosak, mint a fizikai tulajdonságuk és a biokémiai összetételük.²⁸¹ Ahogyan a hippokratési orvosláshoz, úgy a nikandrosi receptekhez is érdemes ilyen megfontolásokkal közelíteni, s az előbbieket mintájára a tankölteményeknek is kitapinthatóvá válik a tudományos és kulturális háttere.

Lloyd a theophrastosi növénytan és a hippokratési gyűjtemény esetében a közhiedelmekhez és a babonás praktikákhoz való viszonyulást vizsgálja: míg Theophrastos sok hiedelmet leír a növényekkel kapcsolatban (bár néhol szkeptikus hangnemben), addig a hippokratési orvosírók igyekeznek elhatárolni magukat a népies, mágikus elemeket is tartalmazó gyógymódoktól. A gyűjtemény azonban még így sem tekinthető a racionalista orvoslás képviselőjének, hiszen a receptek hatásossága sokszor nem magyarázható mással, mint a hozzávalókhöz kapcsolódó mitológiai asszociációkkal, illetve a vallásos rítusokban való használatukkal – amelyekkel mind az orvos, mind a páciens tisztában lehetett.²⁸²

Noha a korszakból már vannak arra utaló jelek, hogy a vallásos és a racionalis gyógyászatot elhatárolják, a gyakorlatban ez nagyon nehezen valósult meg: „sok irracionálisnak tekinthető előítéletet támogattak meg racionalis érvekkel, így azok továbbra is jelen voltak az orvoslásban.”²⁸³ A hippokratési terápiák és a gyógyító istenségek kultuszai között jelentős átfedések figyelhetők meg, mind a terminusok, mind a hozzávalók tekintetében: a nőgyógyászati receptek egzotikus hozzávalói például gyakran szerepeltek valamely istenséghez kötődő rítusban is.²⁸⁴ Az olyan, a szimpátia elvén működő receptekre (hasonlótt a hasonlóval), mint a varangyméreg ellen ugyanannak a varangynak a lépét

²⁸¹ TOTELIN 2009, 220–221.

²⁸² LLOYD 1983, 119–135, különösen 131–135. Vö. TOTELIN 2009, 5. fejezet (*Fertility and sex: the symbolism attached to some ingredients of the Hippocratic gynaecological recipes*, 197–224).

²⁸³ NUTTON 2004, 113, 86. j.: „many so-called 'irrational' prejudices remained and were often justified by 'rational' argument.”

²⁸⁴ TOTELIN 2009, 120.

javalló nikandrosi gyógymód (*Al.* 575),²⁸⁵ szintén lehet párhuzamokat találni a hippokratési gyűjteményben.²⁸⁶

A hippokratési orvosírók mind a gyógyítás, mind a szakkönyvek összeállításán nyilvánvalóan beleillesztettek a receptjeikbe olyan hozzávalókat, amelyeknek a hatásossága ilyen háttérre vezethető vissza – akár öntudatlanul, mert maguk is osztották ezeket az elképzeléseket, akár tudatosan törekedve a páciensek igényeihez való igazodásra. Ilyen, a IV. századtól megerősödő páciensi igényt jelentett az egzotikus elemeknek, a luxuscikkeknek az alkalmazása a gyógyításban.²⁸⁷ A hippokratési szakkönyvek egy része ötvözi az egyszerű emberek számára is hozzáférhető gyógymódokat a nehezen megszerezhető, importált alapanyagokból álló receptekkel. Az utóbbiakkal egyszerre szolgálja a magasabb társadalmi rétegek igényeinek a kielégítését, illetve a páciensek lenyűgözését.²⁸⁸

A luxusreceptek iránti kereslet érthetővé teszi mind a hippokratési gyűjteménynek, mind a nikandrosi tankölteményeknek azon vonását, hogy ritka, egzotikus, sokszor furcsának ható, vagy csak nagy nehézségek árán beszerezhető alapanyagok alkotják a receptjeik egy részét, illetve, hogy több, ugyanolyan hatású gyógymód kerül egymás mellé, amelyeket az különböztet meg egymástól, hogy a hozzávalóikhoz mennyire egyszerű a hozzáférés. Ahogyan a hippokratési írárok is mutatnak némi érzékenységet az alapanyagok elérhetősége iránt,²⁸⁹ úgy a nikandrosi gyógymódok között is látunk olyan változatokat, amelyek az évszakhoz, az orvos készleteihez és környezeti feltételeihez, vagy éppen a páciens anyagi helyzetéhez való igazodással magyarázhatók.

Míg a receptek közti rengeteg variációt, a túl sok választási lehetőséget Overduin komolytalannak és zavarónak értékeli, Sistakou pedig a listázás esztétikai örömét látja benne megnyilvánulni,²⁹⁰ addig a fentiek alapján a jelen sorok írója ezekre mint a szerző nyitottságának a bizonyítékaira tekint. A lehetőségek tárháza ráadásul nemcsak azt biztosítja, hogy különféle recepteket szabadon lehet alkalmazni az orvosok és páciensek körülményeihez viszonyítva, hanem még egyfajta pozitív, a gyógyítás esélyeivel kapcsolatos biztató, reménykeltő hangulatot is sugall.

²⁸⁵ L. JACQUES 2007, LIV–LV. Vö. SCARBOROUGH 1977, 6, 52. j.

²⁸⁶ TOTELIN 2009, 124.

²⁸⁷ NUTTON (1985, 141–142) hangsúlyozza, hogy az ókori gyógyászatról alkotott képünk azért lehet hamis, mert a fennmaradt szövegek egy része csak a luxusgyógyászatot mutatja be.

²⁸⁸ TOTELIN 2009, 113 és 131.

²⁸⁹ TOTELIN 2009, 54.

²⁹⁰ OVERDUIN 2009, 85, SISTAKOU 2012, 232.

Az *Alexipharmaká*ban az egy recepten belül felsorolt alapanyag-variációk arra utalnak, hogy a költő figyelembe veszi az orvos lehetőségeit. Ilyen például a fehér ólom ellen megadott háromféle fa mézgája (108–110),²⁹¹ a *kantharis*-mérgezés ellenszereként ajánlott húsleves, amely négyféle állat húsból is elkészíthető (133–136),²⁹² vagy a *toxikon*-mérgezés ellen javallott almafélék lehetőségei (230–235). Ez utóbbi példa – vadalma, termesztett alma, vagy kydóni birsalma – megfelelően illusztrálja a hozzávalók beszerzésének lehetséges módjait: az orvos vagy a természetből, a tágabb környezetéből gyűjti össze a (vadon termő) növények szükséges részeit, vagy maga termeszti ezeket a gyógyfüveket, vagy pedig kereskedőktől szerzi meg őket.²⁹³ Hogy az orvosnak éppen rózsavagy íriszölaj áll a rendelkezésére,²⁹⁴ azaz, hogy milyen gyógynövények vannak készleten (amelyeket esetleg korábban gyűjtött és feldolgozott, vagy megvásárolt), vagy mely alapanyagok azok, amelyekért csak ki kell sétálnia a kertjébe,²⁹⁵ az minden orvos, helyzet, évszak²⁹⁶ esetében eltérő lehet – ennek a tudatosítása tűnik ki a nikandrosi gyógymódliságból.

A recepteken belüli variációkon túl a receptek közötti választási lehetőségek is az orvos körülményeihez való alkalmazkodásról árulkodnak. A kikerics-mérgezés esetében lehet alkalmazni tejbe áztatott tölgyfalombot vagy tejben főzött madárkeserűfű-virágzatot (vagy -gyökeret)²⁹⁷ is. Mindkettő összehúzó hatású, a kikerics okozta hasmenés megállítására, és csak az orvos körülményeitől (és esetleg gyógyfüismeretétől) függ a lehetséges gyógymódok közti választás. Más esetek azt mutatják, hogy az egyszerű hozzávalók mellett, amelyek várhatóan minden orvos készletében megtalálhatók, a választási lehetőséget a luxuscikkek megjelenítése biztosítja. Az *ixias* okozta mérgezés gyó-

²⁹¹ Dió-, szilva-, vagy szilfa-mérga.

²⁹² Disznó-, bány-, kecske- vagy lúd-húsból.

²⁹³ Ugyanez igaz az állati eredetű alapanyagokra, l. a bikavér elleni tejoltó fajtáit (323–326): őz, szarvasborjú, kecskebak, vagy nyúl tejoltóját is fel lehet használni. Kifejezetten luxusértékű, azaz a kereskedelemről beszerezhető állati hozzávaló például a hódhere az *ixias* ellen (307).

²⁹⁴ A kétféle olaj gyakran szerepel együtt, egymás alternatívájaként: a költő a *kantharis* (155–156); a *toxikon* (239–241), és a máklé ellen (452–455) is ajánlja őket.

²⁹⁵ L. például a beléndek ellenszereként feltüntetett csalánt: a növénynek vagy a száraz (tehát előre begyűjtött vagy megvásárolt) magjait, vagy magát a frissen szedett leveleit kell alkalmazni (427–428).

²⁹⁶ L. a pióca ellen ajánlott sós vizet, amelyet vagy a meleg nyári napon, vagy tűzön kell felmelegíteni (516–517).

²⁹⁷ Valószínűleg szintén az évszakhoz igazodva: virágzási időben vagy a gyökerek gyűjtésének idején.

gyítására megfelel a híres üröm leve²⁹⁸ borral és fenyőgyantával (298–301), de nárdusból és hódheréből, vagy éppen *silphium*ból álló recepteket is lehet alkalmazni – az utóbbiak egyértelműen a nehezen beszerezhető vagy a luxuscikk-kategóriába esnek.²⁹⁹

Bizonyos gyógymódlistáknál továbbá az olvasónak az az érzése, hogy az egyes hozzávalók – lehetőségtől függően – szabadon hozzáadhatók, de el is hagyhatók a receptekből. A gyomorban megalvadó tej mint méreg ellenszerként szolgáló ecetes-boros keverékhez még *silphium*gyökeret, hamulúgot vagy friss kakukkfűvirágzatot is lehet adni, ha az orvosnak ezek a rendelkezésére állnak (366–371).³⁰⁰ A beléndekmérgezés ellen javasolt csípős és keserű növények listája ugyancsak azt sugallja, hogy ezek bármelyikéből el lehet az orvosságot készíteni, és minél többet tud közülük az orvos felhasználni, annál jobb.³⁰¹ Hasonló listával találkozhatunk a *doryknion* okozta mérgezés elleni receptek végén: az utolsó gyógymód szerint ilyen esetekben különböző tengeri állatokat kell nyersen, főve vagy sülve elfogyasztani – s ezek után Nikandros nyolcféle ilyen állatot sorol fel.³⁰² Ezt a katalógust többféleképpen lehet értelmezni: a lista forma esztétikai élvezete ugyanúgy kitapintható benne, mint a biológiai tudás fitogtatása. Nehéz megítélni, hogy a tenger mellett lakó orvosoknak³⁰³ a felsorolt tengeri gyümölcsök közül melyek voltak könnyen beszerezhetőek és melyek számítottak ezek közül luxuscikknek, de feltételezhető, hogy a költő által az olvasónak ajánlott bőséges választékot ez a szempont is indokolja.

Ha a fentiek alapján elfogadjuk, hogy Nikandros – ahogyan a hippokratési írók is – a receptek leírásakor figyelembe vette a hozzáférhetőség gyakorlati kérdését, akkor nemcsak egy, az egyedi lehetőségeket mérlegelő, a gyógyítást minél inkább megkönnyíteni akaró orvos képe kezd kirajzolódni előttünk – aki az így felsorolt receptvariációkkal biztató, reményt keltő hangulatot is képes

²⁹⁸ *Al.* 298–299: ἀψιθίου πόμα κεῖνο, ahol a κεῖνο a növény ismertségére, az orvosok általi gyakori használatára utalhat.

²⁹⁹ Mindhárom alapanyagot említi TOTELIN könyvének abban a fejezetében, ahol a hippokratési luxus-hozzávalókat és importcikkeket az égtájak szerint csoportosítva tárgyalja (2009, 141–196): nárdus, (150–151), hódhere (161–162), *silphium* (158–161).

³⁰⁰ A javasolt anyagok tetszőleges felhasználásának a lehetőségét a fogalmazás szemlélteti: Ἡ ἔτι καὶ...; Πολλὰκι δὲ... ἐπεκεράσαι; ἤ... (És még ehhez...; Vagy keverj hozzá [ezt], vagy [azt]).

³⁰¹ *Al.* 427–432.

³⁰² *Al.* 390–396. Részletesebben l. később a *Lista* c. (136. o.) fejezetben.

³⁰³ L. a tanköltemény elején a címzést: költő a művét Prótagorasnak ajánlja, aki „a háborgó tenger mellett él” (6).

közvetíteni az olvasói felé –, hanem a megszólított olvasóközönségről is többet megtudunk. A feltehetően gyógyítással foglalkozó olvasóktól elvárt, hogy a drogokat jól ismerjék, ám azoknak a felhasználásához szabad kezet kapnak a szerzőtől. Évszaktól és környezettől, felkészültségtől és készletektől, illetve a páciens igényeitől és anyagi helyzetétől függően eldönthették, hogy a különböző receptek közül melyik az aktuális helyzetben a legalkalmasabb.

A tünetek és a gyógymódok nikandrosi jellegzetességeivel kapcsolatban néhány filológus elfogadja magyarázó érveknek azt, hogy ezek a jellemzők a kortárs orvosi irodalomnak is a sajátjai, és hogy a tankölteményekben rögzített ismeretek így módon megfelelnek a II. századi medicina szintjének;³⁰⁴ Overduin-nél továbbra is azt tapasztaljuk, hogy ezeket a nikandrosi művek és a hippokratési gyűjtemény közötti hasonlóságokat vagy nem veszi figyelembe, vagy egyszerűen elutasítja őket mint érveket Nikandros hitelessége mellett. Noha a babonásra utaló elemek beillesztését a *Thériaká*ba a holland kutató úgy értékeli, mint amely a tudományosság rovására történik, Jacques megfigyelését, mely szerint ez más ókori orvostudósoknál is előfordul, azzal hárítja el, hogy ez még nem teszi hitelesebbé Nikandrost.³⁰⁵ Bár elismeri, hogy nem tudjuk igazán meghatározni, hogy a tankölteményben szereplő gyógymódok mennyire reálisak, a költemény stílusa alapján mégis arra következtet, hogy nem azok.³⁰⁶ Végül pedig, noha az elemzése végén Overduin leszögezi, hogy nem érdemes abba a kérdésbe nagyon belemerülni, hogy Nikandros valóban hiteles szakértő volt-e a tudományos témát tekintve – hiszen „különbséget tenni babona és egzakt tudomány, valószerűtlen hozzávalók és valódi ellenszerek, illetve bizonyított tények és alkalmi megfigyelések között, ez olyan nehézséget támaszt, amelyet a Nikandros és a köztünk eltelt kétezer év is súlyosbít” –,³⁰⁷ a monográfia egésze mégis tele van olyan kijelentésekkel, amelyek a nikandrosi hitelesség teljes megkérdőjelezését mutatják, illetve a kutatónak azt a szándékát, hogy a Nikandrost orvosként láttató nézetet egészében véve megcáfolja.

Overduin-nek ez a néhol önmagának is ellentmondó érvelése, amely során a kutató hajlamos ignorálni bizonyos kulturális, szociális vagy orvostörténeti megfigyeléseket, azért kap ilyen hangsúlyt a jelen műben, mert a *Thériaka* legújabb kiadásának szerzőjeként az ő nézetei jelentősen befolyásolják a költő

³⁰⁴ SCARBOROUGH 1979, 82, JACQUES 2007, L, HATZIMICHALI 2009, 29.

³⁰⁵ OVERDUIN 2009, 86.

³⁰⁶ OVERDUIN 2009, 86.

³⁰⁷ OVERDUIN 2015, 139: „Separating superstition from exact science, improbable ingredients from genuine serums, and proven facts from casual observation is very difficult and severally marred by the two millenia that separate Nicander from us.”

megítélésének kurrens alakulását. A Nikandros hitelessége elleni érvek közül a következőkben tárgyalandó éppúgy megjelenik nála, ahogyan a korábbiak is.

*A címzett(ek) kiléte zavaros:
kinek szólnak valójában a tanköltemények?*

Nikandros a *Thériaka* elején Hermésianax nevű barátját, az *Alexipharmaká*ban pedig a kyzikosi Prótagorast nevezi meg a költemények címzettjeként. Ezeknek a személyeknek a kilétéről azonban szinte semmit sem tudunk meg, és az is kérdéses marad, hogy miért éppen nekik írja a költő tanító költeményeit – emiatt több kutató fiktívnek tekinti őket, a címzésben magában pedig csupán a tankölteményi hagyomány kötelező elemét látják. A komolytalan pózt, a hiteltelenséget, amelyre a kutatók az eddig bemutatott érvek alapján következtetnek, sokan a címzésre is kiterjesztik. Toohey szerint például Nikandros szövegei a vidéki tudás illúzióját közvetítik a hellénisztikus városlakóknak.³⁰⁸

Magnelli bővebben kifejti a címzettek meghatározása körüli problémát: egyrészt rámutat arra, hogy – ellentétben a *Munkák és napok* Persésével, akiről tudjuk, hogy a költő testvéreként és a rájuk szálló örökség részeseként szükség van az igazságról szóló tanításra – Nikandros címzettjeiről a nevükön kívül nem sok minden derül ki az olvasóknak. A kutató úgy látja, hogy a *Thériaká*-ban a megszólítások mutatnak némi következtelenséget: hol, úgy tűnik, a költő vidéki ifjúhoz szól, akinek kint kell töltenie egy éjszakát a természetben, hol munkásemberekhez, hol pedig az orvoshoz. Magnelli úgy értékeli ezeket a variációkat, hogy a költő láthatóan nem figyelt igazán a költemény címzettjeihez való viszony következetes fenntartására, mivel ezek a címzettek nem valódiak, és az egész címzés-póz csak a hésiódosi-aratosi hagyomány követését, illetve a hagyománnyal való játékot jelzi.³⁰⁹

Overduin szintén a műfaji szabályokhoz való igazodást látja a megszólításokban, mert a címzés „szükséges a tanítói hitelességhez”³¹⁰ – paradox módon azonban éppen a címzés fiktív voltának a gyanúja az, ami a modern olvasókat a tanítói hitelesség megkérdőjelezéséhez vezeti. A kutató a tanköltemények esetében megkülönböztet külső és belső címzettet. A *Thériaka* belső címzettjével kapcsolatban ő is megállapítja, hogy a műben megjelenő megszólítások

³⁰⁸ TOOHEY 1996, 242.

³⁰⁹ MAGNELLI 2010, 221–222. Vö. SISTAKOU 2012, 241.

³¹⁰ OVERDUIN 2015, 38.

nem állnak párhuzamban a vers elején megnevezett Hermésianax személyével: a költő instrukciói sokszor inkább a betegnek, mint az orvosnak szólnak. E tekintetben egyébként a *Thériaka* eltér az *Alexipharmakától*, amelyben a költő következetesen az orvosnak szánja a tanácsait.

Overduin külső címzettje azt az általános olvasóközönséget jelöli, amelynek Nikandros a költeményeket valójában írta. Erre az általános közönségre vagy ideális olvasóra a művek olyan tulajdonságaiból lehet következtetni, amelyek azt mutatják, hogy a megfogalmazás módja, a szöveg formai oldala sokkal fontosabb a költőnek – és így nyilván a közönségének is –, mint a tartalom. A mitológiai kitérők például nemcsak a tudományos tárgytól térnek el, de még olyan bölcs tanításokat sem tartalmaznak, mint Hésiodos exkurzusai: csak az olvasók szellemi szórakoztatását szolgálják. A holland filológus szerint a nikandrosi szövegek azt mutatják, hogy az általuk megcélzott közönség művelt irodalmárokból, olvasott emberekből állt.³¹¹ A nikandrosi ideális olvasó meghatározása ilyen formában, ahogy látjuk, felbukkant már a szakirodalomban, ezek a kutatók azonban szembeállítják a néven nevezett, belső címzettet, aki fiktív jelenlétével „hitelesíti” a tanköltemények fiktív tárgyát, és a külső, valódi címzettet, aki a látszólagos téma helyett a költemények valódi lényegét látja: az irodalmi játékot.

Jacques ezzel szemben, szintén a szöveg alapján (a második személyű igék orvosi tevékenységekre utaló jelentéséből kiindulva) azt feltételezi, hogy a néven nevezett címzettek maguk is orvosok, ahogyan Nikandros is.³¹² Noha ő is megállapítja, hogy az instrukciók nem csupán ezeknek a címzetteknek szólnak, hanem általánosabb közönségnek – sőt, az *Alexipharmaka* bevezetőjében a Kyzikos és Klaros közötti távolság hangsúlyozása szerinte szimbolikusan jelzi, hogy a költő minden görögnek ír³¹³ – ez azonban még nem indok arra, hogy az explicit címzetteket fiktív személyeknek tekintsük.

A szélesebb közönség megszólítása nem csak tankölteményi tradíció és jellegzetesség: az V. századtól a hippokratési szakkönyvek szintén igyekeznek az orvosi tudást tágabb olvasóközönségnek közvetíteni – részben új orvosnövendékek meggyőzése végett, részben a betegek öngyógyítását segítőként. Az ideális olvasótól elvárt egyetlen követelmény ezen írásoknál is a tanultság, az előzetes felkészültség volt.³¹⁴

³¹¹ Ellentétben Hésiodos mezőgazdász közönségével (OVERDUIN 2015, 43).

³¹² JACQUES 2007, LXXV–LXXVII.

³¹³ *Al.* 1–5. JACQUES 2007, LXXV.

³¹⁴ DEAN-JONES 2003, 112–121, főként 114–116.

Nikandros tankölteményeinek az ideális olvasója, a jelen sorok írója szerint, mindkét elvárásnak megfelel, amelyeket a kutatók felvetettek: ugyanúgy érti és szórakoztatónak találja a formai játékoságot, ahogyan érti és hasznosnak értékeli a költemények tartalmi részét. Minthogy a korszak művelt orvosi alapvetően költői szövegeken (Homéroszon és Hésiodoson) tanultak meg olvasni, ezért sem a költemények nyelvi jellemzői, sem a tudományos téma nem okozhatott nekik nagy nehézségeket. A forma és a tartalom kettőssége helyett azonban érdekesebb a szöveg rétegeiről beszélni. Az a görög olvasó sem feltétlenül fedezte fel és értette meg az összes nyelvi játékot és irodalmi allúziót, aki a költemények költői megfogalmazásában egyébként örömet lelt és kereste ezeket a játékokat – ám ez a tartalmi mondanivaló alaprétégének megértését még önmagában nem akadályozta.

A tanköltemények jellemzői – amely jellemzők közül sok igaz a kortárs orvosi szövegekre is – azt mutatják, hogy az ideális olvasójuk tud görögül, az epikus-hexametrikus szövegek ismerősek számára, és a farmakológiában járatos annyira, hogy a „hiányzó” információkat ki tudja egészíteni. Mindez elegendő a művek első elolvasásához; de mind az esztétikai élvezet eléréséhez, mind az orvosi célokra való felhasználásukhoz az szükséges, hogy az olvasó többször, alaposan áttanulmányozza a szövegeket, hogy azoknak minél több rétegét felfedezze és megértse, illetve, hogy minél több információt meg tudjon jegyezni belőlük.

Míg a művek általános címzettje ilyen olvasót takar, a Nikandros által megnevezett konkrét címzettekről elmondható, hogy a művek hitelességéhez az ő személyük valójában nem tesz hozzá semmit, ahogy nem is vesz el belőle. Érdemes párhuzamot vonni ezen címzések és bármilyen modern könyv vagy alkotás ajánlásai között: a szerző gyakran csupán egy nevet közöl, és sem arra nem tesz bővebb utalást, hogy ki is áll a név mögött, sem arra, hogy miért neki ajánlja művét. Amit a *Thériaka* és az *Alexipharmaka* címzettjeiről tudunk, az éppen elegendő ahhoz, hogy elfogadjuk ezeknek az ajánlásoknak a hitelességét: Nikandros ugyanis mindkét esetben világossá teszi, hogy a barátairól van szó.³¹⁵

³¹⁵ Th. 3: φίλ' Ἑρμυσίανᾱξ („kedves Hermésianax”, vagy „Hermésianax barátom”). Az *Alexipharmakát* a költő a következő tanáccsal zárja: „óvd a vendégbarát Zeus törvényét!” (630: θεσμὸν δὲ Διὸς ξενίοιο φυλάσσεις), amely akár kedves meghívásként is értelmezhető.

Ahogyan az eddigiekben megfigyelhettük, a tanköltemények valódi tudományosságához többen hiányolnak olyan elemeket, mint a mennyiségeknek és a hozzávalóknak a pontos megjelölése. Ezzel párhuzamosan vannak olyan részei a nikandroszi műveknek, amelyek éppen a jelenlétükkel mutatják a költőnek a tudományhoz való komolytalan közelítését. Ilyen részek a humoros vagy idillikus leírások és betétek, amelyek a téma komolyságát aláássák;³¹⁶ a mitológiai panelek és a paradoxonok, amelyek inkább egy mitikus világhoz, mint a realitáshoz kapcsolják a tárgyalt állatokat és növényeket;³¹⁷ és általában véve minden olyan összetevő, amely a szöveg költőiségét, irodalmi hagyománykövetését jelzi.

A humor és az idilli hangvétel alkalmazása olykor valóban elszakítja, ha csak röpké időre is, az olvasót a tudományos témától, ám ez a módszer nem ellentételezi a tárgy komoly kezelését. Ha a költő tisztában van vele, hogy a tartalom néhol egészen komor és még orvosok számára is lehet ijesztő, akkor pihenésképpen, vagy éppen a gyógyítást biztatással, pozitív érzéseket sugalló képekkel megkönnyítendő beilleszthet olyan kitérőket és jelzőket, amelyek felüdítik az olvasókat és felfrissítik az érdeklődésüket – ezt a módszert sok pedagógus ma is alkalmazza az oktatás során. Az ilyen reménykeltő, pozitív hangulattal járó elemekről később lesz szó, de érdemes már most utalni arra, hogy a költő láthatóan tisztában van azzal, hogy egy-egy tünet leírása valóban lehet lehangoló, rémisztő hatással az olvasókra. A mákmérgezés tünetlistája után például így kezd neki a gyógymódok tárgyalásának (443): „Ne ijedj meg te mindezekről, csak a gyógyítással foglalkozz!”

A mitológiai kitérők és a paradoxonok közelebbi vizsgálata továbbá azt mutatja, hogy ezek nem csupán a szórakoztatást célozzák, hanem egyrészt rejtett utalással gyakran rávilágítanak valamilyen tudományos információra is, például egy adott növény ismertebb nevére vagy földrajzi lelőhelyére;³¹⁸ másrészt a közismert mitológiai vonatkozások felidézése az olvasó számára könnyebbé teszi ezen információk befogadását. A *kantharis*-fejezetben a rövid kitérő, mely szerint az éppen tárgyalt ellenszer, a *kykeón* (itt: mentás víz) volt az, amely Démétér torkát hűsítette egykor (az utalásból kimarad: amikor az istennő a Hadész által elrabolt lányát kereste, és közben bőjtölt), egyszerre segíti

³¹⁶ TOOHEY 1996, 71, OVERDUIN 2015, 114–115.

³¹⁷ SISTAKOU 2012, 218.

³¹⁸ L. a főntebb tárgyalt kikerics példáját (*Al.* 249).

annak a megjegyzését, hogy a *kantharis*-mérgezés torokszárazságot okoz, és annak, hogy az elsődleges ellenszer a mentás víz fogyasztása.³¹⁹

Overduin azon álláspontja, hogy mindenféle költői eszköz alkalmazása, sőt önmagában a tankölteményi hagyomány követése azt jelzi, hogy a tudományos téma nem fontos,³²⁰ érzékelhetően eleve megkérdőjelezi bármely tudományos tartalom és poétikai forma hiteles ötvözésének érvényét, azaz általában a tankölteményi műfaj hitelességét. A kutatók ráadásul mind a hagyomány követését, mind az attól való eltérést, a variációt úgy értékelik, mint ahol a költői forma minden másnál előbbre való, míg a tudományos tartalom eltörpül.³²¹

Hogy a didaktikus cél és az esztétikai szórakoztatás hogyan érvényesülhet együtt a tankölteményekben, az a könyv egy későbbi részének lesz a tárgya, itt ismét csak azt a következtetést szeretnénk levonni, amelyet számunkra az ideális olvasóról a szöveg sugall. Az ideális olvasó értékeli a tanköltemények valamennyi elemét, legyen az költői vagy tudományos – vagy a kettő egyszerre. Ahhoz, hogy értékelhesse, érdeklődnie is kell ezek iránt és nyitottsággal közelednie a témához, a műfajhoz, a nyelvi játékokhoz, a költőiséghez. Ha feltételezzük, hogy az ideális olvasó élvezetét leli mindezekben, akkor a modern megközelítés *nem ideális* voltát kellőképpen kifejezi a művek negatív megítélése. Ha valóban csak a formai-esztétikai szórakoztatás volna a tanköltemények célja, akkor kérdés, hogy az ezekre a leginkább fogékony filológusok miért nem találják élvezhetőnek a *Thériakát* és az *Alexipharmakát*. Amennyiben a nikandrosi hitelességet a szövegből kirajzolódó ideális olvasó képe alapján, és nem az ideális szakkönyvről való előzetes elvárások alapján próbáljuk megítélni, úgy nem annyira következtelenségeket és ellentmondásokat találunk a tankölteményekben, mint inkább egységességet, a különböző célok (tanítás és szórakoztatás) valódi ötvözetét.

Honnan ered a költő szakértelme?

A hitelesség megítélése kapcsán végül egy olyan kérdés is felmerül, amely nem annyira a szöveg elemzéséből, mint inkább abból a feltételezésből in-

³¹⁹ *Al.* 128–132. Vö. JACQUES 2007, LXXX–LXXXI. Variációt, az eposzi hagyománytól való eltérést mutat a *kykeónt* mentás vízzel azonosító nikandrosi recept, Homérosznál (*Il.* 11.638–641; *Od.* 10.234–236 és 290) ugyanis a vendégeknek kínált *kykeón* liszt, sajt, méz és pramnosi bor keverékét jelenti. Vö. Jacques 2007, *ad loc.*

³²⁰ OVERDUIN 2015, 63.

³²¹ MAGNELLI 2010, 222, OVERDUIN 2015, 31.

dul ki, hogy a szerző forrásainak és a tankölteményeknek a viszonyából meg lehet határozni a nikandrosi hozzáértés mértékét. Honnan származik a költő toxikológiai tudása? Orvos volt Nikandros? Esetleg gyógyító pap? Praktizált is vajon? Saját megfigyeléseken alapulnak az információi? Vagy csak olyan körökben mozgott, ahonnan magára szedhetett némi tudományos ismeretet? Lehetséges, hogy kizárólag más szakkönyvekre támaszkodott a költemények megírásakor? Ezek a kérdések és általában a hozzáértés megkérdőjelezése nem tűnik olyan meglepőnek, ha figyelembe vesszük, hogy ez más, egyébként orvosi szaktekintélyként kezelt ókori szerzőkkel is rendre megtörténik.³²²

Nikandros esetében, ahogyan korábban láthattuk, a legtöbb kutató azt feltételezi, hogy a kolophóni költő Apollodóros munkáit ültette át versbe, anélkül, hogy ő maga rendelkezett volna bármilyen szakértelemmel a témát illetően – ezt a feltételezést erősítik az eddigiekben bemutatott, a Nikandros hitelessége és komoly tanító szándéka ellen szóló érvek is. Ezt a nézetet azonban Jacques nagyrészt cáfolta, amikor kiemelte a csak a nikandrosi művekben fellelhető, a szerző saját tudományos megfigyeléseire utaló részleteket.³²³

Az *Alexipharmaka* vizsgálata során továbbá egy olyan orvos képe rajzolódik ki, aki nem csupán közvetlen kapcsolatban áll a természettel (már maga a növényismeret és a farmakológiai tudás is erre mutat), hanem aki maga is kertész. Az apró megjegyzés, hogy a hernyó a ruta friss hajtásait szereti a legjobban (412–413); a póréhagyma megnevezése (532): „a kertben termesztett növény”, vagy a kerti tó (λίμνη οἰκεῖν) kedves leírása (589–591) – ezek mind olyan részletek, amelyek a költőnek a természethez és a munkájához való személyes vonzódásáról árulkodnak. A gyógymódlisák elemzése alapján akár az orvos szűkebb környezete, készletei, műhelye is megjelenhet az olvasó szeme előtt: megtudhatjuk, mi az, amit a közelből frissen tud gyűjteni, mi az, amit szárítással vagy más módon előkészítve raktáron tart, és mik azok az egyéb tevékenységek, amelyek hasznosak lehetnek egy orvosi praxis fenntartásához.³²⁴ Ezzel a megfigyeléssel összhangban áll egyrészt Nutton megjegyzése, mely szerint az ókori orvosok gyakran a saját kertjeikben termesztették a gyógyító növényeket, másrészt Totelin feltételezése a hippokratési receptekkel kapcso-

³²² Csak két példa: LONGRIGG 1981, 158 (Erasistratos), LLOYD 1983, 149, 104. j. (Celsus).

³²³ JACQUES 2007, LIX–LXII. Vö. HATZIMICHALI 2009, 26, MAGNELLI 2010, 222, SISTAKOU 2012, 240–241.

³²⁴ Pl. fémek olvasztása (49c–54); hamulúg készítése (95–97), borászat (178–185).

latban: az egyszerűbb hozzávalók feltehetően minden háztartás kertjében megtalálhatók voltak.³²⁵

A kérdéshez közelíthetünk ily módon: a nikandrosi szövegekben az egyedi megfigyelésekre, a szerző *autopsiájára* és természetközelségére utaló elemeket keressük. A kérdés másik oldalát azonban ismét a saját elvárásaink felülvizsgálata alkotja: valóban elvesz a tankölteményíró hitelességéből, ha az információi más könyvekből, más szerzőktől származnak? Sok tudományterület van ma is, ahol a gyakorlati tudást előbb elméletben, könyvekből tanuljuk meg, ám csak a későbbi, hosszútávú praktizálás során tudjuk igazán elsajátítani. Nikandros esetében is elképzelhető, hogy nemcsak olvasott, hanem láttott, tapasztalt, sőt gyógyított mérgezésektől szenvedő embereket, a műveiben mégis előfordul olyan méreg, amellyel a való életben még ő sem találkozott, csupán a toxikológiai irodalomban.

A kérdés helyes megítéléséhez tekintetbe kell venni azt is, hogy Nikandros korában mit gondoltak általában a könyvalapú tudásról, illetve, hogy ki számított valódi szakértőnek. Már a IV. századi orvosi szakkönyvek írói között is voltak ugyanis olyanok, akik a gyakorlatban nem voltak orvosok, azaz nem a gyógyításból, hanem a tanításból éltek;³²⁶ Plinius idejére az orvosi tudás alapját pedig valóban a szakkönyvek adták.³²⁷

Totelin többször is hangsúlyozza, hogy a szakértő fogalma az ókori orvoslás, főként a farmakológia terén meglehetősen tágan értelmezendő. Egyrészt a gyógyítók több típusba sorolhatók: a bábák, a gyökérvágók, a gyógyszerkereskedők és a különféle gyógyító istenségek papjai mind ide tartoznak – és mindegyik olyan szakértőnek számított, akitől a hippokratési írók maguk is szívesen vettek át információkat. Másrészt a laikusok, magánemberek is képezhették magukat és akár olyan szintre is eljuthattak, hogy nemcsak a maguk, de mások gyógyítására is vállalkozhattak, és így az ő szakértelmük is elfogadottá vált.³²⁸

Ezek a megfigyelések azt mutatják, hogy noha a szakkönyvek olvasóitól a szerzők elvárták azt a gyakorlati háttérrel, amellyel nyilván maguk is rendelkeztek, ezeket az ismereteket azonban sokféle tapasztalati úton el lehetett sajátítani, s így a könyvekből szerzett információk és az önképzés különféle módzatai (vagy a valamely mestertől kapott útmutatás) jól kiegészítették

³²⁵ NUTTON 1985, 140, TOTELIN 2009, 252.

³²⁶ DEAN-JONES 2003, 118.

³²⁷ LLOYD 1983, 136–149.

³²⁸ TOTELIN 2009, 34 és 119.

egymást. Minthogy az a fajta intézményes oktatás, amely napjainkra jellemző, nem létezett az ókorban, a szakértő meghatározása is képlékeny maradt. Nem indokolt tehát a mi szakértő-fogalmunkat Nikandros korára visszavetíteni és a tanköltemények hitelességét olyan elképzelések alapján megítélni, amelyek a II. századi olvasók részéről talán fel sem merültek.

Hangulat, világgép

A nikandrosi tanköltemények mai negatív megítélését nemcsak a téma, a műfaj, a nyelvezet és a hitelesség körüli problémák okozzák, hanem – ezektől nem teljesen függetlenül – az az észrevétel is, hogy a művek az olvasóknak egyfajta pesszimista, negatív világgépet sugallnak, s ezért nem válnak igazán vonzó vagy kellemes olvasmányokká. Egyes elemzésekben ennek a negatív világgépnek a közvetítése a költő részéről inkább egy öntudatlan cselekvésnek tűnik: Nikandros nem szándékosan avatja be olvasóit a saját világlátásába, de az mégis kiviláglik a tanköltemények soraiból és rányomja a bélyegét azok hangulatára.³²⁹ Más filológusok viszont, így Sistakou és Overduin, a sötét világgép megjelenítését tudatos eszköznek tekintik, amely által a költő kifejezi a maga és kora sajátos esztétikai ízlését.³³⁰ Ez utóbbi meglátás szerint már a csúf és hatásvadász téma választása is a költő morbid érdeklődéséről tanúskodik, s ez a furcsa ízlés kifejeződik abban is, hogy a tudományos tartalmat költői műfajjal, mesterkélt megfogalmazással és a hiteltelenséget újra és újra felfedő elemekkel ötvözi. A komolytalanság a tanköltemények egészét áthatja: a költő, úgy tűnik, a játékoságra való törekvésében nem tisztel sem tudományosságot, sem tanító szándékot, s ez a játékosnak szánt, de keserűen ironikussá váló megközelítése a komoly dolgoknak végül is Nikandros passzivitását, kiüresedett értékrendjét, pesszimista világgépét tükrözi. Nikandros szigorú értékrendjéről, vallásosságáról, illetve a pozitív világgépre utaló jelekről e könyv későbbi fejezeteiben lesz szó, itt mégis érdemes megvizsgálni, hogy mely jellegzetességek azok, amelyek alapján a kutatók többsége valamilyen sötét világgépet vél kiolvasni a kolophóni költő műveiből.

Ahogyan a *Vádak* című fejezetben láthattuk, azok a kutatók, akik tárgyalják Nikandros világgépét – így Toohey, Sistakou és Overduin – apróbb hangsúlyeltolódásokkal, de mindannyian erre az eredményre jutnak, minthogy

³²⁹ TOOHEY 1996, 70, MAGNELLI 2010, 220–221.

³³⁰ SISTAKOU 2012, 49 és 209–210, OVERDUIN 2015, 125–127.

a kiindulópontjuk is hasonló.³³¹ A tanító szándék hitelességét egyrészt eleve megkérdőjelezzük, és már a téma kezelésében és a költő önreprezentációjában is a negatív világképnek vagy a felszínes és ironikus hozzáállásnak látják a bizonyítékát. Nikandros a költemények elején elhagyja a hagyományos isteni invokációt, továbbá azt állítja, hogy „könnyen” (ῥεῖα) felsorol mindenféle gyógyírt a mérgezésekre. Magnelli és Sistakou ebben még csak a költő öntudatosságát és a saját költészetéhez való ironikus közelítést,³³² illetve az isteni inspiráció helyett az egyéni tudás hangsúlyozását látják megnyilvánulni,³³³ Overduin viszont Nikandros arroganciáját és önteltségét.³³⁴

Másrészt, mivel a költő motivációját a tanköltemények megírására egyedül az esztétikai hatáskeltésben vélik felfedezni, a műveket kizárólag esztétikai szempontok szerint elemzik. Ez tükröződik Toohey-nak például azon meglátásában, hogy az állati eredetű mérgek fejezetei az *Alexipharmakában* jobban sikerültek és érdekfeszítőbbek, mint a növényiek, mert élénkebb leírásokat adnak.³³⁵ Sistakou a tankölteményeknek azokat az irodalmi eszközöket állítja a középpontba, amelyekkel a költő az olvasók érzékeire hat: ezeken keresztül válnak ugyanis a tudományos megfigyelések esztétikai élményekké.³³⁶ Ugyanígy, a tudományos szempont mellőzésével csupán a művek esztétikai hatását emeli ki Overduin többek között a *Thériaka* struktúrájának elemzésekor: a mérges állatok katalógusa részletgazdag és horrorisztikus, ezért az olvasók számára sokkal érdekesebb, mint a sokszor unalmasra sikeredett gyógymódlista.³³⁷

A horror, a hátborzongató hangulat közvetítése az olvasók felé Nikandrosnak mindhárom kutató szerint alapvető célja, noha ezt a törekvést eltérően értékelik. Míg Toohey a költő pesszimizmusát, bizonytalan értékrendjét látja kifejeződni a bizarr stílusban, addig Sistakou a hellénizmus korszakának egy általános irányvonalával, a groteszknek és a morbidnak a művészetbe való beemelésével magyarázza a tanköltemények hangulatát. Overduin Toohey-hoz hasonlóan a költő egyéni ízlését látja megnyilvánulni a horrorisztikus elemek-

³³¹ Kivételt jelent TOUWAIDE (1991) álláspontja, aki a szerző részéről komoly értékrendi állásfoglalást és a vallásosság kifejeződését látja a költeményekben.

³³² MAGNELLI 2010, 220. A kutató hangsúlyozza, hogy ez az öntudatos ironia *nem* a költő pesszimizmusáról árulkodik, ezért nem ért együtt TOOHEY meglátásával, miszerint Nikandros világa sötét és elszomorító volna.

³³³ SISTAKOU 2012, 198. Vö. JACQUES 2007, LXXV.

³³⁴ OVERDUIN 2015, 48–49.

³³⁵ TOOHEY 1996, 68 és 71.

³³⁶ SISTAKOU 2012, 202.

³³⁷ OVERDUIN 2015, 53.

ben. A holland kutató feltételezi, hogy ez a furcsa ízlés a modern olvasókra talán inkább taszítóan, mint vonzóan hat, ugyanakkor nem tud olyan korszakot vagy olvasóközönséget megnevezni, amikor vagy akiknek a kedvére válhatott volna ez a fajta esztétika – ezzel mintegy aláássa a saját érvelését, amely szerint a mindenkori olvasók számára a tanköltemények legértékesebb részét az esztétikai elemek jelentik.

A háborzongató (*macabre*) nemcsak magában a témában jelenik meg, hanem a nikandrosi művek egészének a sajátja – érdemes itt mégis különválasztani, hogy a filológusok a tankölteményeknek mely részeivel kapcsolatban fogalmazzák meg ezt a nézetet: a mérgek bemutatása, a tünetleírások, a gyógymódlisák, illetve az orvosi témától valamelyest elszakadó elemek (kitérők és hasonlatok) ugyanis mind különféle módokon járulnak hozzá a horrorisztikus hangulathoz.

A mérgek ismertetése

Leginkább a mérges állatok, mérgező növények bemutatásához köthető például az az észrevétel, mely szerint a „halálos”, „veszélyes”, „pusztító” és hasonló jelentésű melléknevekből rengeteg található a *Thériakában* és az *Alexipharmakában*: a toxikus anyagok megnevezésekor a költő előszeretettel használ ilyen jelzőket.³³⁸ Emellett a „mérgező lényeknek és a szörnyszerű növényeknek”³³⁹ a dramatikus megelevenítése, a megszemélyesítése és gonosz szándékkal való felruházása az, amely több kutató szerint Nikandros sötét világképére utal.³⁴⁰ Sistakou szerint a toxikus lények plasztikus leírása, illetve a biológiai jellemzők, a szokások, a viselkedés ismertetése az olvasók fantáziájára úgy hat, hogy azok önkéntlenül hozzáteszik a saját vízióikat, félelmeiket, negatív érzéseiket is: így a mérgező növények és állatok bemutatása tudományos tudósításból inkább esztétikai hatáskeltéssé válik.³⁴¹ Overduin hozzáteszi még, hogy a *Thériakában* számtalan olyan kifejezéssel találkozhatunk, amelyek a homérosi csataleírásokat idéző harcmetaforákat hordoznak magukban.³⁴² Nikandros

³³⁸ SISTAKOU 2012, 210 és 215, OVERDUIN 2015, 126.

³³⁹ SISTAKOU (2012, 209) egyik fejezetének a címe: „Venomous creatures, monstrous plants.”

³⁴⁰ SISTAKOU 2012, 214–226, OVERDUIN 2015, 98–101.

³⁴¹ SISTAKOU 2012, 217: „intellectual excitement caused by scientific observation and a taste for sensational stories of lust, blood and death converge.”

³⁴² Vö. TOUWAIDE 1991, 86–90.

ezzel állandó veszélyérzetet teremt, egy olyan világképet sugallva, ahol a természet az emberrel harcban, ellenséges viszonyban áll.

A filológusok által felsorolt drámai főnevek és melléknevek jó része azonban anélkül is helyet kaphat egy orvosi tankölteményben, hogy ilyen ellenséges kontextus keretei között akarnánk értelmezni őket. A κακός melléknév bármely méregnek vagy a hatásának lehet a természetes jelzője is és ott szerepelhet egy toxikológiai szakkönyvben ugyanúgy, ahogyan a „halálos” (pl. οὐλος) és egyéb halált idéző kifejezések (θάνατος, κῆρ, ἄτη). Hogy a szerző felhívja a figyelmet ezen lények veszélyes, adott esetben halálos voltára, még nem jelenti azt, hogy ijesztgetni kívánja az olvasóit – ellenkezőleg: éppen a komolyságra intés példáiként is értelmezhetők ezek a kifejezések. A Sista-kou által kiemelt jelzők, amelyek szerint a mérges lények gonosz szándékáról tanúskodnak ugyanígy interpretálhatók a veszélyre való figyelmeztetés költői megfogalmazásaiként. A pióca képe, amely áldozatának a vérért kívánja,³⁴³ elsőre valóban rémisztőnek tűnhet, de ahelyett, hogy a horrorisztikus vérszomj gonosz megtestesítőjét látnánk benne, lehet úgy is tekinteni rá, mint az állat viselkedésének, étrendjének a poétikus leírására.

Az állatok és a növények bemutatása, ha a művek költői voltából fakadóan olykor drámaiak is, nem feltétlenül kívánnak mást nyújtani az olvasóknak, mint tudományos ismertetést: ha a toxikológiai téma realitását elfogadjuk, úgy sem a mérgek veszélyességére való figyelmeztetés gyakorisága, sem a lények viselkedésének, életmódjának a leírása nem okozhat meglepetést. Sista-kou meglátása, hogy a mérgező lények bemutatása az olvasókban további víziókat, emocionális válaszokat indít el, feltehetően minden, hasonló témájú szakkönyv esetében is elkerülhetetlenül igaz volna, és ez még nem bizonyítja, hogy a költő tudatosan eme pszichológiai reakciók kiváltására törekedett. Amennyiben tehát a toxikológiai téma komolyságát és a műfaj jellegéből adódó költőiséget egymással nem tartjuk összeegyeztethetetlennek, akkor a „vészt hozó”, „pusztító” jelzőknek és a lények drámai leírásának is megvan a maga helye a tankölteményekben – anélkül, hogy hiteltelenséget sugallnának, vagy szándékosan valamiféle sötét hangulat megteremtését szolgálnák.

³⁴³ Al. 500 (ἱμείπουσα φόνοιο). Értelmezésemben a pióca a vérszomj helyett inkább az elveendő mohóságot szimbolizálja, l. később, a 212–213. oldalakon.

A morbid esztétika kifejeződését a legtöbben a tünetek túl alapos, túl részletes ismertetésében vélik felfedezni: Nikandros a tüneteket olyan plasztikusan vetíti az olvasók szeme elé, olyan pontos leírásokat ad róluk, hogy sokan hatásvadásznak és groteszknak értékelik őket. Az emberi szenvedés különféle megjelenítései azt mutatják, hogy a költőnek ezek valamiféle furcsa esztétikai élvezetet okoztak, lelkesedést váltottak ki belőle, az anatómiai-technikai pontosság ugyanakkor Nikandrosnak az áldozattól való távolságtartását jelzi. A tanköltemények szerzője nem együttérzéssel és szánalommal közelít a mérgezések elszenvedőihez, a szeme előtt vonagló embertársaihoz, hanem egyfajta kívülálló érdeklődéssel.³⁴⁴

Kifejezetten a drámai hatás elérését célzó eszköznek írja le Sistakou a színek pontos megnevezését, amely az élénk képiségen keresztül egyszerre teszi vonzóvá és taszítóvá a tünetek lefestését;³⁴⁵ illetve az olyan hangeffektusok alkalmazását, amelyek a mérgezésről szenvedő áldozatot valamilyen ordító vagy bögg állathoz hasonlítják.³⁴⁶ A szimptómák közül a filológus kiemeli továbbá az örület különféle eseteit ábrázoló gyakori példákat, amelyek tovább erősítik az olvasóban már felkeltett borzongás (vagy borzadás) érzetét.³⁴⁷ Az olyan, egyszerre szörnyű és nevetséges tünetek, amelyek a testi szükségletek eltúlzott formáiként jelennek meg – a kényszeres vizelés, ürítés, hányás –, extrém és komikus voltukkal szintén a groteszk hatás elérését segítik.³⁴⁸

Overduin hasonlóan látja az *enargeia* szerepét a tankölteményekben. Miután leszögezi, hogy a vizuális realizmus eszköze jellegzetesen azoknál a témáknál alkalmas a hitelesség érzetének a megteremtésére, amelyek alapvetően hiteltelenek (pl. *aitionok* és mítoszok esetében), megállapítja, hogy a nikan-drosi tünetleírások részletessége a költő hozzá nem értése ellenére is képes hitelességet közvetíteni.³⁴⁹ A kutató megjegyzi továbbá, hogy a fizikai szenvedés ilyen alapos leírásaival a korábbi görög költészetben nem találkozunk, ami mutatja Nikandros morbid vonzódását az ilyen témákhoz. Overduin később azonban mégis elismeri, hogy a testi tünetek ábrázolása nagyban hasonlít

³⁴⁴ TOOHEY 1996, 68: „It is as if Nicander has only two registers, the sensational and the technical.”

³⁴⁵ SISTAKOU 2012, 236.

³⁴⁶ SISTAKOU 2012, 244 (pl. a *toxikon*-részlet: *Al.* 214–223).

³⁴⁷ SISTAKOU 2012, 248–249.

³⁴⁸ SISTAKOU 2012, 243–246.

³⁴⁹ OVERDUIN 2015, 102–103.

a homérosi harci sebesülések megjelenítéseihez³⁵⁰ – anélkül, hogy felvetné a kérdést, hogy az *Ilias* költője ezek alapján mennyire tekinthető, ahogyan Nikandros, beteges érdeklődésűnek.

A tünetleírásokban a költő morbid ízlését, hatásvadász stílusát és érzetlenségét látó kutatók közös kiindulópontja, a hiteltelenség feltételezése, úgy tűnik, újfent kizárja a tankölteményeknek az orvosi téma felőli megközelítését. Ez azonban ahhoz a következtetlenséghez vezet, amely több kutatónak a tanköltemények *pontosságára* vonatkozó ítéletében felfedezhető. Ahol Nikandros művei pontatlannak és hiányosnak tűnnek (mint egyes mérgek bemutatásakor vagy a mennyiségek megadásakor), ott a kritikusok úgy vélik, a tudományos tárgy iránti érdektelenség példáira leltek (noha a párhuzamos orvosirodalom hasonló jellegzetességeket mutat). Ahol azonban a tanköltemények részletgazdagok és alaposak, mint a tünetleírásoknál, ott nem a komoly tudományosságot látják megnyilvánulni, hanem a morbid ízlést, a horrorisztikus hatásra való törekvést. Pedig a kortárs gyógyászati szövegek ebben az esetben is hiteles mintákként állíthatók a nikandrosi írások mellé.

A szimptómák alapos megfigyelése (*autopsia*) és leírása a korai hippokratészi szövegekben ugyanúgy fontos szerepet kap, mint a III. századtól meg erősödő empirikus iskola követőinél. A tünettan elsődlegességét főként a diagnózis felállítása kapcsán hangsúlyozták, minthogy ez alapján vissza lehet következtetni a betegség (vagy mérgezés) eredetére és hozzá lehet kezdeni a gyógyításhoz.³⁵¹ Nikandros tankölteményei, ha implicit módon, de szintén ezt a nézetet közvetítik: nem egy *Alexipharmaka*-fejezet kezdődik azzal a felszólítással, hogy az olvasó ismerje meg, figyelje meg alaposan a tüneteket. A tünetlisták részletessége, az emberi szenvedés alapos megfigyelése és plasztikus láttatása esztétikai megközelítésből ijesztőnek, hatásvadásznak és groteszknak tűnhet, orvosi szempontból azonban igen hasznos funkcióval bír, hiszen ennek a segítségével az orvos akkor is képes megállapítani a mérgezés eredetét, amikor a beteg maga nem tudja azt megnevezni.

A különféle mérgezések okozta tünetek valóban szörnyűek és talán még rémisztőbbek, mint sok más betegség tünetei: a sebek látványa, illetve a belső szervek túl- vagy éppen alulműködéséből fakadó fájdalmak mértéke (főként, ha gyorsan ható méregről van szó) más fizikai problémákhoz képest túlzottan vagy felnagyítottan érzékelhető. Ha tehát valaki az orvostudománynak éppen a toxikológiai szegletét választja témának, akkor ne várjuk, hogy

³⁵⁰ OVERDUIN 2015, 126.

³⁵¹ NUTTON 2004, 147–148. Vö. SZILÁGYI 2018, 251–252.

a tünetek ismertetésekor kellemes, jó érzéseket keltő képekkel találkozunk. A kényszeres hányás, a mindenféle testi nedvek ürítése vagy a belek morajlása, amelyeket Sistakou komikusnak és groteszknak ír le, ugyanúgy a mérgezések valódi tünetei, ahogyan az idegekre tett hatásukból fakadó örület-formák:³⁵² drámai leírásukkal Nikandros az olvasóit talán inkább komolyságra készíti, mint gyerekes és groteszk nevetésre. Az áldozat szenvedésének az ábrázolása (*enargeia*) a pontos színmegnevezések és a hangeffektusok segítségével, még ha esztétikai értékeket hordoz is magában, egyszersmind a tünetek alaposabb részletezését is lehetővé teszi, ezzel segítve a tankölteményekből tájékozódó orvosok munkáját. A költői láttatás képessége így tudja egyúttal a művek tudományszerző célját is szolgálni.

Láthattuk, hogy az erős érzékszervi hatásra törekvés mellé (vagy helyette) többen hiányolják a költő részéről az empátia, az áldozat iránti részvét megnyilvánulásait. Itt újfent érezhető némi ellentmondás a filológusok elvárásait illetően. Az olyan (didaktikusnak is tekinthető) elemeket, mint a humor, az idill vagy a mitologikus kitérők, tudománytalannak értékelik: ezeknek szerintük nincs helye komoly orvosi szakkönyvekben. A tüneteknek a precíz, realisztikus, anatómiai pontossággal leírt, de a költő saját érzelmeit teljesen mellőző ismertetése viszont – amely bármely modern tankönyvben megállná a helyét – ridegnek, távolságtartónak és végeredményben taszítónak tűnik az említett kritikusok esztétika-alapú elemzéseiben. A kutatók, minthogy költői művekről van szó, azt várják ezektől, hogy megjelenjenek bennük a szerző egyéni meglátásai, érzései, de mivel egyben tanító szakkönyvekről is beszélünk, minden más, líraiságra utaló elemet kizárnának a tankölteményekből, ha azoknak a didaktikus hitelességéről kell nyilatkozni. A korábbi érvek alapján az várható, hogy ha Nikandros a *Thériakában* és az *Alexipharmakában* mutatna valamilyen együttérzést a szenvedő emberek felé, végül azt is hatásvadásznak és tudománytalannak minősítenék (ahogy egy komoly orvosi szakkönyvben valóban furcsának tünnének a sajnálkozást kimutató érzelmi kifejezések).

A szerzői részvéttelenség vádjához a bizonyítékot többen abban látják, hogy mind a tünetleírások, mind a gyógymódrészletek bővelkednek az anatómiai és botanikai szakszavakban, a pontos orvosi kifejezésekben. Itt tehát éppen a máshol hiányolt szakszerűség az, amely Nikandros modern olvasóiban ellenszenvet kelt: így válnak a tünetek a részletességükkel taszítóan morbiddá – még így is érdekfeszítőbbek azonban, mint az akkurátus és emiatt szárazza és unalmasa váló gyógymódliságok.

³⁵² Vö. JACQUES 2007, XXXII–XXXIII.

A tünetleírásoknál tapasztalható távolságtartó érdeklődés a filológusok szerint a gyógymódoknál már inkább távolságtartó érdektelenséggé válik: mivel a költő a technikai kifejezések bevetésével sem tudja esztétikailag vonzóvá és sikeressé varázsolni ezeket a részleteket, ezért ezek végeredményben meglehetősen reményteleneknek és használhatatlanoknak bizonyulnak,³⁵³ tükrözve a szerző tehetetlenség-érzését és pesszimista világlátását.³⁵⁴

Sistakou ugyan felveti a kérdést, hogy a gyógymódok jelenléte önmagában elegendő-e ahhoz, hogy a költő optimizmusát lássuk benne, de a feltételezést hamar el is utasítja: a tanköltemények hátborzongató jellege, kezdve az erőszakos témával, azt sugallja, hogy nem érdemes a gyógymódokra úgy tekinteni, mint valamely biztató megoldást nyújtó, pozitív világképet kifejező részekre.³⁵⁵ Ha az olvasó szeretne bennük élvezetet találni, azt nem a tartalmi mondanivalójukban, nem is valamilyen reménykeltő hangulatban lelheti meg, hanem az esztétikai élményt nyújtó lista formában.³⁵⁶ A hozzávalóknak és a receptek elkészítéséhez szükséges tennivalóknak a felsorolása azonban nem csupán a listázás magával sodró lendületével nyugtözi le a tanköltemények közönségét, hanem, ahogyan a hitelesség kérdésénél láthattuk, a misztikus-mágikus (alkímiaszerű) töltetével is, amely megerősíti a kísérteties és abszurd hangulatot.³⁵⁷

A receptek tehát nem a gyógyítást szolgálják, hanem újabb játéknak biztosítanak teret. A játékoság viszont rávilágít a javasolt gyógymódok hiteltelenségére és használhatatlanságára, végül pedig a gyógyítás reménytelenségére és a költő passzív és sötét világképére.³⁵⁸ Noha Nikandros ezen meglátások szerint a gyógymódok listázásával alapvetően szórakoztatni kívánná az olvasóit, a technikai szókincs miatt a receptek végeláthatatlan sora Overduin szerint is unalmassá és élvezhetetlenné válik.³⁵⁹

A gyógymódlisták negatív hangulatához tehát a kutatók két érvet hoznak fel: egyrészt alapvetőnek tekintik, hogy a gyógymódok nem valódiak, a taní-

³⁵³ TOOHEY 1996, 67–69.

³⁵⁴ TOOHEY 1996, 70: „This world, despite all of these hopeless remedies, is a universe, which one is helpless to influence.”

³⁵⁵ SISTAKOU 2012, 217.

³⁵⁶ SISTAKOU 2012, 227 és 232.

³⁵⁷ SISTAKOU 2012, 230.

³⁵⁸ SISTAKOU 2012, 229–230.

³⁵⁹ OVERDUIN 2015, 53.

tó-gyógyító szándék pedig csak látszat. A hiteltelenség kérdése fentebb talán elegendő tárgyalást kapott ahhoz, hogy az ide vonatkozó meglátások, érvek cáfolhatók legyenek. A kritikusok másik érve, hogy ha a tanköltemény egésze sötét hangulatú, akkor a gyógymódok sem tudnak pozitív érzetet kelteni az olvasókban: jelenlétük inkább csak a tudományos témához való ironikus közelítést erősítik. Abban az esetben tehát, amikor az elemző a tanköltemények terápia-részét a többitől külön kezeli és a hitelességet nem vonja *ab ovo* kétségbe, lehetőséget teremt magának arra, hogy a gyógymódlisákban felfedezze a pozitív értékeket, a gyógyítást sugalló, biztató hangnemet.

Kitérők

A gyógymódlisák unalmát Overduin elemzése szerint csak a közbevetett kitérők, a mitológiai utalások és aitiológiai történetek képesek megtörni.³⁶⁰ Az exkurzusok vagy narratív panelek által a költő elszakad a szigorúan vett orvosi témától, emiatt ezek feltételezhetően még több teret engednek az olvasónak ahhoz, hogy betekintést nyerhessen Nikandros világgképébe. Még ha a szerző elbeszélése nem is válik személyesebbé annál, ahogyan azt a távolságtartó gyógyítás gesztusánál tapasztalhattuk, a mitológiai történetek kiválasztásával és prezentálásával mégis sokat elárulhat magáról és a nézeteiről. Nem meglepő tehát, hogy a kitérők jellegéből mindhárom filológus igyekszik következtetéseket levonni a költő világgképére vonatkozóan.

Toohey a *dipsas*-kígyóról szóló fejezetbe beillesztett *aition* (Th. 343–356) elemzésével illusztrálja, hogyan mélyíti el Nikandros az olvasóiban a már korábban felkeltett hátborzongató érzést. A történet, ahogyan fentebb bemutattuk, elbeszéli, hogyan vesztette el az ember a halhatatlanságot és hogyan szerezte meg azt a kígyó, illetve, hogy miért okoz a *dipsas*-kígyó mérge oltahatatlan szomjúságot áldozatának. A kutató szerint az *aition* főbb motívumai, az ostobaság és a tehetetlenség, a történet minden szereplőjére érvényesek, s egyikük sem igazán nevezhető a történet nyertesének: az ember ostoba, amiért a számárra bízta a halhatatlanság kegyét, a számárra, amely eleve az ostobaságáról volt híres az ókorban.³⁶¹ A kígyó megszerzi ugyan a kincset (hiszen a vedléssel mindig újabb életet tud magának biztosítani), de örök szomjúságban kell töltenie az életét. Toohey megfogalmazásában: „Az emberek ostobaságuk

³⁶⁰ OVERDUIN 2015, 58.

³⁶¹ VÖ. AMBÜHL 1995.

miatt elvesztették a saját sorsuk feletti rendelkezés képességét és tehetetlenül élnek egy ellenséges, csúszómászóktól hemzsegó világban. Ez az a világkép, amely mind az *Alexipharmakára*, mind a *Thériakára* jellemző.”³⁶² Nikandros szenvtelenségét, passzivitását és pesszimizmusát a kutató Aratos optimizmusával állítja szembe: míg Aratos a világrendet vallásos tisztelettel szemléli és bízik az emberi képességekben, addig a kolophóni költő végtelen iróniával és lemondással közelít a világhoz és benne az ember tehetetlenségéhez.³⁶³

Sistakou hasonló meglátásokra jut a *Thériaka* elején (13–18) elmesélt Órión-mítosszal kapcsolatban. Óriónt, aki a közismert történet szerint megleste vagy meg is támadta a fürdőző Artemist, az istennő kutyái elől menekülően megcsípte egy skorpió – ez az aitiológiai magyarázata annak, hogy a csillagképpé vált Órión, illetve a Skorpió még az égen is örök ellenségként kerülnek egymást: amint a Skorpió feljön az égre, az Órión leszáll. Sistakou így foglalja össze a történet hangulatát: „Órión drámája magában foglal mindent a rejtett erotikától a bosszúvágyig, a veszélytől a pusztító halálig, miközben a háttérter az a fenyegető érzés szolgálhatja, amely ott ólálkodik minden kő alatt, ahonnan a skorpió les áldozatára.”³⁶⁴

A filológus az *Alexipharmakában* felbukkanó mitológiai utalásokban és paradoxografikus részletekben is ezt a horror-érzetet tapintja ki, amely alapvetően a természetes és a természetfölötti állandó keveredéséből fakad. A látszólagos természettudományos mondanivalóban újra és újra megjelennek a természetfölöttire utaló elemek és magyarázatok, amelyek az olvasókból előbb bizonytalanságot, majd babonás félelmet és rettegést váltanak ki. Az olyan csodálatos jelenségek, mint a kígyók vedlése vagy a *bugonia* (a méhek születése állati tetemekből), ugyanúgy hozzájárulnak a költemények morbid hangulatához, mint a Médeiára tett mitológiai utalás a kikerics megnevezésekor; vagy mint a lilium külsejéről szóló *aition*, amely szerint Aphrodité a növény önteltségét és hiúságát azzal büntette, hogy egy számár péniszét helyezte a levelei közé. Ez a rejtélyes kapcsolat a természet élőlényei és az istenek és hősök természetfölötti világa között, illetve a növények és állatok meglevenítése az *aitiono-*

³⁶² TOOHEY 1996, 66: „Humans, because of their foolishness, have lost control over their own destinies. They have been rendered powerless in a hostile, reptilian universe. That, I believe, is the world view projected by both the *Alexipharmaca* and the *Theriaca*. It is doleful, passionless, and, like this myth, ultimately saccharine.”

³⁶³ TOOHEY 1996, 72–73.

³⁶⁴ SISTAKOU 2012, 199: „Orion’s drama has everything, from latent eroticism to desire for revenge, from danger to death and destruction, while the setting focuses on the threat lurking under every stone where the scorpion waits in ambush.”

kon keresztül az olvasóban újra az értetlenség, a kicsinység, a félelem érzéseit erősítik. A természet nem kiismerhető az ember számára, sokkal inkább egy olyan fenyegető és veszélyes terep, ahol az ember betolakodónak számít és amely néhol felcsillanó szépsége ellenére is sötét és ellenséges marad.³⁶⁵

A mitológiai kitérők szerepéről Overduin sem vélekedik másképp:³⁶⁶ noha a kitérők a listák unalmát hivatottak megtörni, ettől még a költő nem csempész általuk a művekbe több életvidámságot vagy felüdülést, hiszen inkább szörnyű vagy ironikus történetekről van szó, mint humorosakról vagy kedvesekről.³⁶⁷ A látványos és hihetetlen (paradoxografikus) jelenségek ugyancsak a költő hatásvadász és rémséges ízlését, illetve sötét és morbid világát tükrözik.³⁶⁸

Overduin külön tárgyalja továbbá az olyan kitérőket, amelyek a mindennapi életet jelenítik meg valamilyen formában. A közönséges és egyszerű emberek szerepeltetése egy-egy hasonlatban vagy exkurzusban hellénisztikus sajátosság, funkcióját tekintve pedig egyszerre teremt alkalmat a listázástól való elszakadásra és valamiféle *mi*-érzésnek, a szerzőnek az olvasókkal való közösség érzetének a kialakítására. Míg azonban Theokritosnál ez az egyszerű mindennapiság a maga természetességével, idilli bájával egy pozitív világképet tár elénk, addig Nikandrosnál az emberek nem hősök, nem is bukolikus figurák, a természet pedig nem idilli és csalogató, hanem veszélyes: a tanköltemények ebből a szempontból, az anti-*locus ameonus*ok miatt, inkább nevezhetők antibukolikusnak. „A természet fenyegető volta, amely alapvetően hiányzik Theokritos bukolikus költészetéből, a *Thériak*ában elsődleges szerepet kap.” – írja a filológus.³⁶⁹

Noha így módon a kritikusok megegyeznek abban, hogy a nikandroszi természet általában véve veszélyesnek és ellenségesnek mutatkozik, ahol az ember tehetetlen kívülálló, azt azonban máshogy látják, hogy a természethez képest az emberi kultúra hogyan jelenik meg a tankölteményekben. Overduin a görög mítoszoknak azon jellegzetességéből kiindulva, mely a természetet és a kultúrát ellentétbe állítja, a két életteret a *Thériaka* világában is egymással szembehelyezkedőnek látja. „Ahogyan a költő *implicite* kifejezi, a kultúra vi-

³⁶⁵ SISTAKOU 2012, 207–209.

³⁶⁶ Kivéve a funkciójukat tekintve: míg ő a mítoszok és *aition*ok beillesztését is a hitelesség erősítésével magyarázza (OVERDUIN 2015, 108), addig MAGNELLI (2010, 220–221) nevetségesnek és ironikusnak érzi a mitológiai történetek egy részét. Vö. SISTAKOU 2012, 199.

³⁶⁷ OVERDUIN 2015, 114.

³⁶⁸ OVERDUIN 2015, 114 és 120.

³⁶⁹ OVERDUIN 2015, 106: „Natural danger, markedly absent in Theocritus’ bucolic poems, is the *Theriaca*’s prime concern.”

lága biztonságot nyújt, szemben a természet örökös veszélyeivel.”³⁷⁰ Sistikou utal ugyan a hésiodosi világképre, ahol az emberek és az állatok világa között a különbséget az biztosítja, hogy az előbbiben rend és törvény uralkodik; elemzéséből mégis úgy tűnik, hogy Nikandrosnál *nem* jelenik meg a kultúra a természet vadságának ellentételezéseként. A tanköltemények színterét teljes egészében a természet sötét oldala képezi,³⁷¹ és ha mégis találunk utalásokat emberi történetekre, azok sem keltenek optimista érzéseket. Sem az olyan mitológiai allúziók, mint a Médeiáról vagy Oriónról szólók, sem a vallásos örület képeit felvillantó részletek nem tanúskodnak pozitív emberi világról.³⁷²

A kitérőknek a szerepét, illetve a belőlük kihámozható szerzői világlátást azonban más kiindulópontból megközelítve másként is lehet értelmezni. Mint-hogy a fentebb ismertetett elemzéseknek, ahogyan arra többször is utaltunk már, az alapvető feltételezése, hogy a tanköltemények tanító-gyógyító szándéka nem valós, ezért a szerző hozzáállása már eleve ironikusnak és komolytalannak tűnik. Az esztétikai szempontú kritikák szerint a félelmetes mérgek drámai bemutatása, a morbid tünetleírások és a gyógyítással a legkevésbé sem foglalkozó receptek együttesen rávilágítanak a költőnek a témája iránti érdektelenségére és a formalitásban megmutatkozó ironikus játékoságára, amelyek összességében a komoly dolgok iránti passzivitásról és sötét, pesszimista világképről árulkodnak. Ebből a megközelítésből a beillesztett mitológiai panelek nem is tűnhetnek másnak, mint az ezt a világképet alátámasztó illusztrációknak. Hogy az elemzők úgy érzik, hogy a korábbi érvektől megtámogatva már szabadabban értelmezhetik az exkurzusokat, abból látszik, hogy a költemények túlzó és hatásvadász stílusáról maguk is gyakran drámai túlzásokba hajlóan fogalmazzák meg a nézeteiket. Sistikou szerint Nikandrosnál „a halál ott leselkedik mindenhol a vad természetben”,³⁷³ míg Overduin a *dipsas*-részletben felbukkanó hasonlatot, amely szerint a beteg bika módjára issza a vizet, így összegzi: „az áldozat úgy issza magát a félelmetes és fájdalmas halálba, mint egy állat”.³⁷⁴

³⁷⁰ OVERDUIN 2015, 123: „As the poet implicitly points out, the world of culture is the safe one, compared to the perennial dangers of nature.”

³⁷¹ SISTIKOU 2012, 217.

³⁷² SISTIKOU 2012, 248–249.

³⁷³ SISTIKOU 2012, 210. A kutató szívesen alkalmazza az „ólálkodik, leselkedik” (to lurk) jelentésű igét Nikandros természetképével kapcsolatban (199, 210, 225).

³⁷⁴ OVERDUIN 2015, 121: „and the victim, drinking like an animal, towards his horrifying and painful death.” Vö. SISTIKOU 2012, 235.

A mitológiai betétek különböző értelmezései némi szubjektivitást is felfednek. Bár az említett filológusok egyetértenek abban, hogy a Nikandros által a költeményekbe illesztett mítoszok sötét világrépről árulkodnak, Sistakou éppen azt a példát emeli ki ennek illusztrálására, az Óriórról szólót, amely Toohey-nál Aratos esetében az optimista világlátást hivatott bemutatni. Míg Sistakou rámutat a mítoszban rejlő negatív érzelmek sokféleségére és veszélyekkel teli hátterére, addig Toohey szerint Aratosnál a történet³⁷⁵ annak a vallásos világrépnek a megnyilvánulása, ahol az isteneket nem tisztelő magatartás megkapja méltó büntetését: eszerint Óriónt jogosan csípte meg a skorpió, amiért Artemist megleste fürdés közben.³⁷⁶ Ha ugyanaz a mítosz két különböző költőnél ugyan, de ennyire másképpen értelmezhető, akkor ez talán más nikandrosi mítosz-utalások esetében is elgondolkodtathat az eddigi interpretációk érvényességéről.³⁷⁷ Ezt még inkább indokolja a tény, hogy a görög mítoszok nagy részében ugyanúgy jelen van az erotika, a bosszúállás és az erőszakos emberi cselekedetek, ahogyan ezekre az Órió-mítosz kapcsán Sistakou felhívja a figyelmet. A tankölteményekben fellelhető összes mítosszal és *aition*mal kapcsolatban feltételezhető tehát, hogy általuk az olvasó negatív érzelmeket, szörnyűséges eseményeket és tragikus emberi sorsokat idéz fel. Ezek az alapvető rétegeken túllépve azonban a kitérők további értelmezési lehetőségeket is kínálnak.

Ahogyan Órió története is tekinthető az istenek tiszteletéről szóló okításnak, úgy a *dipsas*-fejezetben leírt *aition* is tartalmazhat olyan tanulságot, amely nem merül ki egy passzív, csupán az ostobaságot és a tehetetlenséget megjelenítő világrépben. Vegyük észre például, hogy az örök ifjúság olyan ajándékként jelenik meg a történetben, amelynek súlya van, amelyet teherként kell hordozni, és amely így fáradtsággal jár együtt: ez az oka ugyanis annak, hogy az ember a számárra bízva a cipelését. Az ember ostobasága tehát nem

³⁷⁵ *Phain.* 637–646.

³⁷⁶ TOOHEY 1996, 61. A kutató míg Nikandrosnál a negatív világrép mellett érvel, addig Aratos esetében inkább pozitív világlátást vél felfedezni. Kassiopeia és Androméda történetei sem igazán derűsek, TOOHEY mégis azt emeli ki, hogy Zeus csillagképpé változtatta a szenvedő nőket, így végül jóra fordult a soruk. Ha a csillagképpé válást a korábbi balsorsokat is felülíró pozitív befejezésnek tekintjük egy mítosz esetében, akkor ezen értelmezés szerint Órió története is kellemesen végződik.

³⁷⁷ A mítoszok hangulatát lehetne elbeszélői technikájuk szempontjából is vizsgálni (mely részüket hagyja el a költő és melyeket emeli ki, milyen kifejezésekkel írja le őket stb.), az eddigi értelmezések azonban inkább arra koncentráltak, hogy a mítoszok milyen közös tudást, általános képeket hívhattak elő görög olvasóikból: tehát *nem* a szigorúan a Nikandros által leírt változatot vizsgálták.

abban rejlik, hogy egy állatra bízta a fiatalságot, hanem abban, hogy nem tudja méltón hordozni ezt az isteni adományt. A mítosz ebben a megvilágításban nem annyira az emberi halandóságon való kesergést fejezi ki, mint inkább az elfogadását annak, hogy az embernek nem való ilyen kétélű adomány. Az örök ifjúság továbbá tekinthető jutalomnak és büntetésnek is, amit az ὄφρονες jelző helye is jelez: az „Ostobák!” felkiáltás a szövegben (348) egyrészt azelőtt szerepel, hogy a költő kifejtene, mennyire nem tudott mit kezdeni az ember az ajándékkal; másrészt közvetlenül az után a kijelentés után áll, hogy ezt az ember Prométheus elárulásáért kapta Zeustól (a tűzlopás kapcsán). Nem balga az, aki elárulja a saját jótevőjét? A halhatatlanság így válik egyszerre terhes adománnyá és jogos büntetéssé – vonhatjuk le a következtetést a szigorúan tanulságos, de cseppet sem passzív és pesszimista mondanivalóról.

Ahogy láttuk, Sistakou számára a tanköltemények hátborzongató esztétikai élményét erősítik az olyan elemek is, mint a liliom és Aphrodité versengéséről szóló mitológiai kitérő: a nevetséges versengés groteszk megoldása (az istennő egy számár péniszét helyezi a növény levelei közé) és általában a természetfölöttinek a természetes világgal való vegyülése a modern olvasónak talán morbidnak tűnik, az ókori mítoszokban azonban nem ritka, hogy az embereken túl állatok és növények is versenyre kelnek egy-egy istennel. Az ily módon a *hybris* bűnébe keveredő élőlények sorsa, miután megkapják méltó büntetésüket, figyelemzavarító és nevelő példaként állíthatók a hallgatóság elé, hogy annak a tagjai ne kövessenek el hasonló balgaságot.

Hogy az isteneknek, illetve a gyógymódokkal kapcsolatban megnevezett állatoknak és növényeknek a kapcsolata alapján milyen következtetéseket lehet levonni a szerző *pozitív* világképére vonatkozóan, az a későbbi fejezetek tárgya lesz; ahogyan az is, hogy mi mondható el a Nikandros által bemutatott helyes emberi magatartásról és értékekről, illetve a tankölteményeknek a gyógyítást ígérő, biztató hangulatáról.

Összegzés

Írásunk első részében arra próbáltunk választ találni, hogy a modern filológusok Nikandros fennmaradt műveit miért nem olvassák szívesen. A *Thériaka* és az *Alexipharmaka* negatív recepcióját igyekeztünk szálaire bontani, az egyes érveket külön-külön – téma, műfaj, nyelvezet, hitelesség és világkép szerint – vizsgálni, a mögöttes indokokat fellelteni. A kutatás eredménye azt mutatja, hogy a tanköltemények kedvezőtlen megítélése mögött a hellénisztikus köl-

tészettel kapcsolatos sztereotípiákon túl anakronisztikus elvárások és modern ideák, illetve a kritikusok személyes ellenérzései is húzódnak. A nikandrosi szakirodalom története ráadásul azt mutatja, hogy az újabb és újabb meglátások egymásra épülnek: a korábban elmondott szubjektív ítéletek és sztereotípiák gyakran alkotják a későbbiek alapját.

Minthogy a továbbiakban a célunk az, hogy megvizsgáljuk, milyen lehetett Nikandros világképe, értékrendje azok alapján, ami az *Alexipharmakából* kiáramozható, úgy gondoljuk, érdemes fellelni az ideális olvasó jellemzőit, aki inkább tetszéssel, mint elutasító vonakodással veszi kézbe a tankölteményt. Ehhez azonban, ha már sikerült felfedeznünk a modern ellenszenv okait, akkor minél inkább el kell tőlük vonatkoztatni, amennyiben olyan elvárásokból fakadnak, amelyek a saját korunk ideáira vagy személyes elképzeléseinkre vezethetők vissza, ám nem érvényesek Nikandros korának az olvasóira. Amint láthattuk, a kulturális háttér feltérképezése – jelen esetben a párhuzamos orvosirodalomnak, illetve a kortársaknak a költészethez és tudományhoz való viszonyulásának a vizsgálata – nagyban hozzásegít ahhoz, hogy a számunkra furcsának és taszítónak tűnő nikandrosi jellemzőket a kor olvasójának a szemszögéből nézve könnyebben elfogadjuk és természetesként kezeljük. Ezt a megközelítést támasztja alá az a tény is, hogy Nikandros műveinek a megítélése kifejezetten pozitív volt az ókorban, tudományos tartalmukat komolyan vették, s egyszersmind esztétikai sajátosságait is méltányolták. Az ideális olvasó személye tehát egyrészt megtalálható az ókori közönség soraiban, másrészt összeilleszthető a modern elemzéseknek a tanköltemény egy-egy rétegét értékelő és méltató elemeiből.

Nikandros költeményei ugyanis kétségtelenül összetettek, több rétegből állnak, melyek mindegyikét külön-külön lehet vizsgálni ahhoz, hogy a szerző esztétikai irányelveiről, mondanivalójáról, költői céljairól teljes képet kaphassunk. A modern Nikandros-kutatás kezdeti szakaszaiban, ahogy láthattuk, a filológusok inkább a nyelvi és formai jellemzőkre, illetve a tankölteményeknek a műfaji hagyományba való illeszkedésére koncentráltak. Később többen – így Hatzimichali, Magnelli és Sistikou – a hellénizmus kori sajátosságokat igyekeztek fellelni a kolophóni költőnél. Scarborough sokat tett azért, hogy a tanköltemények tudományos tartalmáról, annak értékeiről is képet alkothassunk, ám mindvégig alapvetőnek tekinti, hogy Nikandros a témája iránt érdektelen, ahhoz nem értő költő volt.

Toohey és Sistikou nagyon szépen felépített és meggyőző elemzésekben tárgyalja a tanköltemények esztétikai-kulturális háttérét: míg az előbbi rámutat a versek szórakoztató funkciójára, az utóbbi a morbid, a csúf, a groteszk

megjelenítésének élvezetéről értekezik. Toohey azonban némileg önkényesen ítéli meg a hellénisztikus költők világlátását és túlzottan erőlteti az Aratos optimizmusa és Nikandros pesszimizmusa közötti ellentétet. Sistakou esetében viszont azt tapasztaljuk, hogy noha már elismeri a költő tudományos felkészültségét, a végsőkéig kívánja vinni a hellénizmus és a romantika közti párhuzamot. Bár kétségekívül van a két korszak esztétikai sajátosságai között hasonlóság, de nem szerencsés kiterjeszteni ezt a hasonlóságot Nikandros tudományhoz való viszonyára anélkül, hogy a korabeli orvosi irodalmat tekintetbe venné, hiszen ez valóban ferde tükörként láttathatja a tanköltemények hitelességét.

Overduin *Thériaka*-kommentárja szintén az esztétikai-irodalmi szempontot állítja a középpontba, s noha az e szempont szerinti vizsgálat alapos és rendszerezett képet ad a tanköltemény ilyen értékeiről, a kutató következetesen elzárkózik attól, hogy elismerje a mű bármilyen más rétegét, más célját, más értékeit. A nikandrosi világképet sötétnek és morbidnak láttató kritikák érvelése ott gyengül meg, amikor erről az ízlésről, ha a szerzők maguk nem is nyilatkoznak tetszéssel, de feltételezik, hogy van vagy volt olyan olvasóközönség, amely kedvét lelte benne – ám a tanköltemények valódi, név szerint ismert olvasói, használói között mégsem találunk ilyenre példát.

Ezen elemzések mindegyike, ha mégoly egyoldalúan is veszi szemügyre a nikandrosi műveket, rávilágít a nikandrosi műveknek egy-egy szintjére, s ezzel segíti összerakni, hogy az ideális olvasó a tankölteményeknek mely rétegeit veheti észre, méltányolhatja az olvasás során. A szempontok kizárólagos érvényesítése azonban gyakran megfosztja a kritikusokat attól, hogy egészében lássák a művek összetettségét, sokoldalúságát.

Minthogy a tanköltemények rétegei összefonódnak ugyan, de az egyik a másik nélkül is tanulmányozható és megérthető, ezért az ideális olvasónak nem kell rögtön minden réteget észrevenni, feltérképezni és értékelni. A művek tudományos tartalma, bonyolult nyelvezete, formai játéakai, drámai stílusa és esetleges mélyebb mondanivalója mind-mind egy-egy szintet alkotnak, s egy szinten belül is rétegesen épülnek fel: ahogyan az orvosi ismeretek megítéléséhez nem szükséges a stílussal is behatóan foglalkozni, úgy az egyik irodalmi allúzió megértéséből nem következik, hogy az olvasó az összes többit is képes fellelmi és értelmezni. A rétegek összefonódása viszont nem akadályozza, hanem sokszor inkább segíti a megértést: ha egy-egy kifejezés irodalmi mélységei rejtve is maradnak az olvasó előtt, a tartalmi mondanivaló attól még értelmezhető marad számára; ha azonban a játékos utalásokat is megleti és megfejti, akkor azok a tartalmat is képesek világosabbá varázsolni. A nyelvi eszközök így tudnak egyszerre gyönyörködtetni és tudást közvetíteni, és így

lehet a költemények ismételt és egyre alaposabb elolvasásával mindig újabb és újabb rétegeket felfedezni: a nikandrosi tanköltemények azt a fajta irodalmat képviselik, amely minden egyes kézbevételekor tud még újat mutatni.

Az ideális olvasó tehát nem az, aki képes a művek minden rétegét egyszerre felmérni és méltányolni, hanem az, aki, amikor egy-egy ilyen rétegre koncentrál, nem utasítja el a többi lehetséges réteg értékeit és érvényességét. A Nikandros által megcélzott közönség lehet a farmakológia iránt érdeklődő orvos, a költőiséget értékelő irodalmár, vagy a stílusban élvezetét lelő filológus – vagy mindegyik egyszerre, ahogyan például Galénos esetében ez feltételezhető.³⁷⁸ Hogy mindegyik olvasótípusra akad példa, azt Overduin-nél láthatjuk, aki a tanköltemények ókori olvasóközönségét négy kategóriába sorolja: az epikus költészet olvasóira, magukra az epikus költőkre, a nyelvészekre és a tudományos téma iránt érdeklődőkre is számos példát tud hozni; ám a kutató a saját nézőpontját olyannyira rávetíti a korai recepcióra, hogy a legutóbbi kategóriához tartozók elismerő véleményét Nikandrosról csak csodálkozással és kételkedéssel tudja kezelni. A *Thériaka* ideális olvasóját csakis olyan közönségben véli megtalálni, amely az irodalmi játékot, a formát értékeli, a téma iránt azonban kevésbé érdeklődik.³⁷⁹ Más, inkább az ókori orvosirodalommal foglalkozó kutatók könnyebben elfogadják, hogy ahogyan maguk a nikandrosi művek, úgy a közönségük is több rétegből áll össze. Dean-Jones általában az orvosi szakkönyvek kapcsán fogalmazza meg, hogy azokat nemcsak szakmai gyógyítók, hanem a tanult olvasók szélesebb rétegei is kezükbe vehették;³⁸⁰ Nutton pedig éppen a kolophóni költővel kapcsolatban írja: „Nikandros olyan közönséget szólított meg, amely egyszerre tudta értékelni a költemények nyelvi *tour de force*-át és érdekfeszítő technikai tartalmát.”³⁸¹

Az eddigi Nikandros-elemzők a tankölteményeknek jórészt a nyelvi-esztétikai oldalát vették szemügyre, kisebb részük a tudományos tartalmat vizsgálta, s még kevesebben vannak azok, akik mindkettőt egyszerre vették figyelembe. Noha Nikandros világgképét a művek esztétikája felől közelítve többen

³⁷⁸ OVERDUIN 2015, 132. Galénos „ὁ καλὸς Νικάνδρος”-nak nevezi a tanköltemények szerzőjét, amit Overduin azzal magyaráz, hogy a híres orvos inkább költőként, mint valódi szakértőként tekintett Nikandrosra. Mivel azonban Galénosnak ez a kijelentése a *De theriaca ad Pisonem* c. művében szerepel (XIV, 239 Kühn), ezért nyilvánvalóan szakmai tekintélyként is idézi a kolophóni költőt.

³⁷⁹ OVERDUIN 2015, 127–139.

³⁸⁰ DEAN-JONES 2003, 114.

³⁸¹ NUTTON 2004, 141–142: „Nicander required an audience that could appreciate his linguistic *tour de force* as well as the interesting technical information that his poems contained.”

érintették, abból a szempontból tudomásom szerint még nem kutatták alaposabban, hogy az irodalmi eszközök, a megfogalmazás módja milyen rejtett mondanivalót, költői értékrendet, világlátást fedhet fel az olvasóknak – mivel az értelmezés mélyebb szintjeit Nikandros esetében többnyire nem feltételezik az olvasók. Harder ugyan elfogadja ezt az általános véleményt, mely szerint a nikandrosi művek a nyelvi szórakoztatáson túl mást nem céloznak, mégis biztatja a filológusokat a költemények alaposabb vizsgálatára, hátha valamiféle újabb, rejtett értelmezési lehetőség is felszínre kerül még.³⁸² A jelen írás következő részében ennek a biztatásnak eleget téve igyekszem bemutatni az *Alexipharmakának* olyan rétegeit, amelyek mindezidáig rejtve maradtak – anélkül, hogy azt feltételezném, hogy ezek kimerítik az összes eddig nem észlelt szintjét a tankölteménynek.

³⁸² HARDER 2007, 44.

KÖLTŐI ESZKÖZÖK EGY ORVOS KEZÉBEN

E könyv eddigi részeiben a Nikandros műveit hiányosnak, hiteltelennek és keletlen olvasmánynak találó modern vélemények okait vizsgáltuk. A soron következő fejezetek tárgyát azok az elemek képezik, amelyek egyrészt hitelesnek mutatják az *Alexipharmaka* költői és tudományos oldalát együtt; másrészt olyan értékrendet, illetve rejtett mondanivalót tárnak elénk, amely alapján a nikandrosi mű még kellemesnek is található. A jelen fejezetben a költeményben ily módon fellelhető három réteg – nevezzük ezeket tudományosnak, költőinek és nevelőinek – összefonódását szeretném bemutatni. A hagyományosan pusztán költői eszközként kezelt elemek ugyanis valójában gyakran segítik a költemény orvosi mondanivalójának, illetve a rejtett tartalmának, a szerzői értékrendnek a közlését is.

Az elemzés mintájául Overduin 2015-ös *Thériaka*-kommentárja szolgál, ahol a szerző ezen elemek szerepét a *Thériakában* már részletesen bemutatta; megjelenésüket, funkciójukat érdemes tehát az *Alexipharmakában* is alaposabban megvizsgálni. Overduin megközelítésével szemben azonban én ezeket nemcsak mint irodalmi eszközöket vizsgálom, nem csupán a díszítő, illetve szórakoztató funkcióban látom a szerepüket, hanem igyekszem bemutatni, hogyan illeszkednek a költemény toxikológiai tárgyához. Ez a szempont jelenik meg Jacques Nikandros-köteteiben is, ám a francia kutató az ezt alátámasztandó meglátásait nem bontja ki részletesebben, csupán gondolatébresztő kiindulópontokat ad. Egy ilyen költői eszköz kapcsán Papadopoulou (2009) szolgál részletesebb elemzéssel: a Nikandrosnál előforduló szinterminusok az ő vizsgálata szerint nem csupán a költői láttatást segítik, hanem a tudományos pontosságot is. Ehhez az eredményhez szeretnék csatlakozni a többi irodalmi eszköz bemutatásával, azzal a kiegészítéssel, hogy ezek az eszközök az orvostani tartalmakon túl a költő világképére is rávilágítanak. Ezek az eszközök: a költemény elrendezése, a lista, a variáció alkalmazása, etimológia, a jelzők, érzékszervi hatáskeltés, *enargeia*, hasonlatok, természettudományos ismeretek, földrajzi utalások, mitológiai kitérők.

*A költemény szerkezete*³⁸³

Az *Alexipharmaka* huszonkét mérgező anyagával kapcsolatban fölmerülhet a kérdés az olvasóban: milyen szempontok szerint csoportosította Nikandros ezeket a mérgeket? A költemény struktúráját gyakran összevetik a *Thériaká-*éval: melyik tűnik logikusabbnak, melyik felel meg inkább a tanítói célnak? S egyáltalán: valóban a tanítást-tanulást segíti-e elő Nikandros az elrendezéssel, vagy csupán szórakoztatni kívánja az olvasóit? A hitelesség kapcsán már korábban szó esett erről a kérdéskörrel; itt most három új szempont szerint vizsgálom az *Alexipharmaka* szerkezetét. Ezek: a költemény egészét átfogó rendszer; a fejezetek önállóságát biztosító elrendezés; illetve a fejezetek közötti kapcsolatot szolgáló elemek.

A költemény egésze

Az átfogó, minden mérege igaz rendezési elvet az *Alexipharmakában* az jelenti, hogy a műben belsőleg, az emésztőrendszeren keresztül ható mérgekről van szó. A mérgezések minden esetben a toxikus anyagok elfogyasztásából adódnak. Ez a megfigyelés evidensnek tűnhet, de a kutatók közül egyedül Jacques szentelt ennek nagyobb figyelmet.³⁸⁴ A meglátást azért is érdemes hangsúlyozni, mert a két toxikológiai tanköltemény különbségei ezzel még inkább érthetővé válhatnak. Egyrészt a *Thériaka* és az *Alexipharmaka* ezen egyszerű elv alapján is egymás párjaként kezelhető: az előbbi a kívülről jövő mérgezéseket, az utóbbi a belsőleg ható mérgeket tárgyalja. Másrészt, minthogy a kétféle mérgezési típusról valószínűleg más szinten állt az ókori orvosok tudása, a kétféle struktúra is magyarázatot nyer: a *Thériaka* tömbösített elrendezése a kevesebb hozzáértést tükrözheti az *Alexipharmaka* struktúrájával szemben, ahol a szerző a mérgeket külön-külön, részletesebben tárgyalja.³⁸⁵

Az *Alexipharmakában* felsorolt mérgek többnyire ital formájában kerülnek be az áldozatok szervezetébe: erre már a költemény bevezetőjében a *ποσίεσσις* szó kapcsán is felfigyelhetünk (4). Erre utalnak továbbá a fejezetek élén a *πόσις*,

³⁸³ A költemény *elrendezése* nem feltétlenül tekintendő a hagyományos értelemben irodalmi eszköznek. A költői eszközök közé a jelen írásban azért került, mert azokhoz hasonlóan az *Alexipharmaka* struktúrájában is fellelhetünk a szerző részéről poétikai, tudományos és értékrendi elveket.

³⁸⁴ JACQUES 2007, XXXI–XXXII.

³⁸⁵ Vö. TOUWAIDE 1991, 70.

ποτόν és πῶμα kifejezések is, amelyek a mérég nevének *genitivusos* alakja mellett állnak.³⁸⁶ A δάκρυ a mákgubó nedvét jelenti (433), a bikavér és a gynomorban megalvadó tej esetén pedig egyértelmű ezeknek a folyadék jellege. Némely anyagot Nikandros valamely más italhoz hasonlít (mint a fehér ólmot a tejhez), ezzel is jelezve a mérég folyékony voltát. Ahol nem itálról vagy más jellegű folyadékról van szó, ott is nyilvánvaló, hogy belsőleg ható anyagokkal állunk szemben. A költő olykor utal a mérég ízére; máshol a fejezetek elfogyasztást jelentő igékkel kezdődnek. A szimptómák ráadásul többnyire az emésztési szervekben jelentkeznek, a szájtól a belekig haladva. Az *Alexipharmaká*ba a szerző tehát csak olyan mérgeket válogatott be, amelyek a lenyelés útján okoznak problémákat.³⁸⁷

Az egyes fejezetek elrendezése

Az *Alexipharmaká*ban a huszonkét mérgező anyagot a szerző egymástól elkülönítve, huszonkét fejezetben tárgyalja,³⁸⁸ amelyek a következő sorrendben követik egymást:

1. Sisakvirág (ἀκόνιτον, 12–73)
2. Fehér ólom (ψιμύθιον, 74–114)
3. Kőrisbogár (κανθαρίς, 115–156)
4. Koriander (κόριον, 157–185)
5. Bűrök (κώνειον, 186–206)
6. Nyílmérég (τοξικόν, 207–248)
7. Kikerics (ἐφήμερον, 249–278)
8. *Ixias* (ἰξιόεν πῶμα: ismeretlen növényi mérég, 279–311)
9. Bikavér (ταύρου αἷμα, 312–334)

³⁸⁶ Πόσις: 74.; ποτόν: 17, 115, 208; πῶμα: 186, 279.

³⁸⁷ A többi méreggel szemben a pióca annyiban jelent kivételt, hogy az állat nem méréganyaggal, hanem élősködő viselkedésével okoz gondot. A tünetek azonban itt is az állat lenyelése után lépnek fel, ahogyan azt a fejezetben szereplő két drámai betét (495–500; 501–503) egyértelművé teszi. További kivételt jelent az utolsó fejezet, ahol a mérgező tiszafa mellett a μάρψας (μάρπτω~megragad) ige áll, amely utalhatna külsőleges mérgezésre is; ám éppen az a tény, hogy ez a fejezet a tanköltemény végén, huszonegy belsőlegesen ható mérég után következik, elegendő lehet ahhoz, hogy itt is hasonló esetet feltételezzünk.

³⁸⁸ Kivételt képez a mérges gombák fejezete, ahol a szerző nem specifikálja a gombák fajtáit, illetve a varangyokról szóló rész, ahol a két varangyfajt együtt tárgyalja.

10. *Bupréstis* (βούρηστις; apró rovar; 335–363)
11. A gyomorban megalvadó tej (γάλα; 364–375)
12. *Doryknion* (δορύκνιον: ismeretlen növény, 376–396)
13. *Pharikon* (Φαρικόν: ismeretlen összetételű méregkeverék, 397–414)
14. Beléndek (σνός κύαμος, 415–432)
15. Mák (μηκῶν, 433–464)
16. Tengeri nyúl (λαγός, 465–494)
17. Pióca (βδέλλα, 495–520)
18. Mérges gombák (μύκητες, 521–536)
19. Szalamandra (σαλαμάνδρα, 537–566)
20. Varangyok (φρῦνοι, 567–593)
21. Ólomoxid (λιθάργυρος, 594–610)
22. Tiszafa (σμίλος, 611–615)

Meglátásunk szerint a fejezetek önálló egységként való kezelését a költő részéről két elv bizonyítja: egyrészt egyfajta általánosan használt struktúra, amely minden fejezetegységnél megtalálható; másrészt éppen az, hogy az általános struktúrán túl eltéréseket tapasztalunk, amelyek a fejezetek különálló voltát, egyediségét jelzik. A fejezetek azonos elrendezését az azonos hármas osztás biztosítja: a mérge megnevezése (esetleg rövid bemutatása) – a tünetek listája – a gyógymódok.³⁸⁹ Azt láthatjuk, hogy az állati eredetű mérgeket általában a költő hosszabban bemutatja, mint a többi mérget, s így a három rész aránya is más lesz, mint az egyéb fejezetekben, ahol a bevezetés egy-két sorban vagy jelzőben merül ki. Ezzel szemben a bűrök esetében – talán a növény ismertsége okán – semmilyen ismertetést nem kapunk, bizonyos fejezetekben pedig a tünetleírás kapcsán mutatkozik Nikandros igen szűkszavúnak: a korindernél és az aludttejnél szinte alig beszélhetünk listáról (mindössze három, illetve egy sorosak), a tiszafánál pedig tünet egyáltalán nincsen feltüntetve. Ezen esetektől eltekintve a fejezetek hármas felosztása könnyen kitapintható.

Az egyes fejezetek önállóságát az exkurzusok eltérő jelenléte biztosítja. A fejezetek dinamikája ugyanis egészen különböző attól függően, hogy az orvoslás tematikájától elszakító kitérők milyen arányban és hol jelennek meg bennük. Az exkurzusok egy része az orvosi receptek hozzávalóihoz fűzött mitológiai utalást tartalmaz, jelezve, hogy a gyógyításról szóló résznél már alkalom adódik a tárgytól való elszakadásra, a derűsebb hangulat megteremtésére. Ilyen például a *Pharikon*-fejezet gyógymódlistája, ahová Nikandros

³⁸⁹ Vö. TOOHEY 1996, 63.

három kitérőt is beilleszt: a nárdus eredetéről (402–404); a liliom és Aphrodité mitologikus párbajáról (405–409); és a kertben legelésző hernyóról (413). Míg az első földrajzi érdekességgel szolgál, a másodikban a *hybris*-történet komoly nevelő szándékot mutat, a harmadik pedig apró idillt rejt magában; így mindegyik alakít a fejezet hangulatán, dinamikáján. A mák-fejezet lényegre törő, alapos tünetleírásához nem illenek a kitérők, a gyógymódoknál azonban a méz kapcsán bemutatja a *bugonia* elméletét (446–451), rögtön felvéve ezzel egy biztató, nyugodtabb hangnemet. Az ólomoxidnál az egyetlen kitérő a gyógymódlista végén található, itt a költő a zellerrel kapcsolatban utal az isthmosi játékokra (ahol zellerkoszorú volt a nyertes díja), illetve azok eredetére (604–606). A Melikertés tragikus sorsából inkább csak a pozitív végkifejletet kiemelő résszel Nikandros újfent a komor hangulat enyhítését éri el.

A költő egyes fejezetekben nemcsak a gyógymódokhoz fűz megjegyzéseket, hanem a tünetekhez is. A nyílméregtől szenvedő ember üvöltését egyrészt a fejét a harcban elvesztő emberéhez, másrészt Rheia papnőjének a rémiszűtő, ugatásszerű kántálásához hasonlítja (215–220); a gyógymódoknál viszont megint békésebb képekre vált: az almák kapcsán felemlegeti a tavaszi Hórák játszadozását, aztán pedig a birsalma eredetéről is szót ejt (232–235). Vannak továbbá olyan fejezetek is, ahol a gyógymódoknál alig, a tüneteknél viszont bőségesen találunk kitérőket. A sisakvirág-fejezetben például a hosszas receptlistát nem töri meg exkurzus, a mérgezett emberek viselkedését viszont hosszas kitérőben hasonlítja a szerző a részeg Silének botladozásához (30–35). Azon túl, hogy Nikandros ezzel enyhíti a tünetleírás nyomasztó voltát, valós és alapos megfigyelésről tesz tanúságot: a részegségből fakadó mozgáskoordinációs problémák és a látás elhomályosodása ténylegesen hasonlítanak a sisakvirág-mérgezés szimptomáihoz.³⁹⁰ A beléndek-fejezetben a tünetek ismertetése összefonódik a balgák és a gyermekek képével: a költő a mérget elfogyasztók ostobaságát szemlélteti ezekkel a hasonlatokkal (416–422). A kitérő nevelő szándékúnak tekinthető, amennyiben a tudás fontosságát hangsúlyozó fejezetek közé a költő beillesztett egy, az ostobaságról szólót.

A szalamandra-fejezet jó példa azon ritka esetekre, ahol a fejezet mindhárom részében található exkurzus. A mérges állat bemutatása áthajlik egy paradoxografikus kitérővé, amely szerint a kis lényben a tűz nem képes kárt tenni (539). A tünetleírásban a mérgezettet értelmi és fizikai elgyengülése miatt gyermekhez hasonlítja a költő (542–543). Végül, a gyógymódoknál a teknőshús kapcsán Nikandros elmeséli, hogyan készített Hermés a teknőspáncélból

³⁹⁰ Vö. JACQUES 2007, *ad loc.*

lantot (558–562). Ezek a kitérők a szalamandra-fejezetnek egyfajta könnyedséget kölcsönöznek.

Bizonyos mérgek esetében azonban Nikandros alig enged meg magának a tárgytól való elkalandozást. A bürökmérgezés elleni receptek egyikéhez babérág is szükséges. Ennek örvén Nikandros utal a tempéi babérra, „amely a delphoi Phoibos haját elsőként koszorúzta”.³⁹¹ Az apró megjegyzés csak egy pillanatra téríti el az olvasó figyelmét az orvosi feladatokról, mégis több funkciót képes betölteni. Apollón megemlézése nem pusztán irodalmi játék, hanem egyrészt tisztelgés a költő-orvos legfontosabb istene előtt,³⁹² másrészt a babér gyógyító erejére vonatkozó képzeteket is erősíti az olvasóban, azáltal, hogy felidézi a növény kapcsolatát az isteni szférával. Ezzel végeredményben egyfajta biztató, bizakodást sugalló atmoszférát hoz létre, amely, minthogy rögtön a gyógymódlista elején szerepel, kihat a fejezet egészére.

A mérges gombákról szóló rész szintén csak egy rövid kitérőt tartalmaz, rögtön a mérge bemutatásakor. Eszerint a veszélyes gombák a vipera lakhelyén nőnek, s annak a mérgező kipárolgásai miatt válnak maguk is toxikussá. Az apró *aition* fortélyos módon biztosítja a fejezet illeszkedését az őt keretező szekvenciához. Az *Alexipharmaka* 16–20. fejezetei ugyanis mind állati eredetű mérgeket mutatnak be; a 18. fejezet mérges gombái megtörnék ezt a rendező elvet, ha a szerző nem tájékoztatná olvasóit arról, hogy a mérgek valójában állati eredetű.

Szót kell ejteni végül a koriander-fejezetről, amely zsúfolásig tele van exkurzusokkal. Ezzel a résszel kapcsolatban már Jacques is megállapítja, hogy a gyógymódoknál a kitérők összesen kétszer annyi sort tesznek ki, mint amennyit a szigorúan a gyógyítással foglalkozók.³⁹³ Mind a tengervízhez fűzött két kitérő – a viharfecskéről (166–170) és a természeti elemek hierarchiájáról (171–177) –, mind a musttal kapcsolatos szőlőszüret lefestése (180–185) neve-lő szándékúnak tűnik, legalábbis bepillantást engednek a költő értékrendjébe, ezért ezeket a későbbiekben bővebben elemzem. A koriander-rész ugyanakkor, összevetve a kitérőket alig tartalmazó passzusokkal, jól illusztrálja az egyes fejezetek elrendezésében, dinamikájában tapasztalható különbségeket. Láthatjuk tehát, hogy Nikandrosnál az exkurzusok több célt is képesek szolgálni: a költő nemcsak a struktúrát alakítja az érdekességeknek szánt megjegyzésekkel, ha-

³⁹¹ *Al.* 200: ἡ πρώτη Φοῖβοιο κατέστρεψε Δελφίδα χαίτην.

³⁹² L. később az istenképnél, a 190. oldalon.

³⁹³ JACQUES 2007, LXXXII.

nem a fejezetek hangulatát is megváltoztatja, kapcsolatot teremt az olvasókkal, vagy éppen rejtett értékrendet közvetít.

A fejezetek önálló egységét és egyediségét további elemek is segítik: a fejezeteken belül visszatérő szavak, illetve motívumok. Nikandros a variáció jegyében alapvetően igyekszik elkerülni a szóismétléseket, ezért, ha mégis előfordulnak, érdemes a szerepükre figyelmet fordítani. Néhol, úgy tűnik, a struktúrát erősítik jelenlétükkel. Az aludttej-fejezetben az ὄξευς alak (az ὄξος „ecet” jelentésű szó *genitivusa*) kétszer fordul elő: a gyógymódlista kezdő és záró sorainak a végén (366; 375). Ugyanígy egy bizonyos egység keretét alkotja a nyílméreg-fejezetben az ἐσφαλμένον-ἐσφαλμένα páros (212; 221). Mindkét *participium* a mérgezett értelmi képességeire vonatkozik: az örületben végződő tünetek ábrázolásának az elején, illetve a végén szerepelnek. Ismétlődő szóalakok keretezik a mérges gombák bemutatását is: a ζύμωμα κακὸν χθονός, „a föld ártó élesztője” megnevezés (521) a gombák eredetének elmesélése után újfent megjelenik: κακὸν ζύμωμα (525). A κακὸν jelző ismétlése azért lehet fontos, mert a költő ezáltal tudatosítja az olvasóban, hogy a földnek vannak jó élesztői is (azaz jó, ehető gombák); az élesztő-metaphora pedig jól láttatja a gombák duzzadó növekedését.

A szalamandra-fejezet azért tűnik érdekesnek, mert a szokásosnál több szóismétléssel találkozunk benne, amit különféleképpen lehet magyarázni. A fenyő jelentésű πεύκη szó *genitivusa* a gyógymódlista kezdő sorában (546) és *nominativusa* egy pár sorral később egyrészt az első receptet keretezi, másrészt az olvasót emlékeztethetik a fenyő kapcsán korábban elmesélt mitológiai kitérőre Marsyasról és Apollónról (302–304). Marsyas *hybris*ének a felidézése – fuvolazenéjével versenyre mert kelni Apollón lantjával – különösen fontos lehet abban a fejezetben, ahol a gyógymódok között aztán ott találjuk a lant elkészítésének a történetét. Ezt erősíti a χελώνης szó ismétlése (555; 557), amely jelent teknőspáncélt és lantot is, így sűrítve tartalmazza a mítoszt, amelyet aztán Nikandros bővebben is kifejt: az első lantot teknőspáncélból készítette Hermész (559–562).

A fejezet többi szóismétlése inkább orvosi céllal indokolható. A κνίδης – κνίδην (550; 551) a csalánnal kapcsolatban pontosan megjelöli, hogy annak csak egy részét (a magját), vagy az egész növényt kell felhasználni. A κορέσκοις, „lakasd jól (a beteget)” felszólítás duplázásával (553; 565) a költő azt nyomatékosítja, hogy a gyógyító anyagok bőséges mennyiségben hatnak igazán. Az ἀλθαίνει, „meggyógyít” ige ismétlése pedig (556; 556a) arról biztosítja az olvasót, hogy a gyógyulás lehetséges, s így a passzus hangneme kifejezetten biztatóvá, pozitívvá válik.

Egyes kifejezések ismétlése továbbá szójátékot is rejt magában, ami szintén a bizakodó hangulat megteremtését szolgálja: egy-egy, a tüneteknél megjelenő szó ugyanis a gyógymódlisztában más jelentést vesz fel. A bikavér-fejezetben több ilyen példát is találunk: az áldozatot a szenvedései közepette teljesen „ellepi” a verejték (μεμορυχμένος ἄφρων, 315), az orvos azonban segíthet rajta, ha káposztamagot ecetbe áztat, hogy az teljesen „ellepje” (μεμορυχμένον ὄξει, 330). Még játékosabb az ἄχθος jelentésének a megváltoztatása: a 322. sorban a καταχθεός γαστρός a fájdalommal „terhelt” gyomrot jelöli, a 327–328. sorokban viszont az ἄχθος már mértékegységként szerepel az ὀδελού mellett – három *obelos* „súlynyi” nátron kell ugyanis a recepthez. S noha a bikavér a gyomorban „könnyen” (ῥεῖτα) összecsomósodik (315), az olvasó, ha követi a javallott gyógymódokat, ugyanilyen „könnyen” feloldhatja ezeket a csomókat (333–334).

A fejezetek belső kohézióját nemcsak az ismétlődő szavak jelzik, hanem a bennük vissza-visszatérő motívumok is. Némelyik fejezetnek ez az ismétlődő motívuma valamilyen közös helyszín formájában jelenik meg, amely egyfajta kis világot, különleges hátteret szolgáltat a gyógyításnak. A *bupréstis*-fejezet helyszínét például a legelők és a pásztorok világa alkotja. A tünetleírás után a költő a mérgező rovar nevével kapcsolatban így ír:³⁹⁴

Ἦ καὶ πον δαμάλεις ἐριγᾶστορας, ἄλλοτε μόσχους,
πίμπραται ὁππότε θῆρα νομαζόμενοι δατέονται·
τούνεκα τὴν βούπηρστιν ἐπικλείουσι νομῆες.

Az etimológiai magyarázat tudálékos volta ezzel a hétköznapi képpel teljesen elvész: a kis állatot a pásztorok nevezték el „ökörfelfűvónak”, mert az elsősorban a legelésző állatokra veszélyes.

A marháira figyelő pásztor képe aztán a gyógymódoknál visszatér, amikor az orvos azt javasolja a méreg áldozatának, hogy úgy igyék friss tejet, ahogyan a csecsemő, vagy még inkább, ahogyan a most született borjú. Ezek a sorok bővelkednek a pásztori világot az olvasóhoz közel hozó képekben:³⁹⁵

³⁹⁴ *Al.* 344–346: „Ez az állat a fiatal, nagy bendőjű üszóket, vagy a borjakat is felfűjja, ha legelészés közben megeszik őt: ezért nevezték el *ökörfelfűvónak* a pásztorok.”

³⁹⁵ *Al.* 356–359: „Ő pedig, mint egy újszülött csecsemő, úgy közelítse meg a csecsbimbót, és a mell italát, mint egy borjú, szopja: mint ahogyan a burokból frissen [megszületett] borjú alulról a tőgyeket taszigálva kirázza a bimbó kellemes levét.”

Ἦ ὃ γε καὶ θηλῆς ἄτε δὴ βρέφος ἐμπελάοιτο
 ἄρτιγενές, μαστοῦ δὲ ποτὸν μοσχηδὸν ἀμέλγοι,
 οἷη τ' ἐξ ὑμένων νεαλῆς ὑπὸ οὔθατα μόσχος
 βράσσει ἀνακρούουσα χύσιν μενοεικέα θηλῆς.

Az összetett hasonlat előbb az ember csecsemőjére utal (ἄτε βρέφος ἄρτιγενές), majd egyetlen szóval átvált az állati szférába (μοσχηδὸν); végül a két utalást egy képben köti össze, amikor a frissen született borjúról beszél. Ez utóbbival finoman érzékelteti a pásztoroknak az állataikhoz fűződő speciális viszonyát: a háziállataik kicsinyeihez és a saját gyermekeikhez szinte ugyanolyan érzelmi szállal kötődnek. A gazdálkodó-legeltető ember ilyen szintű megjelenítése a gyógyítás háttérében érdekes atmoszférát kölcsönöz a fejezetnek.

A tenger a helyszíne két egymást követő fejezetnek: a tengeri nyúlról szóló passzusnak a bevezetőjében és a tünetlistájában találkozunk vele, a pióca-fejezetben pedig a gyógymódoknál – emiatt a két fejezet egymás párjaként is értelmezhető. A tengeri nyúl esetében nyilvánvalóan adódik a tengeri helyszín: magát az állatot mint „a tengeri hab szülöttét” (τὸν κῦμα τέκεν ἄλμης; 466) nevezi meg Nikandros. A tenger világa azonban ezt követően is megmarad a fejezet háttérének. A tengeri nyulat a halászok életét felidéző képeken keresztül ismerhetjük meg: a szaga a halak tisztítása után maradt mosóvízre, az íze viszont a megpuccolatlan, rothadásnak indult halakéra emlékeztet (466–468). Az állat külsejét leíró hasonlatokat a tengeri élővilágot jól ismerő ember tudja jól értelmezni:³⁹⁶

ὅς δὴ τοι ῥυπόεις μὲν ὑπ' ὀστλίγγεσσιν ἀραιαῖς
 τευθίδος ἐμφέρεται νεαλῆς γόνος ἢ ἀπὸ τεύθου,
 οἷά τε σηπιάδος φυζήλιδος, ἢ τε μελαίνει
 οἷδμα χολῇ δολόεντα μαθοῦς' ἀγρώστορος ὀρμήν.

Még ha a különféle vízi élőlények nevei a köznapi emberek számára is ismerősök volnának, az idézet utolsó sora nem hagy kétséget afelől, hogy a halászok világában járunk. A tünetleírás vége, ahol az áldozat vizelete a vértől porporé

³⁹⁶ *Al.* 470–473: „ez piszkos színével és gyenge csápjaival a kalmár fiatal ivadékának látszik, vagy a nyílkalmárénak, vagy pedig a gyáva tintahalénak, amely feketére festi epéjével a hullámokat, amint észreveszi a halász álnok támadását.”

(bíbor) lesz, amely a tenger állandó epikus jelzője,³⁹⁷ illetve ahol a tengeribetegséghez hasonló undor és hányinger lesz úrrá a betegen (ναυσιόεις), ismét a tengeri ember életmódját idézheti az olvasónak.

Amíg a tenger itt kifejezetten taszító és barátságtalan helyszínnek tűnik, addig a pióca-fejezet pozitívabb színekben jeleníti meg ugyanezt a természeti teret: ott a sós vízhez, illetve magához a sóhoz való hozzájutás legalapvetőbb helyszíne. A késő nyári nap melegtől meglangyosodott tengervíz leírása (515–516) meglehetősen békés hangulatot ébreszt; a gyógymódok végére illesztett kép pedig – a sópárló férfiról, illetve az ő ismétlődő mozdulatairól és lassú, de kietartó munkájáról – megnyugtató lezárását adja a fejezetnek (519–520).

A tenger nagyságához ambivalens módon viszonyuló emberi szemszög másként láttatja a kis kerti tavat a varangy-fejezetben. Noha a tó élőhelyet kínál a mérgező varangyoknak is, ám a tavi hínáron a tavaszt lelkesen köszöntő, illetve a növényekről harmatot nyalogató békák képe (569; 576–577) még veszélyességük ellenére is barátságosnak tűnik. A tavi helyszín a gyógymódok ismertetésekor kerül igazán pozitív megvilágításba: a tó gondoskodik a nád folytonos növekedéséről, a nádéről, amely a gyógyító recepthoz szükséges. A költő ezek után egy rövid kitérőben utal a „saját” (οἰκεῖν) tavának élővilágára: τóθι λεπτὰ διῆκ ποσὶν ἐρπετὰ νήχει.³⁹⁸ Az *oikeiē* jelzőnek és az apró képnek a bensőségessége a költő természet iránti érdeklődéséről és pozitív érzelmeiről árulkodik.

A fejezetekben ismétlődő motívumok egyrészt tehát a közös háttér megteremtéséért felelnek, máskor azonban inkább a sorok közé rejtett téma formájában jelennek meg, amelyeken keresztül olykor a költő személyes gondolatai, értékrendje is kirajzolódik. A kőrisbogár-fejezet mohóság-motívumát (amely a piócáknál visszatér), vagy a nyílméreg-fejezet állatias örület-képét ezért később, a költő világlátását bemutató fejezetben tárgyaljuk részletesebben, itt csak egy példát hozunk a fejezetek visszatérő elemeire: ez a kikerics-fejezetben a burok és a rejtőzés motívuma.

A burokra, a héjra való utalás már a tüneteknél megjelenik, amikor a bőrnek a méregtől való kipirosodását és viszketését a költő a tengeri hagyma érintése által okozott érzéshez hasonlítja. A 253. sorban a hagymafej „sokrétegű” jelzője (σπειρώδεϊ) a σπειρώω, „beburkol, becsavar” igéből származik. A mo-

³⁹⁷ Homérosnál még, a πορφύρω igéhez kötődően, „dagadó, torlódó, hullámozó” jelentésben. Vö. *Il.* 1.482 és 16.391; *Od.* 2.428.

³⁹⁸ *Al.* 590: „ahol apró állatkák úsznak lábaikkal keresztül-kasul.”

tívum hosszabban aztán az egyik recepthez szükséges gesztenye leírásában tér vissza:³⁹⁹

Καί τε σὺ γυμνώσειας ἐϋτρεφέος νέα τέρφη
Ἀσκηροῦ καρύοιο λαχυφλοίοιο κάλυμμα,
Νείαιραν τόθι σάρκα περὶ σκύλος αὖτον ὀπάξει,
Δυσλεπέος καρύοιο τὸ Καστανίς ἐτρεφεν αἶα.

Az idézetben felhalmozott héj, bőr, burok jelentésű szavak, illetve a belőlük kihámozandó hús említése arra készíti az olvasót, hogy figyelmesebben átolvassa ezeket a sorokat. Nikandrosnak valószínűleg ez lehetett a célja, mert az idézett rész éppen a közepét képezi annak a kilenc sornak, amely a költő nevének akrosztichonját rejt magában. A γυμνώσειας, „hámozd ki” felszólítás így több jelentéssel is értelmezhető: szó szerint arra buzdítja az olvasót, hogy hámozza ki a gesztenye burkát a héjából; a szöveg látens önreflexitását figyelembe véve az ige viszont úgy is fordítható, hogy: találd meg az itt elrejtett költői játékot!

A gesztenyebelső leírása után (amelyhez nehéz hozzájutni) a költő arra utasítja olvasóját, hogy „könnyen vegye ki” (ρεῖα ἐξαίνυσο) a *narthéx* belsejét (272): a kihámozandó belső, a rejtettség motívuma tehát itt is megjelenik. Az apró utalás is ezt erősíti, amely szerint Prométheus, amikor ellopta a tüzet, titokban ennek a növénynek a szárába rejtette azt. Végül, a gesztenye burkát jelölő κάλυμμα szóval az utolsó receptben még egyszer találkozunk: itt a gránátalma héját jelenti (276). A kifejezés, ahogyan korábban, itt is a sorvégi hangsúlyos pozícióban szerepel, így a motívum folytonos jelenlétére a költő még inkább felhívja az olvasó figyelmét.

A fejezetek közötti kapcsolat

Láthattuk az egyes mérgek elkülönülését, önállóságát biztosító eszközöket, ahogyan azt is, hogy a közös elem a belsőleges mérgezés. Hátra maradt annak a rendezési elvnek a felkutatása, amely talán a legnehezebben megfogható: a mérgek miért ilyen sorrendben következnek a tankölteményben? Van bármi-

³⁹⁹ *Al.* 268–271: „Aztán hámozd le a friss bőrét, azaz a burkát a tápláló, tömlőhöz hasonlatos, vékonyhéjú diófélének, ahol még egy száraz réteg veszi körbe a legbelső húsát a nehezen hámozható diónak, amelyet a kastániai föld termett.”

lyen tudományos alapú rendszer benne, vagy csak a költői variáció számított Nikandrosnak?⁴⁰⁰ Az utóbbi mellett szól az a meglátás, mely szerint a mű laza rendszerét a fejezetek hosszúsága határozta meg: az első fejezet a leghosszabb (62 sor), az utolsó a legrövidebb (5 sor); a középen elhelyezkedő aludtfej-fejezet pedig szintén igen rövidnek számít (11 sor), mintegy ezzel jelezve a költemény első felének a végét.⁴⁰¹

Inkább a tudományos magyarázatot próbálják keresni azok az észrevételek, melyek a mérgek eredetére vagy hatásukra utalnak mint rendező elvre. Az olvasónak hamar feltűnhet, hogy az első három mérge növényi-ásványi-állati rendje (sisakvirág, fehér ólom, körisbogár) fordítottan jelenik meg (állati-ásványi-növényi) a költeményt záró három, a varangyokat, az ólomoxidot és a tiszafát tárgyaló fejezetekben. A fehér ólmon és az ólomoxidon kívül ráadásul nincsen több ásványi eredetű mérge az *Alexipharmakában*, így az ezeknek juttatott második, illetve utolsó előtti hely tovább erősíti a költemény elrendezésének a szimmetriáját. A három-három szélső fejezetet leszámítva azonban a maradék tizenhat mérge rendezése már nem ilyen egyértelmű – ahogyan Jacques is megállapítja: nem tűnik úgy, hogy bármilyen tudományos elv húzódná a mérgek sorrendjében.⁴⁰²

A mérgező anyagok eredetére alapozó csoportosítás jelei azonban a figyelmesebb olvasás során a tanköltemény egészében megfigyelhetők. A 4–8. fejezetek növényi mérgeket sorolnak fel, kivéve a hatodik fejezetben szereplő nyílmérget, amelynek a mibenlétére Nikandros csak a végén tesz mitológiai utalást, amikor a Hydra mérgének nevezi. A 9–11. fejezetek áttérnek az állati eredetű anyagokra, amelyek ráadásul mind köthetők a szarvasmarhákhoz: a bikavér után a *bupréstis* következik, amely a nevében is utal arra, hogy a marhákra is veszélyes; végül a gyomorban megalvadó tehéntej a trió harmadik tagja. Ezeket újabb négy növényi mérge követi, azzal az apró variációval, hogy a 13. fejezet *Pharikonja* valamilyen kevert, készített anyag, amelynek az összetevőit Nikandros nem nevezi meg. A 16–20. fejezetek megint állati nedveket tárgyalnak. A játékos csavarra már utaltunk: középpött a gombák szerepelnek, amelyeknek a mérge azonban valójában állati eredetű (ezek ugyanis a vipera kipárolgásaiból keletkeznek). Nikandros ezek szerint az azonos eredetű mérgek közül ötnél többet nem tesz egymás mellé, de egy bizonyos rend-

⁴⁰⁰ Vö. JACQUES 2007, LXXXIII–LXXXV.

⁴⁰¹ JACQUES 2007, LXXXV. A kutató hozzáteszi, hogy az első szakasz fejezetei általában hosszabbak (20–40 sorosak), mint a 12–22. fejezetek, amelyek többnyire 10–30 sort ölelnek fel.

⁴⁰² JACQUES 2007, LXXXIII.

szeresség, némi költői játékkal megfűszerezve, mégis felfedezhető a toxikus anyagok származására nézve.

Úgy tűnik továbbá, hogy Nikandros igyekezett elkerülni, hogy a hasonló tüneteket okozó mérgeket egymás mellé tegye: ez Jacques másik megfigyelése.⁴⁰³ Ez a költemény egészére valóban igaz, de egyes fejezetcsoportoknál mégis találhatunk a tünetek alapján párhuzamot. Az *ixias* és a gyomorban meg-alvadó tej fejezetei keretezte négy méreg mindegyike felfűvódást, puffadást okoz;⁴⁰⁴ a 18–20. fejezetek áldozatai pedig olyan tüneteket produkálnak, amelyek a mérgezést okozó állatokhoz teszik őket hasonlatossá.⁴⁰⁵ Mind a két elem felfogható átvitt értelemben is: a felfűvódás rokonítható az emberi ostobaság okozta felfuvalkodottsággal; az állatokhoz való hasonlóság pedig magától értetődően utalhat további értékrendi elvekre.

Az ilyen, a fejezeteket összekötő motívumok bemutatása előtt azonban érdemes megvizsgálni, hogy van-e valamilyen átvezető kapocs vagy kifejezés az egyes fejezetek között. A *Thériaka* elrendezésével kapcsolatban Overduin ugyanis már utalt annak asszociatív voltára, ahol az egyes részek, elemek sorrendje azt az érzetet kelti az olvasóban, hogy Nikandros spontán módon rendezte ezeket egymás mellé: nem feltétlenül tudatos, személyes asszociációk mentén.⁴⁰⁶ Az *Alexipharmaká*ban ez az elv szintén megfigyelhető: a fejezeteket néhol egy-egy szó, máshol valamilyen alig észrevehető asszociáció köti össze. A költő ezzel teremt finom kohéziót a tankölteményben, amely az olvasó számára a folyamatosság érzetét megteremti, még akkor is, ha nem is tudatosítja magában ezt az asszociáció alapú kapcsolást.

A szavak szintjén történő átvezetésre példa a fehér ólom-fejezet zárásában, illetve az ezt követő kőrisbogár-fejezet nyitásában használt azonos ige: az előbbiben az áldozatnak a gyógymódok alkalmazása után bőségesen kell bort és ételt „fogyasztania” (δόρπα δεδεγμένους; 112); ezután viszont a költő arra inti olvasóját, hogy „nehogy elfogyassza” (μὴ δέξαιο; 116) a mérgező állat nedvét. Némi játékos ellentét vehető ki továbbá a koriander-fejezet „kárte-

⁴⁰³ JACQUES 2007, LXXXIV.

⁴⁰⁴ Ezeknek a tüneteknek a leírására Nikandros ráadásul nagyon hasonló kifejezéseket használ. *Ixias*: ἐπιφράσσουσα πόρους τυφλώσατο νηδύς (285); θρομβήϊα γαστρός (295). Bikavér: ρεία θρομβοῦται (315); φράσσονται δὲ πόροι (316). *Bupréstis*: οὔρα δὲ τυφλοῦται (340).

⁴⁰⁵ A szalamandra nedvétől kihűl az áldozat teste, négykézláb jár és foltok jelennek meg a bőrén; a varangynedvtől zöldes színűvé válik a bőre. A pióca-fejezet áldozata nem annyira a mérgezés következményeként, inkább annak előzményeként válik az állathoz hasonlónvá: a szomjúságában mohó ember a vérre mohó pióca párja.

⁴⁰⁶ OVERDUIN 2015, 54–57.

vő” rókája (κηκὰς ἀλώπηξ; 185) és a következő fejezet „veszélyes” bürökleve (κωνείου βλαβόεν πῶμα; 186) között. Amíg a róka a fejezetet jó hangulatban záró idilli szőlőszüret képéhez tartozik, addig a büröklé valódi veszélyére való felhívás ismét komoly hangnemet üt meg.

A bikavér-*bupréstis*-tehéntej marhákhoz köthető hármasaról már szót ejtetünk. Közülük a két szélsőt azonban még a hasonló tünetek is összekötik, amit leginkább a következő sorok mutatnak (az előbbi a bikavér-részből, az utóbbi az aludttej-fejezetből):⁴⁰⁷

ῥεῖα θρομβοῦται δὲ μέσῳ ἐνὶ τεύχεϊ γαστρός (315);
 “Ἦν δ’ ἐπιτυρωθῇ νεαρὸν γάλα τεύχεϊ γαστρός (364).

A *bupréstis*-fejezetet továbbá az köti még a bikavéréhez, hogy a rovar nedvének a szaga a nátronéra hasonlít (337); a nátron pedig egyike a bikavér-mérgezés ellenszereinek (327). Ez az „erről jut eszembe”-érzete támad az olvasónak az aludttejet követő *dorykniom* kapcsolatban is, amelynek „mind a látványa, mind az íze a tejhez hasonlít”.⁴⁰⁸ A *Pharikon*ról és a beléndekről szóló fejezeteket ismét finom ellentét kapcsolja össze. Az előbbit ez a felszólítás indítja: „Ne kerülje el a figyelmed a *Pharikon* – mert nem vagy tudatlan!” (οὐ γὰρ ἄιδρις; 397). Ezzel szembeállítható a következő fejezet nyitó állítása: aki beléndekkel tölti meg a gyomrát, az igazán „tudatlan” (ἄιδρηντα; 415). Az orvos tudásának és az áldozat balgaságának az ellentétét így az azonos szóhasználat is kiemeli.

A tengeri nyúl, a pióca, illetve a mérges gombák fejezetei ismét egy hármasszekvenciát alkotnak, ha észrevesszük, hogy mind a három hangsúlyosan más-más szeletét mutatja be a természetnek: a legelső a *tenger* szülöttét, a második a *folyókában* élő állatot, míg a harmadik „a föld mérges élesztőjét”.⁴⁰⁹ Végül, álljon itt még két példa arra, hogy az egymást követő fejezeteket egy-egy apróság hogyan kapcsolja össze! A szalamandra-mérgezés ellen Nikandros egy helyen „az ebihalak szemtelen szüleit” (γεράνων λαιδρούς τοκήας, 563), azaz békahúst javall; a következő fejezet pedig a varangyokról szól. A „melegkedvelő” (θερόεις) varangy viselkedésének a leírása ráadásul magyarázatul szolgálhat az előző fejezetben a „szemtelen” jelzőre: ez a varangy ugyanis

⁴⁰⁷ *Al.* 315: „könnyen megcsomósodik a gyomor belső üregében”; 364: „Ha a friss tej a gyomor üregében megalvad...”

⁴⁰⁸ *Al.* 376–377: οὗ τε γάλακτι / ὠπὴ τε βρωσίς τε [...] ἔϊκται.

⁴⁰⁹ *Al.* 466: τὸν κύμα πολυστίου τέκεν ἄλμης; 495–496: “Ἦν δέ τις [...] / ἐκ ποταμοῦ [...] ποτὸν ἴσχη; 521: ζύμωμα κακὸν χθονός.

„a hínáron ülve kiabál, elsőként hírül adva a tavaszt”.⁴¹⁰ Az ólomoxid-fejezet egyetlen kitérőjében az *isthmosi* játékok eredetéről olvashatunk; az ezt követő tiszafa-részben pedig a „torok eltömődését” Nikandros az *ισθμία ἐμπράσσειται* (615) szavakkal írja le.

Ezek az átkötések egy olyan költőt láttatnak, akinek az egyik méregről, hozzávalóról, vagy egyszerűen csak egy szóról eszébe jut a következő mérég. Ilyen asszociatív jellege van egyébként a kitérők többségének is. A babérhoz Apollónt, a fenyőhöz Marsyas történetét, a teknőshúshoz Hermés lantját kapcsolja gondolatban a szerző. A tankölteményben azonban nem csak az egymás után következő fejezetekben találhatunk közös elemeket: a mű egészének a kohézióját is erősítik egyes visszatérő motívumok. Ilyen motívumok: a tenger, amely a koriander-fejezet két kitérőjének is a helyszíne (166–177), de visszatér a *doryknion*-fejezet tengeri herkentyű-listájában (390–396) és, ahogy láttuk, a tengeri nyúl- és a pióca fejezetben is. A gyermekeket bemutató apró jelenetek szintén többször felbukkannak. A *buprēstis*-fejezet csecsemője, aki mohón szopik (356–357), párhuzamba állítható a beléndek-fejezetnek a dadusát hátrahagyó, új fogait próbálgató (417–422), illetve a szalamandra-fejezet négykézláb mászó gyermekével (542–543).

Ezek az átvezető elemeken és asszociatív jellegű kapcsolódási pontokon túl olyan motívum-szekvenciák is felfedezhetők a tankölteményben, amelyek akár rejtett mondanivalóra is utalhatnak. Az első hat fejezet tünetlistáiban például rendre megjelenik az örület valamilyen formája; a 6–8. fejezetekben pedig a vadság-szelídség, illetve a barbárság-civilizáció témái vannak elbújtatva. Ezekből kibontható aztán a 8. fejezet *hybris*-története, illetve a 8–11. fejezetek felfúvódást (felfuvalkodottságot) ismertető tünetleírásai. A 16–20. fejezeteket az áldozat és a mérges állat már említett hasonlatossága köti össze; végül, az utolsó fejezetből, párba állítva az elsővel, a költő haláláról való felfogása ismerhető meg. Nikandrosnak a sorok közül kiviláglo értékrendje, világlátása azonban a későbbi fejezetek tárgya; itt csak a tanköltemény fejezeteit finoman összekapcsoló motívumok jelenlétére szeretném felhívni a figyelmet.

Összegezve tehát az *Alexipharmaka* struktúrájáról a megállapításainkat: a mű rendszerezését az esztétikai-költői célok, a tudományos elvek, illetve a világról való tanítás, nevelés szándéka is motiválja. A szigorú orvosi elv mellett, amely szerint a szerző csak belsőlegesen ható mérgeket sorol fel, és azokat az ismertetés-tünetleírás-gyógymóddlista sorrendjében tárgyalja, helyet kap az asszociáció és a variáció is. Míg a variáció alapvetően a gyönyörködtetést szol-

⁴¹⁰ *Al.* 576–577: ἡ τ' ἐπὶ φύκει / πρῶτον ἀπαγγελεύουσα βοᾷ θυμάρμενον εἶαρ.

gálja, az asszociációnak nem csak az irodalmi értékei fontosak. A mérgekkel kapcsolatos „jól jegyezd meg!” és a „ne feledkezz meg!” felszólítások jelzik a tankölteménynek az ismeretek memorizálását célzó funkcióját: ezt segítik elő az egyes fejezetek közötti asszociatív átvezetések is.

A lista

A lista forma az *Alexipharmakában* több szinten is megjelenik: a huszonkét mérge-fejezet egyfajta katalógusként is értelmezhető, a fejezeteken belül pedig mind a tünetek, mind a gyógymódok lista formában szerepelnek, s olykor a receptek is a hozzávalók pusztá felsorolásává redukálódnak. A katalógus-jelleg alapvetően a költemény elrendezését meghatározó tulajdonság, szerepét azonban célszerű a strukturális funkción túl is megvizsgálni.

A Nikandrosszal foglalkozó szakirodalomban a listára tett utalások azt mutatják, hogy a kutatók azt főként az esztétikai oldaláról közelítik meg: a nikandroszi gyógymódlistákat túl technikainak és fárasztónak találják, a tünetlistákat ugyanakkor a megdöbbenés és a figyelemfelkeltés eszközeinek tekintik.⁴¹¹ A felsorolás, a lista alkalmazása azonban túlmutat ezen az egyszerű meglátáson. Az *Alexipharmaka* katalógusformája már önmagában több hagyományból táplálkozik. Mind a hésiódosi tanköltemény, mind a homérosi epika kellő előzménnyel szolgál az alexandriai költészet, azon belül pedig a tanköltemények katalógusaihoz, amelyeknek a megszületését ráadásul az írásbeliség fellendülése is elősegítette.⁴¹²

Nikandros listáit az irodalmi hagyománykövetés mellett azonban az orvosi szakszövegek formája is indokolja. A betegségek és a gyógymódok katalógusai már a hippokratési íráskor előtt léteztek, s a lista forma a gyűjtemény több szövegében tovább élt. Ezen felsorolások könnyen elemekre bonthatók, az egyes részek pedig cserélhetőek, bővíthetők, illetve szelektálhatóak, ezért hosszú időn át alkalmazták őket az orvoslásban; egyrészt elősegítették a tanulást, a memorizálást, másrészt minden gyógyító alakíthatta őket a saját módszereinek megfelelően.⁴¹³

Ahogy arra fentebb utaltunk, a tanköltemény tünetlistái sem pusztán esztétikai célt szolgálnak, hiszen a részletgazdag leírások rengeteg infor-

⁴¹¹ SISTAKOU 2012, 232, OVERDUIN 2015, 29–31.

⁴¹² TOOHEY 1996, 49–50, HUTCHINSON 2009, 198.

⁴¹³ DEAN-JONES 2003, 113, NUTTON 2004, 73, TOTELIN 2009, 62–64.

mációt tartalmaznak az egyes orvosi esetekre vonatkozóan, így szerepük létfontosságú a gyógyítással foglalkozóknak. A listák által a szerző továbbá a tünetek sorrendjét is könnyebben felvázolja az olvasóknak; ahogy látuk, ezt a sorrendet még a költői szabadságot élvező Nikandros is meglehetősen szigorúan kezeli.⁴¹⁴

A gyógymódok listáiról is ejtettünk már szót, érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a száraz szakmai szövegnek érzékelt receptkatalógusok a toxikológiai téma iránt érdeklődő közönségnek a tanköltemény lényegét jelentik. Az egyes mérgek ellen Nikandros átlagosan hat-hét gyógymódot sorol fel, ami túl soknak tűnhet; ám az őket ténylegesen alkalmazni kívánó orvos-tanulók számára ez biztosítja a választási lehetőséget. A gyógyítással foglalkozó szakemberek készletei, a hozzávalók beszerezhetősége, vagy a luxuscikkek iránti igény feltételezhetően befolyásolta a receptek közötti választást: erre a gyakorlati problémára van tekintettel Nikandros, amikor többféle gyógymódot is leír.

A költői, az orvosi, illetve a nevelői célok együttes megjelenését az *Alexipharmaka* listáiban a következőkben két példával szeretném bemutatni. A *doryknion*-mérgezés ellen Nikandros a fejezet végén tengeri állatok elfogyasztását ajánlja.⁴¹⁵

ὄσσα τε πετρήεντος ὑπὸ ρόχθοισι θαλάσσης
κνώδαλα φυκιόνετας αἰεὶ περιβόσκειται ἄγμους.
Ἴδν τὰ μὲν ὥμᾳ πάσαιτο, τὰ δ' ἐφθέα, πολλὰ δὲ θάλψας
ἐν φλογίῃ. Στρόμβων δὲ πολὺ πλέον, ἥ ἔτι κάλχης,
κηραφίδος πίνης τε καὶ αἰθήεντος ἐχίνου
δαῖτες ἐπαλθήσουσιν ἰδὲ κτένες· οὐδέ τι κῆρυξ
δὴν ἔσεται τήθη τε γεραιρόμενα μνίοισι.

Ez a nyolc tagú lista kifejezetten hosszúnak számít a mű többi, a hozzávalókat felsoroló receptjeihez képest,⁴¹⁶ ezért benne meglehetősen jól érzékelhetők a lista különböző funkciói. Amellett, hogy a szerző a választási lehetőségek

⁴¹⁴ L. fentebb az *Apológia* c. fejezetben (85. o.).

⁴¹⁵ *Al.* 390–396: „[és segít] ahány állat csak folyvást legelészik a harsogó tenger sziklái alatt, az algás résekben. Közülük némelyiket nyersen fogyassza, másokat megfőzve, a többit pedig tűzön megsütve. Leginkább a szárnyascsigákból, a bíborcsigából, a langusztarákból, a sonkakagylóból és a piros húsu tengeri sünből készült ételek gyógyítanak meg, illetve a fésűkagylók; de ne hiányozzék a tritonkürt és a hínárokknak örvendő osztriga sem!

⁴¹⁶ Ehhez hasonló lista csak a beléndek-fejezet végén található (427–432), ahol Nikandros tíz csípős ízű növényt, illetve hagymafélélt sorol fel.

tárházát kínálja, a tengeri élőlényekről való tudását is megcsillogtatja. A felsorolásban ugyanakkor a költő láthatóan esztétikai örömet is talál: ezt mutatja a lista lendülete, illetve az azt keretező költői képek. A legelésző tengeri állatok mintegy párjai a földi réteken legelésző marháknak;⁴¹⁷ a hínárnak örülő osztri- ga megjelenítése pedig békés lezárást kölcsönöz a fejezetnek.

Szintén fejezetvégi pozícióban találjuk a másik listát, amely a koriander- rész utolsó, a musttal kapcsolatos exkursionának a része:⁴¹⁸

[...] ὅτε ροιζῆδὰ μέλισσαι,
πεμφρηδῶν σφῆκές τε καὶ ἐκ βέμβικες ὄρειαι
γλεῦκος ἄλῃς δαίνυνται ἐπὶ ῥαγέεσσι πεσοῦσαι

A szőlőszüret hétköznapi képe már önmagában is pozitív végkicsengést ad a fejezetnek, amit az érett gyümölcsökön lakmározó, azokat egymás közt elosztó (δαίνυνται) rovarok listája is erősít, újfent egyfajta idilli hangulatot teremtvé. Mivel ezek a listák többnyire a fejezetek végén szerepelnek, mintegy a gyógyítás befejezése után, a komoly orvosi témát enyhítő, a bizakodó légkört sugalló szerepük előtérbe kerül.

A listákkal tehát Nikandros egyrészt esztétikai élvezetet okoz, másrészt tudást közvetít, választási lehetőséget biztosít, a gyógyítás különböző módjaira rávilágít. A két cél összefonódása, illetve a listák fejezetzáró elhelyezése reményt kelt az olvasóban a gyógyítással, a gyógyulással kapcsolatban. Az orvoslás eredményességéről való meggyőződés a szerző értékrendjének a része, amely, ha mégoly rejtetten is jelenik meg a költeményben, az olvasóra mégis hatással van.

Variáció

A variáció olyan az olvasók által mindenkor igényelt irodalmi eszköz, amelynek a tudatos alkalmazása a hellénisztikus költészetben kiváltképpen fontossá vált. A változatosságra való törekvés (*poikilia*) az *Alexipharmaka* több rétegében számtalanszor tapasztalható. Míg Jacques a struktúra, addig Overduin főként

⁴¹⁷ A marhák pedig, ahogy láttuk, az előző három fejezet „főszereplői.”

⁴¹⁸ *Al.* 182–184: „miközben a zúgó méhek, a *pemphredón*, a darazsak és a hegyi lódarazsak a szőlőszemekre szállva a mustból bőségesen lakmároznak.”

a szóhasználat kapcsán utal a variáció nikandrosi megjelenésére.⁴¹⁹ Láthattuk, hogy az egyes fejezetekben a kitérők beillesztése más-más képet mutat, és hogy az azonos eredetű mérgek közül Nikandros legfeljebb ötöt helyez egymás mellé: ennél több esetén nem lenne eléggé változatos az elrendezés.

Az azonosság elkerülését illusztrálja a fejezetek kezdő sorainak a sokfélesége. Leggyakrabban a címzetthez intézett, a tudásra buzdító felszólítással találkozunk, az erre vonatkozó állítmányok azonban mind a hat esetben más formát mutatnak.⁴²⁰ Ezeknek a variánsai, a „nehogy elfeledkezz róla”, a „nehogy elkerülje a figyelmed” kezdetű mondatok négyszer fordulnak elő.⁴²¹ Két rendhagyó alkalommal Nikandros az egyes szám második személyben megszólítottat attól óvja, hogy elfogyassza, vagy éppen megragadja a tárgyalt mérget, egyszer pedig már a fejezet elején reménykeltő ígéretet tesz a gyógyászati problémák elhárítására.⁴²² A fejezetek egy másik csoportja harmadik személyben beszél a betegről, vagy a betegekről, akik elfogyasztják a mérgező anyagot. Ezek többnyire feltételes mondatokkal kezdődnek – „ha valaki ezt a mérget meginná/elfogyasztaná” –, ám ezeket is többféle igével variálja a költő.⁴²³ Végül, az első mondatok alanya három fejezetben maga a mérge, természetesen háromféleképpen.⁴²⁴

Nikandros máshol is törekszik a változatosságra, hol az egymást követő mondatok alanyai esetében, hol a szinonimák használatában. Az előbbi jól példázza a kőrisbogár-fejezet tünetlistája, ahol kilenc sorban hatszor váltanak alanyt a mondatok (117–125). A szinonimák alkalmazását a szalamandraméreg elleni gyógymódoknál használt öt *keverést* és hat *főzést* jelentő kifejezés illusztrálhatja.⁴²⁵

A szóismétlés elkerülése végett alkalmazott szinonimák egyébként is gazdag tárházát nyújtják a variációnak. A legtöbb példát a gyógymódok hozzávalóinak megnevezése kapcsán találjuk. A tengervizet hol a ἄλς (516), hol az ἁφρός (170), hol pedig a θάλασσα (171) főnevekkel jelöli a költő. Az olaj lehet

⁴¹⁹ JACQUES 2007, LXXXIV–LXXXV, OVERDUIN 2015, 83–85.

⁴²⁰ *Al.* 13: πνυθείης; 74: ἐπιφράζειν; 186: τεκμαίρεο; 376: φράζοιο; 434: πεπύθοιο; 465: εἰδείης.

⁴²¹ *Al.* 279, 335, 594: μὴ λήσειεν; 397: μὴδέ σε λήθοι.

⁴²² *Al.* 116: Μὴ δέξαιο; 611: Μὴ μάρψαις; 207: ἄχθος ἄμνους.

⁴²³ *Al.* 157, 312: Ἦν πάσεται; 250: Ἦν ἐνδέξεται; 415: κορέσκει νηδύν; 434: πίνωσιν; 496, 567: πότον ἴσχη.

⁴²⁴ *Al.* 364: Ἦν ἐπιτυρωθῇ (γάλα); 521: Μὴ ἀνέρα κήδοι; 537: Ἦν ἰάνη.

⁴²⁵ *Keverés:* ἀνάμιγμα (547), ἄμιγμα (548, 564), μίσγων (550), κεραίης (556), ἀμμίγδην (557). *Főzés:* καθεψηθείας (549), ἐφαλέην (552), ὑπερθε πυρὸς ζαφέλοιο (556), καθεψηθέντα (557), δαμάσαιο (563), θάλαπε χύτρῳ (565).

λίπος (178) és ἐλαίον (98, 204); az ecet ὄξος (320) vagy βάμμα (414); a bor οἶνός (608), οἶνη (178), sőt οἶνας (355), vagy, ha édes, γλυκός (386) és γλυκέος (299), de a νέκταρ (202) és a „Bacchos édes itala” (ποτῶ ἐνδευκεῖ Βάκχου, 328) kifejezésekkel is találkozhatunk.

Az utóbbi már a körülírások kategóriájába tartozik, amelynek számtalan formájával találkozunk Nikandros költészetében.⁴²⁶ A nyúl a „fürgő, nyitott szemmel alvó” (σκίνακος δερκευνέος, 68), a tojás „a madarak puha szüleménye” (ὄρταλίων ἀπαλὴν ὠδῖνα, 165), a békák pedig „az ebihalak szemtelen szülei” (γερύνων λαιδροὺς τοκῆας, 563). Amíg ezek a körülírások inkább díszítő funkcióval bírnak, más körülírások rejtett tartalmakat is hordoznak. A *bupréstis*-mérgezés elleni receptekhez Nikandros több esetben ajánl tejet, amelyet a 352. sorban még a γλάγος szó jelöl, később azonban már az „emlő italaként” (μαστοῦ ποτὸν, 356), illetve „a bimbó bőséges leveként” (χόσιν μενοεικέα θηλῆς, 359) szerepel. Az utóbbiakat nem csupán a szóismétlés elkerülésének a szándékával magyarázhatjuk, hanem közvetett orvosi tanácsokkal is: fontos, hogy a tej friss legyen, illetve, hogy a beteg bőségesen fogyasszon belőle.

Inkább a szerző értékrendjére utal, hogy a mézet rendre „a méhek munkájának” nevezi, főként mikor a kifejezésben az ἔργα (445) helyett a κάματος szót használja (71, 144), amely kimondottan fáradtságos munkát jelöl. A költő mintha ezzel tisztelegne a méhek isteni munkája előtt, amit a *bugoniát* leíró exkurzus (446–451) is megerősíthet. A kikerics megnevezése kapcsán (Μηδείης Κολχηίδος πῦρ, 249) Jacques már utalt az etimológiai szójátékra: a *kolchikon* a kikerics elterjedt neve volt.⁴²⁷ A körülírás azonban további információkra is rávilágít. A *tűz* megnevezés előrevetíti az égési sebekhez hasonló tüneteket (egyre erősödő viszketés), ugyanakkor Nikandros a „Médeia tüze” mitológiai utalással biztosítja a fejezetben elrejtett barbárság-civilizáció közöttös motívumának a jelenlétét: Médeia pusztító tüzével majd a gyógymódoknál megemlített prométheusi jótékony tűz (273) állítható szembe.

További rejtett mondanivalóra, a szerző világnépeére utal a körülírások és szinonimák egyik tipikus alkalmazása. A „Bacchos édes itala” kifejezés ezt jól illusztrálja: a hozzávaló egyszerű megnevezése helyett Nikandros annak valamely istenhez való kapcsolatát tartja fontosnak megjelölni – ezzel mintegy biztosítva az olvasót az anyag isteni eredetéről, szentségéről, s ennek köszönhető

⁴²⁶ Vö. JACQUES 2007, CVII. Nikandros az ilyen *kenningek* alkalmazásával is csatlakozik a hésiodosi hagyományhoz, vö. OVERDUIN 2015, 76–79.

⁴²⁷ JACQUES 2007, XVI.

valódi gyógyító hatásáról. Szép példáját látjuk ennek a bikavér-fejezetben, ahol az első recept ismertetésekor felesleges halmozásnak tűnik a víz és ecet keverékét kétszer is megnevező leírás: a 320. sorban a ὕδατι μίξαις kifejezést egy sorral lejjebb a συγκεράων νυμφάς követi. A νύμφαι Nikandrosnál általában jelent forrásvizet, ám a συγκεράων mellett, amelyben az olvasó felfedezheti a Dionysos alakjához kapcsolható κέρας, „szarv” szót,⁴²⁸ a kifejezés könnyen megidézheti az isten alakját, amint körbeveszik őt a forrásnimfák. A költő mintha ezzel az ismétléssel igazította volna ki magát, vagy kívánta volna az olvasó figyelmét felhívni arra, hogy ezek az istenek jelen vannak a természetben, és a legegyszerűbb gyógyító anyagok is köthetők az isteni szférához.⁴²⁹ A variáció és azon belül a változatos kifejezések alkalmazása tehát újfent több célt ötvöz magában: az esztétikai funkció betöltésén túl orvosi utasítások és a szerzői értékrendre utaló tartalmak is felfedezhetők bennük.

Etimológia

Mind a körülírások, mind a fentebb tárgyalt hozzávaló-listák arról tanúskodnak, hogy Nikandros a kor divatját követve nagy érdeklődést mutat a nevek, az elnevezések iránt. A tanköltemény bővelkedik az etimológiai érdekességekben és játékokban. Egyes esetekben megtudjuk, hogy az éppen tárgyalt testrésznek vagy növénynek milyen más elnevezései vannak: a gyomrot jelölő kifejezések felsorolása (20–22), illetve a pemetefű másik nevének az említése (47) főként a medikus olvasóknak lehet érdekes. A sisakvirág elnevezéseiről szóló kitérő (36–42) pusztá érdekességnek tűnhet, ám a tény, hogy bizonyos vidékeken „egérölőnek” (μυοκτόνος) és „párducfojtónak” (παρδαλιαγγής) is nevezik a növényt, azt jelzi, hogy hasznos felhasználásai is közismertek voltak a mérgező anyagnak. A veszélyes méreg okozta rémisztő tünetek után ez a mindennapi, praktikus ismereteket ecsetelő kitérő a feszült hangulat enyhítését is elősegíti, megfelelő átvezetést biztosítva a derűsebb, a gyógymódokat taglaló részhez.

A *bupréstis* etimológiájáról szóló exkurzusról, illetve az általa teremtett bukolikus hangulatról már szót ejtettünk. Szintén inkább az érdekesség kategóriájába sorolhatók azok az apró betétek, amelyekben rejtetten etimológiai magyarázatok találhatók. Ezeket *aition*oknak is tekinthetjük, amennyiben az egyes növények vagy állatok elnevezéseinek az okát keresik, ugyanakkor

⁴²⁸ Az *Alexipharma* 31. sorában a „szarvas Dionysosról” (κεραοῖο Διονύσοιο) olvashatunk.

⁴²⁹ L. még később a költő istenképéről szóló fejezetet.

sokszor biológiai, botanikai tudást is közvetítenek. Ilyen a skorpiógyöckerhez (σκορπιόεντα ρίζα) fűzött megjegyzés (145–146), mely szerint a növény gyökere „szúrós” (κεντρήεντα); ilyen továbbá a viharadáról szóló etológiai exkurzus is (166–170): a κέφορς ugyanis egy könnyen csapdába csalható madár, a főnév nem véletlenül jelent „ostoba embert” is, a κεφόω ige jelentése pedig „rászed, becsap”. Etimológiai (és egyúttal esetleges mitológiai)⁴³⁰ utalást rejt a beléndek megnevezése is: a megszokott ὀσκούμος helyett Nikandrosnál a σὺς κύμος alak áll (415), amely az eredeti „disznóbab” jelentést hamarabb az olvasó eszébe idézheti. Ide tartozik továbbá a görögszénához fűzött leírás is: a görögül „ökörszarvnak” (βουκέρας) nevezett növény ugyanis szarvacskákat (κεραΐας) növeszt a levelei közt (425).

A szavakkal való játékot mutatják az itt-ott megjelenő *figura etymologica* példái: a beöntéshez szükséges fecskendő (κλυστήρι) és a tisztítás meg felszólítás (κλύζε) egy mondatban szerepelnek (139–140); a viszketés (κνηθμός) és a csalán (κνίδη) szavai egymást követő sorok záró pozícióiban helyezkednek el (251, 252). A görcs, a σπαδών pedig az, ami rángatja, tépi (σπαίρει) a bika-ér-mérgezés áldozatát, ahogyan arra a 317–318. sorok utalnak.

Ez a játékosság alapvetően költői dísznek tekintendő, egyszersmind azonban Nikandros érdeklődéséről és humoráról is tanúskodik. Ezek az etimológiai finomságok a szövegben többnyire rejtetten vannak jelen, a téma komolyságát ezért nem ássák alá, az őket felfedező olvasóknak inkább apró érdekességeknek, a témát lazító beszúrásoknak tűnhetnek.

Jelzők

A monográfia első felében már szó esett a Nikandros-kutatók meglátásáról, mely szerint a költő a tankölteményekben számtalan borús, komor hangulatú jelzót zsúfol össze, hogy ezekkel is erősítse a toxikológiai téma által előhívott háttorzzongató érzést az olvasókban. Gyakran a nikandrosi világkép morbid, a halál fenyegetését állandóan felvillantó jellegét látják ezekben a jelzőkben kifejeződni.⁴³¹ Ha azonban azt feltételezzük, hogy a művekben használt mellékeknek a költő világlátásáról, általános hangulatáról elárulnak valamit, akkor érdemes jobban megfigyelni az egyes fejezeteknek a jelzők által megteremtett dinamikáját.

⁴³⁰ Vö. JACQUES 2007, *ad loc.*

⁴³¹ SISTAKOU 2012, 215 és 222, OVERDUIN 2015, 126.

A fejezetek első felében, a méreg és a tünetek ismertetésekor valóban sok ijesztő, fenyegető, komolyságra intő jellemzéssel találkozunk; a gyógymódokra áttérve azonban ezek a jelzők megszeliődnek, kimondottan biztató hangulatot árasztanak. A *gyűlöletes, nehezen gyógyítható, szörnyű, fájdalmas* mellékneveket itt felváltják a bőséget, virágzást, dúskálást, az élet örömeit, a fiatalságot implikáló kifejezések.⁴³² A növények friss hajtásait, rügyeit, vagy a háziállatokból készített zsíros levest ajánló receptek a burjánzás és a gazdagság képeit idézik az olvasó elé.⁴³³ Az „örökzöld boroszló” (ἀειθαλὸς χαμελαίης, 49), a „mézvirágos bor” (μελιανθὸς οἶνης, 58), és az „életszerető kakukkfű” (ἐρπύλλοιο φιλοζώοιο, 274) kifejezések ráadásul olyan tulajdonságokat emelnek ki, amelyek az ismeretterjesztésen túl valamilyen pozitív hatás elérését célozzák. Ugyanezt szolgálják a gyakori ἐν- kezdetű melléknevek, amelyekkel, a receptlisták elejére helyezve, a szerző meglehetősen lelkesítő atmoszférát tud teremteni.⁴³⁴

Nikandros a jelzőkkel tehát valóban alakítja a költemény általános hangulatát, ám ez nem merül ki annyiban, hogy az többnyire sötét és kellemetlen, hanem a témától függően (tünetek vagy gyógymódok) lehet komoly és félelmetes, vagy éppen reménykeltően pozitív. Az esztétikai hatáskeltésen túl a jelzők ismeretterjesztő funkcióval is bírnak. Papadopoulou a már említett tanulmányában (2009) arra mutat rá, hogy a nikandrosi állat- és növényleírások természettudományos pontosságról is tanúskodnak. Az orvosi szakkifejezések és a költői *enargeia* ötvözése nemcsak a tünetek ismertetésekor, hanem az élőlények bemutatásakor is gyümölcsöző eredménnyel jár a tankölteményekben.⁴³⁵ A lírai kifejezések így a tudományos tartalomnak a közvetítését nem akadályozzák, hanem éppen elősegítik.

⁴³² Vö. TOUWAIDE 1991, 86–89.

⁴³³ Rögtön a költemény elején, a sisakvirág-fejezetben láthatunk ezekre példákat: χλοεροῦ πρασιοιο, βλαστὸν πηγάνιον (47–49a); μυελὸν τι χαλικρότερον ποτὸν ἰσχοι / ὄρνιθος στρουθοῖο κατοικᾶδος (59–60); καὶ τε βοὸς νέα γέντα περιφλιδώντος ἀλοιφῇ / τηξάμενος κορέσαιο ποτῶ ἐγγανθεῖα νηδύν (62–63).

⁴³⁴ A gyógymódok elején: εὐτρυπί (jól összemorzsoltsz méz, 44); εὐβραχεὸς (jól beáztatott üröm, 298); εὐκραδὸς (szép fügefű, 347); εὐανθέα (szép virágú nárdus, 402); εὐκαμπεῖς (szépen görbülő szarvak, 425).

⁴³⁵ PAPADOPOULOU Nikandros terminusait a színek fajtái alapján csoportosítja, s aszerint vizsgálja őket, hogy mennyire jelennek meg a Nikandros előtti költészetben, illetve az orvosi szakirodalomban. Néhány példa a tanulmányból (102–106): a μελανόχροος már Homérosznál is *feketét* jelent, később pedig Pindaros és Theokritos is használja. A μελανόχρω- forma ugyanakkor a szakprózában, Hippokratésnél, Aristotelésnél és Theophrastosznál is megtalálható. A vörösrre vonatkozó ἐνερευθομαι Nikandrosnál *hapax*, ám az ἐνερευθῆς melléknév Hippokratés, Dioskori-

Az *Alexipharmaká*ban talán a piócák bemutatása illusztrálja a leginkább a költőiség és a tudományos ismeretterjesztés összefonódását. A fejezetet bevezető két drámai jelenet olyan szituációkat ír le, amelyekben az ember a piócát lenyelheti: az első a szomját a folyó vizével oltó személyt (495–500), a második az éjszaka sötétjében az ágya melletti korszólt kortyoló alakot mutatja be (501–504). Az előbbinek a vizsgálata itt éppen elegendő ahhoz, hogy lássuk, Nikandros hogyan teremt tragikus hangulatot úgy, hogy közben rengeteg természettudományos információt is közöl:⁴³⁶

Ἦν δέ τις ἄζαλέη πεπιεσμένος αὐχένα δίψῃ
ἐκ ποταμοῦ ταυρηδὼν ἐπιπροπεσὼν ποτὸν ἴσχη,
λεπτὰ διασειύας παλάμῃ μινιώδεα θρία,
τῷ μὲν τε ροιζήδᾳ φιλαίματος ἐμπελάουσα
ρύμη ἄλῃς προὔτυπε ποτοῦ μετὰ, χήτεϊ βρώμῃς,
βδέλλα πάλαι λαπαρή τε καὶ ἱμείρουσα φόνοιο.

A részlet drámai atmoszférája kézzel tapintható, ám a pióca jelzői – a „vért szerető” (φιλαίματος), a „vékony” (λαπαρή), és a „vére (vagy gyilkosságra) vágyó” (ἱμείρουσα φόνοιο) – mellett, hogy figyelemfelkeltőek, a pióca táplálékáról és külsejéről is elárulnak tudnivalókat. A csenevész melléknév indoklása az előző sorban rejlik (χήτεϊ βρώμῃς), ugyanakkor ez megmagyarázza, hogyan tud az állat észrevétlenül bejutni az ember szájába. A folyóból óvatlanul kortyoló ember képe pedig leírja a piócák élőhelyét és viselkedését: a folyók lassú partszakaszainál, a vizet borító növényi részek alatt megbújva rajban várják az alkalmat a táplálékszerzésre. Mind ez a jelenet, mind a következő komoly figyelmeztetésként is értelmezhető: a pióca jellemzően akkor tud problémát okozni az embernek, ha az nem látja őt, miközben iszik – akár a szomjúsága okozta vakságában, akár az éjszaka sötétje miatt. A részlet tehát hátborzongató hangulattal bír, ugyanakkor ismeretterjesztő és nevelő-értékrendi tartalmat is rejt magában. Az utóbbit a fejezetet átfogó, a kitérőkben erősen megjelenő mohóság motívumával kapcsolatban lehet érzékelni: a szomjúság

dés és a későbbi orvosírók munkáiban is megjelenik. A *sárgává, sápadttá válik* jelentésű ὤχραινω szintén homérosi eredetű, de a hippokratészi írásokban és az azokat követő orvosirodalomban is felbukkan.

⁴³⁶ *Al.* 495–500: „Ha pedig valaki a torkát kínzó szomjúságtól elepedve, bika módjára rárontana a folyóra és inná annak a vízből, miután a hinár könnyű leveleit szétválasztotta tenyerével, őt bizony a vérszomjas gyorsan megközelíti, és a korty lendületével rajban előrenyomul a táplálék hiányában régóta csenevész, vére vágyakozó pióca.”

vágyától gondolkozni és megfontoltan cselekedni képtelen ember ugyanúgy viselkedik, mint a vérre éhező, mohó, élősködő pióca.

A tankölteményben használt jelzők tehát ismét sokrétű funkciót tudnak betölteni: meghatározzák az egyes részek hangulatát, elősegítik a tudományos pontosságot, s akár még rejtett mondanivalót is közvetítenek.

Érzékszervi hatáskeltés

Papadopoulou tanulmányából az is kiderül, hogy Nikandros milyen sokféle szinterminussal dolgozik: a fehér nem csak *ἀργός*, a fekete nem csak *μέλας*, hanem ezeknek hat-hét szinonimájával is találkozhatunk a tankölteményekben. Nikandros a tárgyalt növényeket, állatokat, tüneteket azonban nemcsak az olvasók szeme elé idézi, hanem hangjukban, szagukban, ízükben is megjeleníti azokat. Az olvasók érzékeit és képzeletét megmozgató jelzők és leírások fontos részét képezik a nikandrosi műveknek. Erre a leginkább Sistakou hívta fel a figyelmet, aki szerint Nikandros költészetének a lényege – a romantikáéhoz hasonlóan – az olvasói érzések stimulálásában rejlik.⁴³⁷ A kutató a szín- és hangeffektusokat a hellénisztikus költőnél egyértelműen a drámai hatásosság elérésének és a horrorisztikus hangulat megteremtésének a céljával indokolja.⁴³⁸ Az olvasó képzeletére és érzékeire – és nem az intellektusára – ható leírások homályosak és költőiek, ezekkel tehát Nikandros elhatárolja magát a tudományos pontosságtól.⁴³⁹

Az alábbiakban az *Alexipharmaká*ban megjelenő érzékszervi hatáskeltés vizsgálata következik: valóban a Nikandrosnál feltételezett morbid esztétika felé irányítja az olvasókat? Ez a vélemény azért lehet erős a szakirodalomban, mert az érzékszervekre ható leírások többsége a tünetekkel, a szenvedés képeivel kapcsolatos. A nyilvánvaló példa a mák-fejezet tünetlistája, ahol az ízlelés kivételével a költő az összes érzékszervet bevonja az ismertetésbe (433–442). A hideg vétagokra, a bűzös verejtékre, az apró, sűrű lélegzetvételtre, illetve az elkékülő körmökre, az áldozat sápadtságára és a beesett szemekre vonatkozó észrevételek mind a tapintást és a szaglást, mind a hallást és a látást igénybe veszik. Az aprólékos, a szenvedő embert teljes egészében megjelenítő kép azonban nem egyértelműen a költő groteszk érdeklődésével magyará-

⁴³⁷ SISTAKOU 2012, 202 és 222. Vö. SISTAKOU, 2014.

⁴³⁸ SISTAKOU 2012, 236 (színek), 244 (hangok).

⁴³⁹ SISTAKOU 2012, 237.

zandó. A mérgezés szimptomáit ilyen pontosan és részletekbe menően elénk vetítő ismertetés nemcsak az áldozatot láttatja, hanem az őt akkurátusan megvizsgáló orvost is. A beteget közelről megfigyelő gyógyító mozdulatát idézi a szemhéjak elnehezülésére vonatkozó megjegyzés is: szinte magunk előtt látjuk a beteg szemhéjait felhúzó orvost. Tudományos szempontból a tünetleírások plasztikussága észszerűen megokolható az orvosi *autopsia* igényével: ahhoz, hogy a mérgezésekkel foglalkozó gyógyító fel tudja állítani a diagnózist, olyan alaposággal kell ismernie, illetve megfigyelnie a szimptomákat, amilyen alaposággal Nikandros leírja őket.

Szintén a tanköltemény tudományos témájával indokolható a mérgező anyagok, illetve a mérges állatok bemutatása során alkalmazott érzékszervi hatáskeltés. A szerző a mérgeket az ízük vagy a szaguk alapján gyakran valamely más, hétköznapi anyaghoz hasonlítja. Amellett, hogy ezzel a tanulást megkönnyíti, a hasonlítások arra a kérdésre is választ adnak, hogy a mérgezések hogyan fordulhatnak elő véletlenül a mindennapi életben. Így, a *doryknion* leve „látványra és íze a tejhez hasonlít”,⁴⁴⁰ a *Pharikon* íze pedig a nárduséhoz. Más mérgeknek inkább a szaga emlékeztet valamilyen másik anyagra: a *kantcharis* a szurok szúrósságát (116), az *ixias* a bazsalikom illatát (280), a *buprēstis* a „nehézszagú” (βαρύπνοος) nátront idézi (336–337). A tengeri nyúl bemutatásakor (470–473), ahogyan fentebb láttuk, Nikandros az olvasók több érzékére ható leírást ad, ahol az állat szagát, ízét és látványát a halászok életéből vett képekkel jeleníti meg.

A mérgezés tünetei kapcsán a hangokra leginkább kitérő fejezet a nyíl-mérégé,⁴⁴¹ ahol az áldozat előbb mekegésszerű hangot hallat (μηκάζει), később viszont már úgy üvölt (βοάα), mint a férfi, akinek levágták a fejét, vagy ahogyan Rheia papnője ugat (ύλαγμὸν) az egyik szertartás közben (214–220). Az alapvetően az ember mellett élő, szelíd állatok hangjait – mekegés, bögés, ugatás – idéző leírás, amely a mérgezéstől szenvedő ember örületét, megvadulását hivatott ábrázolni, szervesen illeszkedik a fejezetben megbúvó témához: a vadság-szelídség motívuma a félelem-biztonság, illetve a barbárság-civilizáció ellentétével egészül ki. A hallást stimuláló leírások így nem pusztán a költemény komor légkörét hivatottak megteremteni,⁴⁴² hanem a sorok közé rejtett mondanivaló közlését is segítik.

⁴⁴⁰ *Al.* 376–377: οὗ τε γάλακτι / ὠπή τε βρωσίς τε [...] ἔϊκται.

⁴⁴¹ Más mérgek esetében az áldozatok „éles hangon kiabálnak” (ὀξύ μέλος βοῶσιν, *Koriander*, 161), vagy a beleikből morajló hangok hallatszanak (*ixias*, 286–290).

⁴⁴² *SISTAKOU* 2012, 224 és 248.

A tünetlisták negatív atmoszférájával szemben a gyógymódoknál az érzékszervekre ható ismertetések inkább a kellemes érzetek megjelenítését szolgálják. A mák-fejezet fentebb ismertetett kellemetlen érzeteire a gyógymód-rész pozitív benyomást keltő kifejezései válaszolnak (443–464): meleg bor, langyos olaj, forró fürdő, édes bor és méz, illetve illatos olaj segíti a gyógyulást. A bürök elleni hozzávalók előbb csípősek vagy keserűek,⁴⁴³ később azonban édesek, illatosak és fényesek.⁴⁴⁴ Ezzel szemben a pióca elleni receptek mindegyikéhez (511–520) keserű (só), savanyú (ecet), vagy hideg (hó, jég) hozzávalók kellenek, amelyeknek a látványa sem bizalomgerjesztő (515: θολερήν, a sós lé zavarossága); ezek a tulajdonságok azonban szimbolikusnak is tekinthetők. A mohóságának ellenállni nem tudó embert, aki meggondolatlanul iszik a folyó vizéből, a kellemetlen ízű anyagok gyógyítják – s talán nemcsak a piócától, hanem képletesen a mohó vágyaktól is megszabadíthatják őt.

Az olvasók érzékeit a tanköltemény leírásai tehát több célból is igénybe veszik: a mű hangulatát a jelzőkhöz hasonlóan alakítják, és vonzó vagy taszító gondolatokat is képesek előhívni. A látványok, ízek, szagok, hangok és tapintható érzetek megidézése ugyanakkor mind a tudományos tartalom, mind az esetleges mélyebb mondanivaló átadását is lehetővé teszik.

Enargeia, hasonlatok

Az olvasók érzékszerveinek a stimulálása szorosan összefügg az *enargeiá*-val, az erős vizualitással, a költői láttatás eszközével, amely a hellénizmus költészetében jóval hangsúlyosabb szerepet kapott, mint a korábbi időkben.⁴⁴⁵ A nikandrosi *enargeiát* Sistakou és Overduin is fontosnak tartja kiemelni, s noha Sistakou egy helyen elismeri róla, hogy mind a tudományos pontosságot, mind a költőiséget szolgálhatja, többnyire mégis a horrorisztikus légkör megteremtésének az eszközöként értékeli: a képi megjelenítéssel a költő az olvasók érzelmeire és fantáziájára hat és rejtett félelmeket hív elő bennük.⁴⁴⁶

Overduin külön fejezetben tárgyalja a *Thériakában* megjelenő *enargeiát*, amelynek a funkcióját alapvetően abban látja, hogy az áltudományos tanköl-

⁴⁴³ Al. 201: πέπερι κνίδης τε μίγα σπερμεῖα (bors és csalánmag); 202: ὀπῶ ἐμπευκέι (keserű *silphium*-lé).

⁴⁴⁴ Al. 202: νέκταρ (édes bor); 203: ἰρινέου θυός (illatos íriszolaj); 204: ἀργήεντος ἐλαίου (fényes olaj).

⁴⁴⁵ ZANKER 1987, 39–42.

⁴⁴⁶ SISTAKOU 2012, 22–26; 203–204.

teménynek valamiféle hitelességet kölcsönöz. Egy tárgynak, élőlénynek vagy eseménynek a pontos ábrázolása a realitás érzetét kelti még az egyébként hihetetlennek tűnő mitologikus vagy aitiologikus történetek esetében is. A Nikandrosnál jelen lévő erős képiséget, főleg ami a szenvedés-leírásokat illeti, a kutató tehát úgy értékeli, mint amelynek a segítségével a szerző a tudományos komolyságnak és hozzáértésnek a látszatát kelti.⁴⁴⁷

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a fenti véleményekhez képest mit lehet elmondani az *enargeia* szerepéről az *Alexipharmaká*ban. Egy-egy növény, állat vagy szimptóma érzékletes lefestésére már több példát láthattunk: a vizualitást alkalmazó melléknevek a piócák bemutatásakor, illetve az olvasói érzékekre gyakorolt hatás a tengeri nyúl-fejezet bevezetőjében mind az *enargeiát* célzó eszközök. A költői láttatás képessége akkor tapasztalható a leginkább, ha az adott eseményt vagy élőlényt Nikandros részletesebb képben megjeleníti, akár egy hosszabb-rövidebb kitérő keretei közt. A nikandrosi *enargeiát* alább bemutatandó példák ezért többnyire valamely exkurzussal kapcsolatosak.

A vizualitás eszközét Nikandros a leginkább szembetűnő módon valóban a tünetek ismertetésekor alkalmazza. A bürökmérgezés okozta szédülést és fizikai bizonytalanságot így írja le:⁴⁴⁸

νύκτα φέρον σκοτόεσσαν, ἐδίνησεν δὲ καὶ ὄσσε.
Ἵχνησι δὲ σφαλεροὶ τε καὶ ἐμπλάζοντες ἀγυαῖς
χερσὶν ἐφερπύζουσι

A látás elhomályosodását leíró és az ingatagságot háromféleképpen is kifejező sorok meglehetősen jól érzékeltetik az áldozat mozgáskoordinációs problémáit. A tünetek ilyen részletekbe menő ábrázolása itt újfent magyarázható a toxikológiai téma komolyságával, az ismeretterjesztés céljával.

Nem annyira a mérgezés következményeiről, hanem inkább az előzményeiről szól a beléndek-fejezet bevezetője,⁴⁴⁹ ahol a toxikus növény elfogyasztóit

⁴⁴⁷ OVERDUIN 2015, 101–108 (ZANKER 1987 nyomán).

⁴⁴⁸ *Al.* 188–190: „[A mérge] a sötét éjszakát hozza rájuk, a szemük pedig nyugtalanul jár ide-oda. A járásuk bizonytalanná válik, és az utcákon tévelyegve a kezükön csúszkálnak.”

⁴⁴⁹ Pontosabban: a gyermekek fogzásának és a mérgezés okozta viszketésnek a leírása összefonódik a fejezetben (illetve a hiányos szövegrészben ezek nem különíthetők el egyértelműen), így előzményekről és következményekről egyaránt szó lehet.

a szerző az ostoba emberekhez, illetve a tudatlan gyermekhez hasonlítja. Ehhez csatolja Nikandros a megkapóan részletes gyermek-képet:⁴⁵⁰

ἤε νέον σπείρημα καὶ ἀμφίκρηνα κομάων
κοῦροι ἀπειπάμενοι ὀλοήν θ' ἐρηιδόνα γυίων,
ὀρθόποδες βαίνοντες ἄνευ συμγεροῖο τιθήνης,
†ήλοσύνη† βρύκωσι κακανθήεντας ὀράμους,
οἷα νέον βρωτήρας ὑπὸ γναθμοῖσιν ὀδόντας
φαίνοντες <.....>
.....> τότε κνηθμός ἐνοιδέα δάμνεται οὔλα

A pólyáját és a négykézláb kúszást-mászást elhagyó gyermeknek nemcsak a látványa jelenik meg ebben a kitérőben, hanem gyakran az ő szemszögéből látjuk az eseményeket: lábának és kezének az irányíthatatlan csúszkálása már utálatos volt számára, de végre tud járni, és a dajka sincs állandóan körülötte, hogy felügyelje minden lépését, így bárminek a megrágcsálásával enyhítheti ínye viszketését. A tragikus végkifejlet (akár a mérgező növény hajtásait is megrágja) nem egyértelmű, minthogy az egész jelenet egy hasonlat része: a beléndeket elfogyasztók olyanok, mint a gyermekek, akik mindent megkóstolnak. A betét azonban plasztikusan élénk vetíti az egy év körüli gyermek megnyugtatóan hétköznapi képét. Nikandros az exkurzusban így párhuzamot von a tudatlanok viselkedése és a gyermekek akarattal és öntudattal rendelkező, ám elég tudást még nem birtokló személyisége között. A gyermeki világnak a tragédia szelétől megérintett, mégis derűs bemutatása a fejezet hangulatát is meghatározza.

Más kitérők szintén alakítják a költemény atmoszféráját. A kőrisbogár-fejezet tünetlistáját záró bogáncs-hasonlat így szól:⁴⁵¹

ὁ δ' ἀελπέα δάμνεται ἄταις,
οἷά τε διῆ γήρεια νέον τεθρυμμένα κάκτου
ἤέρ' ἐπιπλάζοντα διαναίρουσι πνοῆσι.

⁴⁵⁰ *Al.* 417–422: „vagy mint a gyerekek, akik csak most hagyták el a pólyát és a fejevédő sapkát, meg a tagjaik szörnyű csúszkálását, és felegyenesedve járnak, távol a szigorú dajkától, és ostobaságukban megrágcsálják a veszélyes virágú hajtásokat, s így mutogatják az ínyük fölött a friss rágó fogaikat [...], akkor viszketés lesz úrrá a duzzadt ínyeken [...]”

⁴⁵¹ *Al.* 125–127: „ez a szerencsétlenség végül megtöri a reményvesztettet, mint ahogyan a bogáncsnak a most elernyedt pihéi a levegőben csapongva szerte szállnak.”

A hasonlat egyaránt kifejezi az áldozat fizikai gyengeségét, a külső erőknél való kitettségét, és a méreg hatásaként érzett lelki erőtlenségét: a kép a reménytelenség és a tehetetlenség érzésének egy nagyon szép, de szomorúsággal teli metaforája. Mivel ez a kitérő közvetlenül a gyógymódok ismertetése előtt található, érdemes észrevenni az őt követő gyors hangulatváltást: a következő sorokban a *kykeón aition*-ját tartalmazó betét Déméter és az őt szabados viccekkel szórakoztató Iambé történetét idézi fel (128–132), amely derűs légkörével rögtön kellemesebb érzeteket kelt az olvasóban, megalapozva ezzel a gyógyításhoz szükséges bizakodó, reménykedő hangulatot. A tünetleírás és a receptlista atmoszférája közötti drámai váltás így könnyen kitapintható, s ez a költőiséggel és a tanítást elősegítő szándékkal egyaránt indokolható.

Nem a tüneteket, hanem a gyógymódokat zárja a *Pharikon*-fejezetben a nikandrosi *enargeiát* megfelelően illusztráló apró kép a ruta leveleit megrágcsáló hernyóról:⁴⁵²

veοθηλέα φυλλάδα τ' ἰσχνήν
πηγάνου, ἦν τ' ὤκιστα βορῇ ἐπεσίνατο κάμπη

A ruta friss hajtásait azonnal és falánk módon megkárosító hernyó megjelenítése magában hordozza a gyors pusztítás motívumát, amely a fejezet elején már előkerült;⁴⁵³ ugyanakkor fel is oldja annak a baljósságát azzal, hogy az egészet a kertész mindennapi gondjaként mutatja be. A hétköznapi jelenet kicsinysége, a toxikológiai témához viszonyított jelentéktelensége így inkább megnyugtatóan komikus, mint tragikus lezárást kölcsönöz a fejezetnek. Ezt erősíti a szóhasználat is: az *ἐπεσίνατο* igét Nikandros a koriander-fejezet végén használta (*εἰσίνατο*, 185), ahol a szőlőt megdézsmáló róka Theokritostól már ismert képe⁴⁵⁴ biztosítja az idilli hangulatot.

Az *enargeia* nikandrosi alkalmazásának számtalan példája között azonban nemcsak olyanok találhatók, amelyek a költemény atmoszféráját a témának megfelelően alakítják, vagy a gyógyítással kapcsolatos reményeket fokozzák, hanem olyanok is, amelyek a szerző értékrendjéről, személyes gondolatairól többet elárulnak. A fentebb már elemzett kerti tó leírása például azt mutatja, hogy Nikandros a természet szépségeit észreveszi, megfigyeli és érzékletesen

⁴⁵² *Al.* 412–413: „és [aztán áztasd be] a ruta frissen zöldellő, finom levélzetét, amelyet a leg hamarabb megdézsmál falánkságában a hernyó.”

⁴⁵³ *Al.* 400–401: ἐν δὲ μονήρει / ῥηιδίως ἀκτῖνι βαρὺν κατεναίρεται ἄνδρα.

⁴⁵⁴ Theokr. *Id.* 1.48–49; *Id.* 5.112–113.

tudja ábrázolni is azokat. Ezt szemlélteti a görögszénát ismertető két sor is, amely nemcsak a növényt, hanem a szélfúttá legelőt is láttatja a háttérben:⁴⁵⁵

ἄλλοτε βουκέραος χιληγόνου, ὄρρα κεραίας
εὐκαμπεῖς πετάλοισιν ὕπνημίοισιν ἀέξει.

A tanító-nevelő szándék egyértelműen kiérződik a fehér ólom-fejezet elején található fejés-képből:⁴⁵⁶

ἦ τε γάλακτι
πάντοθ' ἐπαφρίζοντι νήην εἰδήνατο χροίην,
πελλίσιν ἐν γρώνησιν ὅτ' εἶαρι πῖον ἀμέλξαις.

A veszélyes mérget a tejhez hasonlító bevezető váratlan módon foglalja magába a tavaszi fejés jelenetét. A frissen fejt tej felhabzásának érzékletes ábrázolása pontosan leírja a méreg látványát, ugyanakkor figyelmezteti az olvasót a két anyag összetévesztéséből fakadó baleset lehetőségére. A sorokban húzódó erős ellentéttel – a halált hozó méreg és a tavaszi burjánzás között – Nikandros a tudás fontosságát hangsúlyozza: „tudd” (ἐπιφράξεν) a kettő közti különbséget, tudd a látszatot a valóságtól elhatárolni⁴⁵⁷ – ez a rejtett gondolat már a költő értékrendjére is rávilágít.

Az *enargeia* legekleatásabb példái az *Alexipharmaká*ban gyakran a költemény hasonlataiban találhatók, ezért célszerű itt külön szót ejteni a hasonlatok szerepéről. Overduin szerint a *Théraka* hasonlatai alapvetően a költőiséget biztosítják, amellet, hogy megtörik a hosszadalmas listákat és elősegítik a struktúra átláthatóságát (mivel gyakran a fejezetek végén helyezkednek el).⁴⁵⁸ A kutató úgy látja, hogy Nikandrosnál a természeti hasonlatok többnyire sötét hangulatot árasztanak, míg az emberi kultúrából vett képek inkább biztonságérzetet közvetítenek.

⁴⁵⁵ Al. 424–425: „máskor a takarmáynövény görögszénát [ti. levét add], amely szépen görbülő kis szarvakat növeszt szélfúttá levelei közt.”

⁴⁵⁶ Al. 75–77: „amely [a fehér ólom-lé] egészen hasonlít a felül frissen habzó tejre, amikor az üreges sajtárokba bőven fejsz tavasszal.”

⁴⁵⁷ A fejezetben a látszatra utaló kifejezések: εἰδήνατο (76), ἐμπλάσσεται (79), ἄλλην ἐτερείδεα λεύσσω (84).

⁴⁵⁸ OVERDUIN 2015, 121.

Az *Alexipharmaká*ban a hasonlatok nagy része a szimptomák illusztrálását szolgálja, s a néhány orvosi jellegű hasonlításól eltekintve⁴⁵⁹ a többségük a mindennapi életből mutat be jeleneteket. Ilyen a dionysosi részegség-hasonlat (30–35), az áldozat hányását a húslé kiöntéséhez hasonlító betét (258), vagy a most ismertetett kisgyermek-kép a beléndek-fejezetben (416–422). Inkább a természet egy-egy szeletét mutatja be a szálló bogáncspihékről szóló kitérő (125–127), illetve a belek morajlását az égzengéshez és a tenger partmenti robajához hasonlító exkurzus (288–290). Ezek a képek nemcsak díszítő elemekként funkcionálnak a tankölteményben, hanem egyrészt megkönnyítik az olvasó számára az éppen tárgyalt tünet elképzelését, másrészt a maguk hétköznapi egyszerűségével oldani tudják a komoly orvosi témából fakadó feszültséget (függetlenül attól, hogy a természetből, vagy a társadalmi életből merítik témájukat). A tény, hogy gyakran a tünetleírások végén kapnak helyet, nemcsak a strukturális szerepüket jelzi, hanem a baljós atmoszférát enyhítő jellegüket is. Ez utóbbi nem feltétlenül a tárgyak örömteliségéből fakad, hanem sokkal inkább a kézzelfogható, az életet praktikus oldaláról láttató jellegükből.

Természettudományos ismeretek

Az orvosköltő tankölteményeiben található kitérők mibenlétéről, számáról és funkciójáról megoszlanak a kutatói vélemények. Toohey szerint a tankölteményi műfajhoz tartozó műveknek ugyan szerves részét képezik az exkurzusok,⁴⁶⁰ Nikandrosnál mégis kevés ilyen narratív panel található.⁴⁶¹ A kutató eme meglátását az indokolja, hogy ő a kitérő fogalma alatt a mitológiai jellegű betéteket érti. Sistakou hasonló véleményt fogalmaz meg: az *Alexipharmaká*ban mindössze egy olyan kitérőt talál (a koriander-fejezetben, a világrendről szólót), amely nem a görög mítoszokból meríti tárgyát.⁴⁶² Jacques ezzel szemben a tanköltemény kilenc mitológiai exkurzusa mellett számos olyan képszerű leírást is bevesz a költői díszek („ornements poétiques”), azaz a kitérők kategóriájába, amelyekben mitológiai szál nem fedezhető fel – bár ez utóbbiakat nem számszerűsíti.⁴⁶³

⁴⁵⁹ Az adott méreg okozta tüneteket a szerző a vízkórral (341–342), illetve a vérhassal (382) állítja párhuzamba.

⁴⁶⁰ TOOHEY 1996, 3.

⁴⁶¹ TOOHEY 1996, 64.

⁴⁶² SISTAKOU 2012, 231.

⁴⁶³ JACQUES 2007, LXXIX–LXXXII.

Jacques véleményéhez csatlakozva – aki bizonyos esetekben egy-egy érdekes tulajdonnevet is kitérőként értelmez – a jelen sorok írója az *Alexipharmakában* negyvenöt exkurzust számlál:⁴⁶⁴ kitérő alatt itt a tanköltemény azon részeit értjük, amelyek a mű szigorúan vett toxikológiai témájától bármilyen módon eltérést mutatnak. Ezek lehetnek fél- vagy egysoros megjegyzések, mint a kikerics megnevezése („a kolchisi Médeia tüze”, 249), vagy mint ugyanebben a fejezetben az áldozat hányását a hús megmosása után kiöntött vízzel párhuzamba állító hasonlat (258).⁴⁶⁵ A hosszabb kitérők akár öt-hét sort is kithetnek, mint a sisakvirág különféle neveit felsoroló (36–42), vagy a totyogó gyermek képét tartalmazó (417–422) epizódok.

A nikandrosi tanköltemények tárgyukból adódóan eleve természettudományos tudást közvetítenek, az *Alexipharmakában* azonban számtalan olyan megjegyzést, apró kitérőt találunk, amelyek nem tartoznak szorosan az orvosi témához, hanem annak kiegészítéseként, díszítéseként valamilyen botanikai, etológiai, vagy a mindennapi élethez szükséges, praktikus információt tartalmaznak. Ezekre már az eddigiekben is láthattunk példákat: az etimológiai kitérők egy-egy növény elnevezését illetően, a mézgáló fák felsorolása (108–110), vagy a görögészénát vizuálisan megjelenítő leírás (424–425) mind közvetít valamilyen növénytani információt. Az olyan praktikus ismereteket magában foglaló képek, mint az ércműhely bemutatása a sisakvirág-fejezetben (50–54), vagy a szappankészítés leírása a fehér ólomnál (95–97), illetve a sópárló férfi munkájára való utalás a pióca-fejezet végén (519–520), szintén ebbe a körbe tartoznak.

Ezekre az exkurzusokra tekinthetünk úgy, mint költői díszekre, illetve a szigorú toxikológiai témától való elszakadást biztosító eszközökre, amelyek által az olvasónak lehetősége nyílik egy kissé fellélegezni, vagy szórakozni. A természettudományos kitérők illusztrálják ugyanakkor a leginkább, hogyan

⁴⁶⁴ Ezen kitérők listáját I. a könyv végi mellékletben.

⁴⁶⁵ Szeretném megköszönni Darab Ágnesnek, hogy figyelmeztetett a kitérő és a hasonlat fogalmainak a korábbi differenciálatlan használatára. Ezt javítandó: kitérőnek tekintek itt minden olyan hasonlatot, ahol egyszerű hasonlításra túl a költő valamely jelenetbe, képbe helyezi a hasonlat tárgyát. Ennek megfelelően a hosszabban kifejtett hasonlatok – mint az áldozat tüneteit a Silének részegségéhez (30–35), vagy a reménytelenséget a szálló bogánycsipihékhez hasonlító jelenetek (125–127) – egyértelműen a kitérő kategóriájába tartoznak; de ide sorolom a fehér ólmot a tejfel párhuzamba állító részletet is, ahol a tavaszi fejs pillanatképei is megjelennek (75–77), vagy a beteg gyomorhangjait a sziklákhöz csapódó tenger zajához hasonlító jelenetet (288–290). Nem számítom az exkurzusok közé azonban – ahogyan korábban tettem – az orvosi hasonlatokat (341–342; 382), illetve a kikerics okozta viszketést a más növények okozta viszketéshez hasonlító részletet (252–254).

tud a szerző a költői eszközzel technikai tudást is átadni. Ha ugyanis Nikandros pusztá díszítésként illesztette be ezeket a költeménybe, az olvasóitól akkor is egyértelműen azt várta, hogy érdekesnek és akár hasznosnak is találják majd őket; ő maga ugyanis biztosan örömet lelt a természet és az azzal dolgozó emberek megfigyelésében. A betétek azonban nemcsak a szerző sokrétű érdeklődéséről árulkodnak, hanem arról az értékrendi álláspontjáról is, hogy a tudás, az ismeretszerzés nagy fontossággal bírt számára.

A gyógyászati témához közelebb eső tudást tartalmaznak az anatómiával foglalkozó – a gyomor elnevezéseit listázó (21–22), illetve a szegycsont elhelyezkedését bemutató (123) – kitérők; a már említett orvosi hasonlatok (a vízkórra és a vérhasra tett utalások, 341–342 és 382); illetve a receptekhez szükséges növényekkel és állatokkal kapcsolatos megjegyzések. Ilyen a skorpiófü leírása, amely „olyan, mint a *molothuros*, csak a hajtásai vékonyabbak”,⁴⁶⁶ vagy a tengeri teknőse, amely „ügyetlen lábacskaival úszik a vízben”,⁴⁶⁷ de ide tartozik a viharfecské viselkedését tárgyaló kitérő is (166–170).

Ide sorolhatók továbbá a paradoxográfia nikandrosi példái is: a természet keveredése a természetfölöttivel, ahol istenek és mitológikus lények találkoznak a realitással: ez Sistakou és Overduin szerint is sokat elárul a költő természet- és világképéről. Amíg azonban ezen kutatók a paradoxografikus betétekben Nikandros pesszimista és komor világát, illetve egyfajta kísérteties hangulat létrehozásának a szándékát látják megnyilvánulni,⁴⁶⁸ addig a jelen könyv írója inkább az olvasóval való közösség megteremtésének a példáit, illetve egy kifejezetten pozitív természetképet vél kiolvasni ezekből a részletekből.

A sisakvirág lelőhelyének a megnevezése így szól:⁴⁶⁹

ὁ δὴ ῥ’ Ἀχερωίδες ὄχθαι
φύουσιν, τόθι χάσμα δυσέκδρομον Εὐβουλῆος

Az Alvilág bejáratának és egyik folyójának az említésével Nikandros nemcsak költői módon utal a növény veszélyes és halálosan mérgező voltára, hanem egyben segít felidézni az olvasónak a mítoszt a sisakvirág eredetével kapcso-

⁴⁶⁶ *Al.* 147: οἷη περ μολόθουρος, ἐνίσχνα δὲ καυλέα βάλλει.

⁴⁶⁷ *Al.* 558: γυίοις ἢ τ’ ἀκίρησι διαπλώει πτερύγεσσιν.

⁴⁶⁸ SISTAKOU 2012, 205–206, OVERDUIN 2015, 117–120.

⁴⁶⁹ *Al.* 13–14: „az Acherón partjai mentén, a Jóindulatúnak [ti. Hadésnak] az elkerülhetetlen nyílásánál.”

latban.⁴⁷⁰ E szerint ugyanis a mérgező növény Kerberosnak az epét tartalmazó hányásából keletkezett, amikor Héraklés az egyik munkája teljesítéseként felhozta őt az Alvilágból. A mód, ahogyan Nikandros elrejtí a növény *aition*-ját a sorok közé, lehetőséget teremt a kommunikációra a görög mítoszokat jól ismerő olvasóval. Magát az *aition*-t ugyanis Nikandros nem meséli el, hanem az olvasónak kell az Alvilágra tett utalásokat kiegészítenie, illetve a növény mellett többször is szerepeltetett *χολόεν* „epés ízű, keserű” jelző (12, 17) segítségével felismernie, hogy itt a Héraklés-mítosz egyik mellékszáláról van szó.

Ennél ismertebb és elterjedtebb volt a méhek eredetéről szóló mítosz: a *bugonia*, az elképzelés, mely szerint a mézelő rovarok a szarvasmarhák teteméből születnek, a hellénizmus idején bevett toposzá vált.⁴⁷¹ Érdemes azonban ismét megfigyelni, hogy Nikandros egy-egy ilyen közismert mítosz esetében mit mond el és mit hagy el, esetleg mit tesz ahhoz hozzá. A mák-fejezet gyógy-móddlistájában a méz kapcsán így ír:⁴⁷²

αἱ τ' ἀπὸ μόσχου
σκίηνος ἐξεγένοντο δεδουπότος ἐν νεμέεσσιν·
ἐνθα δὲ καὶ κοίλοιο κατὰ δρυὸς ἐκτίσσαντο
πρῶτόν που θαλάμας συνομήρεες, ἀμφὶ καὶ ἔργων
μνησάμεναι Διοὶ πολυωπέας ἦνυσαν ὄμπας,
βοσκομέναι θύμα ποσσι καὶ ἀνθεμόεσσαν ἐρείκην.

Az ősrők teteméből születő rovarok képe a mai közönségnek talán morbidnak tűnik, ám a hangsúlyt a költő egyértelműen a méhek „civilizált” munkájára helyezi: a kaptárépítés és a virágokról való szorgos gyűjtögetés a civilizációs istennőhöz, Déméterhez köthető. Az idilli legelészésben záródó kép ráadásul megfontolandó tanulságként is értelmezhető: a legelőkön (ἐν νεμέεσσιν, 447), vagy azt kitágítva: a természetben a halálnak (az ősrők tetemeinek) és az új

⁴⁷⁰ JACQUES (2007, *ad loc.*) szerint a hérakleiai Hérodórosnak a Héraklésről szóló munkájában (amelyet Kr. e. 400 körül írhatott) maradt fenn először a történet (FGrHist 31 F 31).

⁴⁷¹ A mítosz a *Thériakában* (741–742) is megjelenik. JACQUES (2002, *ad loc.*) Philéas (fr. 22 P.), Kallimachos (fr. 383. 4) és Theokritos (*Syrinx* 3) műveire utal, amelyekben az elképzelés szintén megtalálható.

⁴⁷² *Al.* 446–451: „akik [a méhek] a legelőkön elhullott borjú holttestéből erednek, s akkor összegyűlve az üreges tölgyfa mélyén alakítottak ki először maguknak lakóhelyet, aztán pedig a munkájuk védelmére és Déo tiszteletére sokszemű lépet hoztak létre, miközben lábukkal a kakukkfűveken és a virágos hangán legelésztek.”

életnek (a méheknek és a virágoknak) is megvan a maga helye, ezek eléérnek egymás mellett, sőt, ugyanannak a körforgásnak a részei.

Az istenek még aktívabb résztvevői a liliummal és a fenyővel kapcsolatos történeteknek: az előbbinek a vaskos szára, az utóbbinak a mézga-könyvei isteni beavatkozások eredményei. A fenyőfa Marsyas sorsát siratja: az Apollónt zenei versenyre kihívó szatírt ugyanis a lantos isten, miután nyert, megnyúzta és a bőrét kiakasztotta. Az indokot nem, csupán a büntetést említő Nikandros a fák messze zúgó sírására koncentrál (302–304), a mítoszt magát ismertnek veszi. A lilium külsejének az *aition*ját azonban jobban kifejti:⁴⁷³ a virág versenyre mert kelni Aphrodité bőrének a fehérségével (χροῖς ὕπερ, 407), az istennő az efölött érzett haragjában pedig egy számarpéniszt helyezett annak a levelei közé; a csúfság, amely a növény otromba szárává alakult, így ellensúlyozza azóta is a virág szépségét (406–409). Ezeket a mítoszokat a modern olvasó talán groteszknek – egyszerre nevetségesnek és félelmetesnek – értékeli, a görög hallgatóság szempontjából azonban ennél fontosabb, hogy ezek *hybris*-történetek, amelyekre egyfajta morális tanítás hordozóiként lehet tekinteni: az isteneket nem tisztelő, a hatalmukat nem féltő élőlények megkapják méltó büntetésüket.

Az isteneknek ezek a szigorú, megtorló fellépései azonban más eredménnyel is járnak, ami a költő természetképét is pozitív színben láttatja. Úgy tűnik ugyanis, hogy ahol valamely isten megjelenik, ott az adott növény vagy állat gyógyító erőre tesz szert. A lilium szára ugyan ronda, a virág viszont hatásos ellenszere a *Pharikonnak*. Bár a fenyők sírásukkal egy szörnyű eseményre emlékeztetnek, a könnyeik, azaz a mézgájuk fontos alapanyag a gyógyításban. Ugyanez vonatkozik a Sistakou által kiemelt példára is: a kutató szerint a persea *aition*ja – amely szerint a növény Perseus kardgombjából keletkezett, amikor a hős elhagyta azt Mykéné földjein (100–105) – a maga ősi, mitológiai világával, „ahol az istenek és a hősök szabadon érintkeznek növényekkel és állatokkal”, újra csak a szerző morbid világképét tükrözi.⁴⁷⁴ Az a nikandrosi természetkép azonban, amely minden fán, virágon, állaton valamely isten keze nyomát véli felfedezni, nem feltétlenül sötét és groteszk képzetekről tanúskodik, hanem olyan világképről, amelyben az istenek és félistenek jelen vannak – ez csupán a modern, szekularizált gondolkodású olvasók számára tűnik furcsának. Ha azonban azt feltételezzük, hogy ezek a mitológiai betétek Nikandrosnak nem a személyes vallásosságát tükrözik, hanem inkább az irodalmár

⁴⁷³ A történetet máshonnan nem ismerjük, l. JACQUES 2007, *ad loc.*

⁴⁷⁴ SISTAKOU 2012, 206: „in which gods and heroes converse freely with plants and animals.”

műveltségét, akkor számolni kell azzal, hogy a háttér ezekhez a közös görög mítoszvilág szolgáltatja, amelyben a költő felfogásától függetlenül jelen vannak a természetfölötti erők.

A mitológiai-aitiológiai és a paradoxografikus kitérők vizsgálatakor tehát érdemes elkülöníteni, hogy mit tekintünk a költő világképére utaló elemnek és mit pusztán költői, díszítő eszköznek. Amennyiben Nikandros leginkább az olvasóit szórakoztatni kívánó költőnek tűnik, aki a mítoszok beillesztésével nem annyira személyes gondolatokat közöl, mint inkább műveltségi játékokra kívánja hívni közönségét, akkor nem célszerű az exkurzusok alapján leírni a világképét. A mitológiai történeteket ugyanis Nikandros személyes filozófiája nem befolyásolja: azok attól függetlenül lehetnek morbid vagy groteszk jellegűek. Nikandros világképére így nem az általa elmesélt mítoszok hangulata alapján lehet következtetni, hanem annak a vizsgálatából, hogy miként adja elő ezeket a történeteket: mi az, amit elmond és mi az, amit elhallgat.

A perseafához fűzött hat soros exkurzusnak az elején ugyan szó esik a Medusa fejének a levágásáról, ám a továbbiakban a költő Perseus utazásának inkább a hasznos következményeit taglalja (némi etimológiai és földrajzi jellegű kitérővel fűszerezve).⁴⁷⁵ A hős sarlója, amely a szörny elpusztításának volt az eszköze, itt már a gyógyító növény megteremtését segíti elő. Végül, Myké né környékének a leírása – „a Melanthis-hegy csúcsa alatt, ahol a Nymphe megmutatta Zeus fiának a híres Langeié-forrást”⁴⁷⁶ – kifejezetten baráti hangulatot kölcsönöz az *aition*nak, amely így inkább a költő pozitív világképéről árulkodik. Ha voltak is valaha olyan ősi idők, amikor Medusa-szerű szörnyek éltek, azoknak az időknek a Perseus-féle hősök már véget vetettek, és új városok alapításával, illetve gyógyító növények létrehozásával egy jobb világot teremtettek. A nikandrosi paradoxografikus és általában a természettudományos kitérők elemzése tehát arra mutat, hogy a tanköltemény szerzője a közös görög mítoszvilágból olyan elemeket emel be a műbe, amelyek nemcsak szórakoztató érdekességekként szolgálnak, hanem a költő komoly, mégis derűs világlátását is megvilágítják.

⁴⁷⁵ A sarlógomb (μύκης ἄρης, 103) szóból eredeztethető Myké né neve.

⁴⁷⁶ *Al.* 104–105: ἄκρον ὑπὸ πηρώνα Μελανθίδος ἔνθα τε Νύμφη / Λαγγείης πόμα κείνο Διὸς τεκμήρατο παιδί.

Földrajzi kitérők

Az általános földrajzi műveltség megcsillogtatása az alexandriai költők számára ugyanúgy előtérbe került, mint a biológia és az orvostudományok terén szerzett ismeretek bemutatása.⁴⁷⁷ A gyógyításhoz szükséges hozzávalók földrajzi eredetére tett gyakori utalások az *Alexipharmakában* azt mutatják, hogy ez alól Nikandros sem volt kivétel.⁴⁷⁸ A költemény bevezetőjét alapvetően meghatározó földrajzi ellentét azonban arra ösztönzi az olvasót, hogy a műben később is felbukkanó geográfiai utalásokban ne csak a kor esztétikai elvárásainak való automatikus megfelelés szándékát lássa, hanem a költőnek a földrajz iránti valódi érdeklődését. A bevezető ugyanis így szól:⁴⁷⁹

Εἰ καὶ μὴ σύγκληρα κατ' Ἀσίδα τείχεα δῆμοι
τύρσεσιν ἐστήσαντο, τέων ἀνεδέγμεθα βλάστας,
Πρωταγόρη, δολιχὸς δὲ διάπροθι χῶρος ἐέργει,
ῥεῖα κέ τοι ποσίεσσιν ἄλεξια φαρμακοέσσαις
αὐδήσαιμ' ἅ τε φῶτας ἐνιχυμφθέντα δαμάζει.
Ἥ γὰρ δὴ σὺ μὲν ἄγχι πολυστροίβοιο θαλάσσης
Ἄρκτον ὑπ' ὀμφαλόεσσαν ἐνάσσοιο, ἦχί τε Πρείης
Λοβρίνης θαλάμῃ τε καὶ ὀργαστήριον Ἄττεο·
αὐτὰρ ἐγὼ, τόθι παῖδες ἐϋζήλοιο Κρεοῦσης
πιοτάτην ἐδάσαντο γεωμορίην ἠπείρου,
ἐζόμενος τριπόδεσσι πάρα Κλαρίοις Ἑκάτοιο.

Az idézett tizenegy sor a következőképpen foglalható össze: bár messze vagyunk egymástól, Prótagoras, mert te Kyzikosban, én pedig Klarosban élek, a nagy távolság ellenére én mégis elmondom neked az emberekre veszélyes mérgek ellenszereit.

⁴⁷⁷ FRASER 1972, 520–551, ZANKER 1987, 116–120.

⁴⁷⁸ A *Thériakában* fellelhető geográfiai kitérők szerepét OVERDUIN (2015, 116–117) kizárólag a hellenisztikus esztétika ezen irányához való igazodásban látja.

⁴⁷⁹ *Al.* 1–11: „Még ha a népek, akiknek a sarjai vagyunk, Prótagoras, nem is egymás mellé építették Ázsia-szerte a falakat a városaiknak, és emiatt nagy távolság választ el [minket egymástól], mégis könnyen elmondanám neked a gyógy módokat a mérgező italokra, amelyek az emberekkel érintkezve leterítik azokat. Mert te a sokat hánykolódó tenger közelében, a köldökszerű Medve alatt élsz, ahol Rheia Lóbrina barlangjai és Attis szertartásai találhatóak, én viszont ott lakom, ahol a csodált Kreusa gyermekei a szárazföld legdúsabb területeit osztották fel egymás között, a Messzelövő klarosi tripusánál.”

Amellett, hogy ezzel a kijelentésével Nikandros rejtetten a könyv és az írás nagy távolságokat áthidaló képességét magasztalja, egyszersmind rögtön a mű elején megjelöli a saját életterét. Fontos kiemelni, hogy Nikandros csak a mű végén, a *sphragis*ban nevezi meg magát (ha a 266–274. sorokban rejlő „Nikandros” akrosztichont nem számítjuk), és magáról, illetve a címzettől szinte semmit sem árul el; a földrajzi hovatartozást viszont itt hosszan kifejti. A címzett és a szerző közti közösséget a kis-ázsiai lakóhely az első sorban előbb meghatározza, mint az érdeklődés a mű témája iránt, amelyet Nikandros csak az ötödik sorban jelöl meg – s utána rögtön visszatér a földrajzi távolság magyarázatára. A 9–11. sorokból továbbá egyértelműen kiolvasható a költőnek Klaroshoz való személyes kötődése: Nikandros büszke a csodált Kreusára mint felmenőjére, büszke a város körüli gazdag földekre, és büszke a település híres Apollón-szentélyére.

A tény, hogy a költő számára fontos a klarosi származás, apró szójátékokból is kiderül. Az *Alexipharmaka* első sorában a σύγκληρα szó ugyanúgy magában rejtje a Kléros (Klaros nevének a változata) alakot, mint a 232. sor κλήροισιν ἐπήβολα kifejezése. Az utóbbival Nikandros a nyílméreg elleni receptek egyikeben olyan almákat nevez meg, amelyek „a sajátjaid, a birtokodról származnak”. Az almák ezen jelzője tágabb kontextusba helyezve azt mutatja, hogy a klarosi szülőföld Nikandros számára a civilizáció egyik emblémája, szemben a vadsággal, a barbársággal. Ezt egyrészt a hegyekben termő vad, tüskés alma és a saját területén termesztett gyümölcs között húzódó finom ellentét implikálja:⁴⁸⁰

Καί τε σὺ μηλείης ῥηχῶδεος ἄγρια κάρφη
οὔρεσιν ἐνθρεφθέντα πόροις ἀπὸ σίνεα κόψας,
ἢ ἔτι καὶ κλήροισιν ἐπήβολα, τοῖά περ Ὀρραι
εἰαριναὶ φορέουσιν ἐνενήμητα κούραις·

Láthatjuk: a vadon termő almákból ki kell vágni a használhatatlan részeket; a szelíd (klarosi) almákhoz viszont a tavaszistennők derűs képét kapcsolja Nikandros.

A költő szempontjából a (görög) civilizáció, a kultúra elsőbbségét a barbár életmódot folytató népekhez képest az egész fejezet távlatában is érzékelhet-

⁴⁸⁰ *Al.* 230–233: „És add még [a betegnek] a tüskés alma vad gyümölcseit, amelyek a hegyekben teremnek, miután az ehetetlen részeket kivágtad; vagy pedig a saját almáidat a birtokaidról, éppen amilyeneket a tavaszi Hórák hoznak a fiatal lányoknak játékszerül.”

jük. A nyílméregről szóló részt Nikandros ugyanis egy olyan kitérővel zárja, amelyben megmagyarázza a *toxikon* nevét (244–248): ezzel az anyaggal a gerrhai nomád népek kenik be a nyílhegyeiket. A barbár vidéken az emberek ezzel a méreggel gyógyíthatatlan sebeket okoznak egymásnak⁴⁸¹ – ami a klarosi kultúra gyermekének, a tanköltemény orvos-szerzőjének a gyógyító tevékenységével teljességgel ellentétes. Erre utal az is, hogy Nikandros nem nevezi meg pontosan a méreg eredetét, azt szimbolikusan a Hydra mérgének nevezi (Ἰδρυς ἰός, 247–248). Az Eufrátesz vidéke a tankölteményben így olyan helynek tűnik, ahol a civilizáció létrejöttét akadályozó szörnyek még élnek, ahol még nem járt Héraklész, vagy Perseus. Klaros azonban a költő számára az örök tavasz helye, ahol bőven termik terméseiket a dús földek, és amelyet a Messzelövő áldásos tevékenysége is megszentel.

Az *Alexipharmaká*bán a bevezető után is rendre találni földrajzi utalásokat, amelyeknek a többsége egy-egy gyógyító anyag eredetét jelöli meg. Ezek egy része kimerül annyiban, hogy a főnév mellett az adott helységnév nevéből származó melléknév áll: gerrhai tömjén; pramnosi bor; líbiai szilphium; krétai és aiginai gránátalma.⁴⁸² Gyakoribb azonban, hogy a földrajzi név mellé Nikandros valamilyen kitérőt is beilleszt. Az exkurzusok között van olyan, amely megőrzi kizárólagos geográfiai jellegét – mint a kydóni birsalmáról (234–235), vagy a kilikiai nárdusról szólók (402–404) – a többihez azonban mitológiai háttér is járul. Ez utóbbiakat illusztrálják a parthenéi föld (149–152), a tempéi babér (199–200), a hyméttosi méz (445), és az isthmosi zeller (604–606) kapcsán elmondottak. Az elsőben Nikandros a samosi alapítástörténetet foglalja össze néhány sorban, míg az utolsóban az isthmosi játékok eredetéről olvashatunk. A babér és a méz mellett pedig, ahogy korábban láttuk, Apollón alakját, illetve a Démétér tiszteletére dolgozó méhek képét találjuk.

A nikandrosi helymeghatározások szoros kapcsolódása egy-egy isten alakjához már a bevezetőben is érzékelhető. A címzett lakóhelyét, Kyzikost, nem is nevezi a névén a szerző, a várost a Rheia-és Attis-kultuszra tett utalások alapján tudja beazonosítani az olvasó.⁴⁸³ A mitológiával átitatott földrajzi meghatározások által Nikandros tehát többszörösen is kapcsolatot teremt közönség-

⁴⁸¹ *Al.* 246: τὰ δὲ πολλὸν ἀναλθεᾶ τραύματα τεύχει.

⁴⁸² *Al.* 107: Γερραΐης λιβάνιοι χύσιν; 163: Πράμνιον αὐτοκρηές; 368–369: Λιβύηθε ποτὶ σιλφίου; 490–492: καρπὸν σίδης Κρησίδος [...] σὺν δὲ καὶ Αἰγινήτιν.

⁴⁸³ Vö. *Ap. Rh. Arg.* 1.1125–1151: a történet szerint Rheiának a Medve-hegyen maguk az argonauták emeltek oltárt, hogy így engeszteljék az istennőt, amiért a korábban őket barátságosan fogadó Kyzikos királyt és a dólión harcosokat az éjszaka sötétjében, az ellenséggel összetévesztve, leölték.

vel: az egy földrajzi térben élő, azonos mitológiai múltat valló, a hellén kultúra áldásait egyként ismerő és élvező görögség öntudata érezhető a tanköltemény ezen kitérőiben.

Mitológia és aitiológia

Az eddigiekben már sok szó esett a kitérők fajtáiról (etimológiai, földrajzi, paradoxografikus jellegükről), illetve a struktúrát, a fejezetek elrendezését alakító szerepükről. A jelen fejezet a nikandrosi exkuszusok összefoglaló bemutatását célozza, főként a mitológiai és aitiológiai példákra fókuszálva. A kitérőket a mitológiai tárgyú betétekkel azonosító vélemény alapján azt várhatnánk, hogy a nikandrosi exkuszusok nagy része tartalmaz valamilyen mítoszra tett utalást, valójában azonban az *Alexipharmakában* a mitológiai exkuszusok csak alig több, mint a harmadát teszik ki az összesnek. A mitológia nélküli kitérők többségét a fentebb már bemutatott földrajzi, természettudományos és etimológiai tartalmú betétek alkotják; illetve meglehetősen sok köztük a hétköznapi életből vett jelenet, amelyekre az *enargeia* tárgyalásánál szintén láttunk példákat. Ezeknek a sokoldalúságát, több funkciót is ellátó szerepkörét már megvizsgáltuk, a következőkben a mitológiai exkuszusok kerülnek terítékre.

A hellénisztikus költemények mitológiai és aitiológiai betéteit illetően többféle meglátással találkozhatunk a szakirodalomban, amelyek alapvetően két csoportra oszthatók: az egyik szerint a mitológia beillesztését a művekbe a közös görögség tudat iránti igény indokolja (mind a szerző, mind a befogadók részéről). A mítoszok és *aitionok* kapcsolatot teremtenek az időben és térben egymástól távol eső görögök között. A régi, mitológiai időkbe nyúló közös múlt megteremtése, amelyben minden, a hellénisztikus költők jelenét alkotó tárgy, szokás, természeti jelenség, város, növény, állat és emberi dinasztia eredetét, gyökereit meg lehet találni, s ezzel egyfajta kulturális közösséget létrehozni – ez motiválja a mítoszok és *aitionok* előtérbe kerülését a korszak műveiben.⁴⁸⁴

A kutatók másik csoportja az *aitionok* és mítoszok gyakoriságát az alexandriai költészetben nem annyira a politikai és a kulturális háttérrel, mint pusztán irodalmi és esztétikai hagyománykövetéssel magyarázza. Az aitiológia gyökerei Homérosig és Hésiodosig visszanyúlnak, a mítoszok pedig minden

⁴⁸⁴ FRASER 1972, 761, ZANKER 1987, 121, STEPHENS 2003, 12, SCHEER 2005, 216–223, BING 2008, 71, HARDER 2012, 25.

korban bőséges témát szolgáltatnak a költőknek. A mitológia és aitiológia alkalmazása eszerint inkább tekinthető narratív, az olvasó műveltségét és aktív közreműködését motiváló elemnek, illetve a tudományos hitelességgel való játék eszközének.⁴⁸⁵ Ahol a klasszika-filológusok az egyes hellénizmus kori szerzők mítoszkezelésében eltérést vélnek felfedezni, ott jellemzően a korszak nagyjainak, Kallimachosnak és Apollónios Rhodiosnak a műveiben a kulturális egység megteremtése iránti igényt látják kifejeződni, míg a későbbi poétáknál inkább az (e nagyok által is megerősített) tradíció követésével, az esztétikai mintáknak való megfelelés szándékával magyarázzák a mítoszok beillesztését.⁴⁸⁶

Ez utóbbi meglátás egyértelműen megjelenik a nikandrosi szakirodalomban: a tankölteményekben található mitológiai kitérők szerepe Toohey, Sistakou és Overduin szerint is a mű díszítésében, illetve az olvasók szórakoztatásában, vagy éppen megdöbbenésében és a rejtett félelmek felkeltésében merül ki; ily módon ugyanakkor ezek a betétek a költő komor világképét is megjelenítik.⁴⁸⁷ Fentebb már szó esett Toohey-nak a *dipsas*-mítoszzal kapcsolatos elemzéséről: a kutató szerint a *Thériakában* a marásával az embereknek szomjúságot okozó kígyó *aitionja* jól illusztrálja Nikandros általános világképét, ahol az emberek ostobák és tehetetlenek, a körülöttük lévő világ pedig barátságtalan.⁴⁸⁸ Toohey az *Alexipharmakában* ezzel szemben a babér kapcsán Apollónra tett utalást irodalmi játékként értelmezi, amely, minthogy az irónia hiányzik belőle, esztétikailag kevésbé mondható sikeresnek.⁴⁸⁹

Sistakou a nikandrosi tankölteményekbe illesztett mitológiai részekre a paradoxografikus elemekhez hasonlóan úgy tekint, mint amelyek segítségével a költő a természetet csodálatosnak, s egyszersmind félelmetesnek igyekszik bemutatni.⁴⁹⁰ A *Thériakában* a mérges kígyókat a Titánok véréből eredeztető *aitionnal* Nikandros a látszólag tisztán természettudományos tankölteményben megjeleníti a természetfölöttit, s ezzel aláássa a tudományos komolyságot, he-

⁴⁸⁵ MYERS 1994, 15–19, AMBÜHL 2014, 113–118.

⁴⁸⁶ ZANKER 1987, 121–124.

⁴⁸⁷ OVERDUIN (2015, 107–113) a *Thériakában* található mítoszokat felsorolja ugyan, részletesen azonban nem elemzi őket, s a költő világképére vonatkozóan sem tesz észrevételeket ezen betétek alapján. A kutató a mítoszok és *aitionok* funkcióját Nikandrosnál már nem a hitelességre való törekvésben, hanem kizárólag a hellénizmus esztétikai irányaihoz való csatlakozás szándékában látja.

⁴⁸⁸ TOOHEY 1996, 65–66.

⁴⁸⁹ TOOHEY 1996, 69.

⁴⁹⁰ SISTAKOU 2012, 219 és 225.

lyette pedig negatív érzelmeket hív elő a közönségből.⁴⁹¹ A skorpió kapcsán elmesélt Órión-mítosz újfent egy olyan epizód a *Thériakában*, amely sötét szenvedélyekről („dark passion”) szól, s a kitérő megint inkább érzelmileg, mint intellektuális módon hat a tanköltemény olvasóira.⁴⁹² A mítoszokkal és *aition*okkal Nikandros nem csak a *Thériakában* ér el drámai hatást: az *Alexipharmakában* a sisakvirághoz, a nyílméreghez és a kikericshez fűzött mitológiai utalások az olvasók képzeletének a stimulálásával szintén a veszélyérzet megteremtését szolgálják: mintha a természet tele lenne szörnyszerű lényekkel, Kerberos-, Hydra- és Médeia-növénnyel.⁴⁹³

A *dipsas*-mítosznak, illetve az Órión-történetnek a fentiekől eltérő elemzését a korábbiakban már bemutattuk,⁴⁹⁴ érdemes azonban itt is hangsúlyozni, hogy Nikandros a közös görög mondavilágból emel be részleteket a műveibe; ezeknek a jelenléte önmagában tehát nem mutat a költő részéről groteszk vagy morbid világlátást. A görög mítoszoknak közismerten része az erőszak, az erotika, a bosszú, a féltékenység, és minden, a társadalmi normákból kilépő magatartás, így Nikandros gyakorlatilag bármilyen mitológiai történet választásával elérhetett volna hasonló, az olvasókból szörnyülködést kiváltó eredményt. Sem Toohey, sem Sistakou nem vizsgálja azonban, hogy Nikandros ezeket a mítoszokat hogyan meséli el, mely részletekre fókuszál, s melyeket mellőz a tankölteményeiben.

Egy-egy kitérő kapcsán már utaltunk arra, hogy az *Alexipharmaka* költője a mégoly borzalmas mítoszok esetén is sokszor a pozitív végkifejletet hangsúlyozza. A mézzel kapcsolatban nem a *bugonia* számunkra talán morbidnak ható elemét emeli ki elsősorban, hanem a méhek szorgalmát és Démétérrel való kapcsolatukat. A Perseus-mítosz Medusa-epizódja ugyan megjelenik egyetlen sor erejéig, ám a kitérő ezt követően inkább Mykéné idilli környezetéről és a perseafa gyógyító erejéről szól. A mítoszok nikandrosi előadása tehát sok esetben éppen nem a rémisztő részletekben való élvezkedést⁴⁹⁵ mutatja, hanem gyakran a legszörnyűbb történetekből is inkább a tanulságot, vagy az embereké nézve hasznos következményt nyomatékosítja.

⁴⁹¹ SISTAKOU 2012, 198–199.

⁴⁹² SISTAKOU 2012, 219–220.

⁴⁹³ SISTAKOU 2012, 225.

⁴⁹⁴ Fentebb, a 114–115. oldalakon.

⁴⁹⁵ A kifejezéssel OVERDUIN „Carousing in horror” (2009, 88) fejezetcímére utalok.

A tanköltemény mitológiai kitérőinek alaposabb vizsgálata ezt a képet erősíti.⁴⁹⁶ A közös görög mítoszvilág valamely hősére, vagy egy isten, félisten történetére tett utalások az *Alexipharmaka* tizenöt kitérőjében vannak jelen, amelyek egy-egy jellemző motívum köré csoportosítva a költő komoly és végeredményben derűs világképéről árulkodnak. Először is, az istenek és félistenek, akár kimondva, akár kimondatlanul gyakran az emberiséget fenyegető szörnyek legyőzőiként szerepelnek az idézett mítoszokban: Perseus a később róla elnevezett fa magját Képheustól a Medusa elpusztításáért kapta (103); a babérkoszorú, mely az olympiai versenyek győzteseinek járt, Apollónt a Pythón felett győzedelmeskedő hős szerepében jeleníti meg a görög közönségnek (200). Az első fejezetben nem is nevesített, csupán az olvasó háttértudása által megidézett Kerberos csak Héraklés felügyelete alatt tartózkodott a földön, így valódi veszélyt nem jelent az emberek világában – a hányásából létrejött sisakvirág okozta mérgezés pedig (a tanköltemény üzenete szerint) a hozzáértő orvos által ugyanúgy uralható, ahogyan magát a kutyát uralta Héraklés. Ezek a félelmetes lények tehát nem a költő jelenében élnek, immár nem a természet fenyegető elemei, csak a mitikus múlt szereplői, mintegy távoli indokot szolgáltatva egy-egy növény vagy állat eredetéhez vagy valamely istennel való kapcsolatához.

A Sistakou által kiemelt Hydra, illetve Médeia alakja ezzel szemben, úgy tűnik, még a költő idejében is valóságos veszélyt jelent: a nyílmérget a gerhai nomádok a Hydra mérgeből készítik, a kikerics pedig „Médeia gyűlöletes tüze” (249). Nagyon lényeges azonban megfigyelni, hogy mind a szörny, mind a barbárság *par excellence* megjelenítőjének, Médeának az alakja a tankölteményben az idegen kultúrák vonatkozásában kerül elő. A tény, hogy a két mitologikus szereplő egymást követő fejezetekben található, megerősíti az észrevételt, hogy ezek a barbárság és a civilizáció ellentétét hivatottak ki-

⁴⁹⁶ Itt szólni kell a mitológia és az aitiológia szétválasztásáról, amennyiben a mítoszt egy-egy istent vagy természetfölötti lényt szerepeltető történetként, az *aitiont* pedig egy jelenség eredetét, okát bemutató részletként értelmezzük. Amíg a mítoszok gyakran aitiologikus jellegűek, egyes *aitionok* maguk nem feltétlenül rendelkeznek mitológiai háttérrel. A sisakvirág, illetve a veszélyes gombák mérgező voltának az okát taglaló kitérők jól szemléltetik a mitologikus és a nem-mitologikus *aitionok* különbségét. A sisakvirágot Kerberos mérgező nyálából eredeztető történet a növény halált okozó voltát szimbolikusan köti a halálhoz és az Alvilághoz. A gombák mérge ezzel szemben a viperák mérgeből származik, ami egy sokkal racionálisabb magyarázatot kínál: azt a képzetet tartalmazza ugyanis, hogy a mérge a fizikai érintkezés útján kerül a kígyó szájából a gombák termőhelyére. Vö. OVERDUIN 2015, 113: a kutató éppen fordítva: aitiológiai, illetve *aitionokat* nem tartalmazó mítoszokról beszél.

emelni a költemény háttérében. A gerrhai pásztorok életmódjának és a klarosi civilizációnak a szembeállítását a földrajzi kitérők kapcsán már elemeztük; ez a barbár vs. civilizált motívum folytatódik a kikerics-részben is, ahol az előbbi Médeia pusztító tüze, míg az utóbbit Prométheus jótékony tüze jelképezi. A szörnyszerű lények tehát nem részei Nikandros világának, sőt, a költő teljes mértékben elhatárolja magát ezektől: amennyiben megjelennek, úgy vagy az ősi, a civilizáció előtti korokat szimbolizálják, vagy azokhoz a barbár vidékekhez köthetők, ahol a civilizációt elősegítő, a szörnyeket elpusztító istenek és hősök nem jártak, ezért ott ezek a lények még tovább élhetnek.

A mitológiai kitérők egy másik csoportja szintén a civilizációról szól – ezekben azonban nem az azt akadályozó tényezők megszüntetése, hanem inkább az azt pozitívan megteremtő, létrehozó elemek kerülnek előtérbe. A tüzet a narthéx belsejében elrejtő Prométheusra utaló sor (273) ezt a kategóriát képviseli; de a civilizáció áldásai közé tartozik a dionyszosi bor (30–35); a bőjtölő Déméter alakjához kötődő földművelés (130–132), amelynek része a méhészkedés is (446–451); a hermési lant képviselte zene (558–562); illetve a versenyjátékok intézménye, amelyre az isthmosi játékokkal kapcsolatos kitérő (604–606) emlékezteti az olvasót. A városalapításokat – a Mykéné eredetét (102–105) és a samosi alapítást (149–152) – röviden felvillantó betétek szintén ebbe a körbe sorolhatók. Amennyiben ezek, a mitológiai exkurzusokat összekötő motívumok valóban a nikandrosi értékrendről árulkodnak, akkor a költő világképe egyáltalán nem tűnik sötétnek és félelmetesnek; ellenkezőleg: a kitérők a saját korával megelégedett, illetve a saját kultúrájának az áldásait magasztaló költői magatartást tükrözik.

A két fenti kategóriától három mitológiai kitérő mutat eltérést: kettőt ezek közül a fentebb már elemzett *hybris*-történetek alkotnak. A Marsyas, illetve a lilium sorsát és büntetését bemutató jelenetek azonban egyrészt komoly értékrendi mondanivalóként is értelmezhetők az isteni hatalmak tiszteletével kapcsolatban; ugyanakkor azt a derűs tanítást is tartalmazzák, hogy az istenek és a természet találkozása során mindig létrejön valamilyen gyógyító erő is. Végző soron tehát ezek az exkurzusok is egy, az emberi civilizációt elősegítő isteni adományról szólnak: a gyógyításról. Végül, a koriander-fejezet azon kitérője maradt hátra, amelyet Sistakou az egyetlen nem mitológiai kitérőként értelmez az *Alexipharmakón* belül. A természeti elemek hierarchiáját felvázoló részlet (172–177) azonban nem független az isteni szférától. A szelek, a tenger és a tűz viszonya nem magától alakult ki, hanem „a Földrengető rendelte el” (πόρεν Ἐννοσίγαιος, 172), s az egész világrend, benne az ember helyével,

κατὰ θεσμόν, „isteni akarat szerint” (177) áll fenn. A világban az isteni rend feltételezése újfent Nikandros pozitív, bizakodó filozófiáját illusztrálhatja.⁴⁹⁷

A mitologikus-aitologikus elemek jelenléte a nikandrosi tankölteményekben tehát több költői céllal indokolható. A kitérők illeszkednek a kor irodalmi-esztétikai vonulatába, amely szívesen alkalmaz *aition*okat és ismert vagy kevésbé elterjedt mítoszokat; ám ha a kitérők szerepe ennyiben ki is merülne, akkor sem választhatók el teljesen a közös görögség-tudat megteremtésének az igényétől. Az *aition*ok és mítoszok nem csupán a jelent a múlthoz kapcsoló és ezzel azt hitelesítő tulajdonságukkal hoznak létre közösséget, hanem az őket alkalmazó irodalmi tradícióhoz való csatlakozásukkal is. Az irodalmi-esztétikai hagyománykövetés így már önmagában képes a közösségalkotásra. A hellén kultúra elsőbrendűségének a hangsúlyozását érezhetjük abból is, hogy az *Alexipharmaka* mitológiai kitérői gyakran az istenek és a hősök civilizációt létrehozó tevékenységét érintik. A nikandrosi természetben állandóan nyomon követhető isteni jelenlét továbbá a költőt magát inkább vallásosnak, világképét pedig inkább derűsnek láttatja, mint pesszimistának.

*

A költői eszközöket elemző rész zárásaként le kell szögezni, hogy a szerzői szándékot ezen irodalmi eszközök vizsgálata után is nehéz megítélni. Az itt bemutatott elemek – az etimológiai, a földrajzi, a természettudományos, s főként a paradoxografikus kitérők, az *enargeiát* célzó, a mindennapi életből vett képek, illetve a mítoszutalások és *aition*ok – mindegyike megjelenik általában a hellénizmus kori költészetben, ezért a tankölteményeket olvasó filológus könnyen juthat arra a következtetésre, hogy Nikandros nem kíván és nem is tud elszakadni saját korának esztétikai ízlésvilágától, hanem hűen követi azt. Ha a két költeményt azzal a feltételezéssel vizsgáljuk, hogy Nikandros alapvető motivációja megírásukra az irodalmi játék volt – ami az orvosi téma komolytalan kezelésében is megnyilvánul –, akkor mindezen költői eszközöknek az együttes alkalmazása valóban alátámasztani látszik ezt a feltételezést.

Egészen más képet kapunk azonban Nikandrosról, ha a művek tudományos-tanító célját hitelesnek értékeljük. Az irodalmi díszítést, játékos szórakoztatást szolgáló eszközök ilyen szempont szerinti vizsgálata azt mutatja, hogy ezek, túllépve ezen alapvető funkciójukon, a tanítást, a gyógyászati téma közlését is elősegítik. Ezt elsősorban a költemény hangulatának az alakításával érik el: a szigorú, néhol talán túlzóan drámai hangnem a tünetek kapcsán

⁴⁹⁷ A kitérő alább, a nikandrosi természetkép kapcsán kap részletesebb tárgyalást.

komolyságra inti az olvasót, míg a gyógymódokat taglaló részeknél enyhébb, reményt sugalló irányt vesz. Ez a váltás indokolható esztétikai hatáskeltéssel; ugyanakkor általa a művek didaktikus oldala is megerősítést kap: a tankölte-mény ugyanis akkor lenne valóban komor hangulatú, ha a gyógymódok sem kínálnának megoldást; s akkor lenne igazán komolytalan, ha a tüneteket is könnyed hangnemben ismertetné.

Másodsorban, a fenti elemzés talán kellően megalapozta a Nikandros alakját az eddigiektől eltérően megjelenítő álláspontot: hogy a költőt úgy lás-suk, mint aki a művek toxikológiai tárgyról igen komolyan és részletesen értekezik; aki a természet és a világ jelenségei iránt valódi érdeklődést mutat; s aki hisz a gyógyításban, amely a természetfölötti erők (istenek) segítségével és az emberi tudás által válik lehetségessé. A költői eszközöknek a különféle megközelítést alkalmazó vizsgálatával tehát egészen eltérő képeket kaphatunk Nikandrosról és műveiről. Az utolsó rész az *Alexipharma*kában rejtetten meg-húzódo szerzői-emberi értékrend felkutatásával a tanítói-orvosi szándék ko-molyságát feltételező nézetet kívánja további érvekkel alátámasztani.

A NIKANDROSI VILÁGKÉP

A nikandrosi művekben látens módon jelenlévő mélyebb mondanivaló, komoly szerzői értékrend, vagy költői világlátás elemeinek a vizsgálatára a filológusok eddig ritkán vállalkoztak – minthogy ilyen rejtett tartalmakat a tanköltemények esetében a legtöbbször egyáltalán nem is feltételeznek.⁴⁹⁸ Fentebb már többször utaltunk rá, hogy a költemények atmoszférájával, általános hangulatával kapcsolatban az az elterjedt vélemény él a kutatók körében, hogy az, a művek hátborzongató témájához illően, meglehetősen komor és félelmetes. Ezt az észrevételt egyes elemzők Nikandros személyes világképére is kivetítik, és a művek baljós hangulata, illetve a szerzőnek a témához való ironikus távolságtartása alapján ezen világkép negatív, pesszimista jellegét hangsúlyozzák;⁴⁹⁹ míg mások a költemények baljós légkörét mesterségesen létrehozott és szándékosan alkalmazott esztétikai elemként értékelik, s azt a költő filozófiájától függetlenül kezelik.⁵⁰⁰

Láthattuk, hogy a kutatókat milyen észrevételek és benyomások vezették ezekre az eredményekre, s az eddigiekben igyekeztünk ezeknek az észrevételeknek az árnyalásával vagy cáfolásával rámutatni azon lehetőségre, hogy a nikandrosi művek tanító-gyógyító célja mögött nemcsak költői póz, hanem hiteles szerzői szándék húzódik. A tankölteményeknek kizárólag az esztétikai tulajdonságait értékelő álláspont felülvizsgálatával a nikandrosi művek egyéb aspektusai is előtérbe kerülnek, és megkockáztatható az a feltevés, hogy a tanköltemények irodalmi frázisai nemcsak valós orvosi ismereteket közvetítenek, hanem némi bepillantást engednek a költőnek a világról vallott gondolataiba, személyes értékrendjébe is. Az alábbiakban a nikandrosi világkép tárgyalása azon a feltételezésen alapszik, hogy az *Alexipharmaka* elemzése során a költőnek a természethez, az emberhez, s általában a világhoz való viszonya megragadható, és az elszórt utalások alapján ezekről akár egységes képet is al-

⁴⁹⁸ Kivételt jelent TOUWAIDE (1991), illetve CLAUSS (2006) tanulmánya.

⁴⁹⁹ TOOHEY 1996, 72–73.

⁵⁰⁰ MAGNELLI 2010, 221, SISTAKOU 2012, 203.

kothatunk.⁵⁰¹ A költő világképe a következő elemekre bontva kap tárgyalást: halálkép, természetkép, istenkép, az örület formái, s végül: a tudás szerepe az ember és az orvos életében, illetve munkájában. Mindezek előtt azonban a költemény általános hangulatával kapcsolatban kell néhány megjegyzést tenni.

A költemény hangulata: a gyógyítás ígérete

A nikandrosi művek hangulatáról, illetve annak megítéléséről már az eddigiekben is sok szó esett, itt összefoglalóan szeretnénk bemutatni az ezzel kapcsolatos észrevételeket. A tanköltemények recepciója kapcsán láthattuk, hogy azokat a Nikandros-kutatók többnyire sötét hangulatú, a költő pesszimista világképét tükröző alkotásokként értékelik. Ezzel szemben az imént a költői eszközök elemzésével azt igyekeztem bemutatni, hogy Nikandros a költemény éppen aktuális, szűkebb témájától függően alakítja annak légkörét, hangulatát.

A tünetlistáknál alkalmazott baljós kifejezések nem feltétlenül a félelemkeltést és a komor hangulat megteremtését, hanem sokszor inkább az orvosi téma komolyságára való szigorú figyelmeztetést szolgálják. A mérgezések okozta szimptómák minden jelző nélkül, önmagukban is ijesztőek, Nikandros pusztán a tényszerű, részletes leírásukkal is képes baljós atmoszférát teremteni – amit lehet az olvasók figyelmét hatásvadász módon felhívó eszközként, vagy tárgyalagos és pontos orvosi ismertetésként értelmezni.

A gyógy módoknál ugyanakkor a sötét hangulat elhagyása, illetve semlegesítése tapasztalható: az itt felbukkanó baljós szavak, jelzők mellett mindig ott állnak a betegség elhárítására vonatkozó kifejezések, amit számtalan példával lehet illusztrálni: νοῦσον ἀλάλκοις (72); ἄλγος ἐρύξει (179, 298); νοῦσον δὲ κεδάσσεις (278); ἀλεξόμενος κακὸν ἄλγος (459); κακῆς δ' ἀπερύκεο νοῦσου (608).⁵⁰² Ezekből a szófordulatokból is érzékelhető, hogy a gyógyítás ígérete állandóan jelen van a költeményben. Ne felejtjük el, hogy a szerző a műben felsorolt összes méreg ellen – legyen az bármilyen veszélyes, utálatos, vagy

⁵⁰¹ TOUWAIDE (1991, 82–86) is úgy látja, hogy Nikandros világáról többet megtudhatunk a tankölteményekből, ám ő ezen nem a költő személyes világlátását, hanem a korabeli társadalmi-kulturális jellemzőkre való reflektálást érti: Nikandrosnál ugyanis egy-egy jelenet erejéig megjelenik a család, a háztartás, a város, a vidék és a természet is; emellett a földrajzi utalásokkal e világ határai is kirajzolódnak; szó esik továbbá a görög nép történelméből vett epizódokról, illetve vallási rituálékról.

⁵⁰² További példák a fehér ólom fejezetből: *Al.* 88: χεῖ κακὰ φάρμακα νηδύς; 99: βλάβος αἰνὸν ἐρύξει; 114 (a fejezet zárása): καὶ ἀκλέα πότμον ἀλύξει.

akár halálos is – tud gyógymódot ajánlani, így a tanköltemény alapvető mondanivalója az, hogy kellő tudással és aktív fellépéssel minden probléma megoldható.

A gyógyítással kapcsolatos reményeket ösztökélendő, Nikandros gyakran *explicité* is biztosítja az olvasót arról, hogy ha követi a leírt utasításokat, képes lesz a mérgezésről szenvedő embert meggyógyítani: ἔσσειται ἄρκος (43); ἀλθήσῃ (112); μογέοντι φέροις εὐαλθέ’ ἄρωγῇν (326); ἀλκτῆρια νοῦσων (350); ἤμυνεν (388, 389); ἀλθαίνει (556, 557). Az ilyen biztató kifejezések akkor igazán hatásosak, ha a fejezet záró soraiban kapnak helyet, mintegy sikeres lezárásaként a gyógyításnak. A kórisbogár-mérgezés esetében utolsóként íriszolatját ajánl a költő, „amely sok beteget meggyógyított már”,⁵⁰³ a beléndek ellen pedig fokhagymát, amely „elhárítja a bajt”.⁵⁰⁴ A bikavér-fejezetet ez a mondat zárja: „Így végül könnyen szétoszlatod vagy felhígítod a megszilárdult folyadékot, még ha össze is csomósodott az edényben [ti. a gyomorban]”.⁵⁰⁵ A szalamandrát pedig ez: „Ezekkel etesd meg a beteget, s még ha a halálhoz közel jár is, megmenekíted őt.”⁵⁰⁶ A fejezetek pozitív végkicsengését más esetekben nem a lelkesítő szavak, hanem a mindennapi életből vett apró jelentek biztosítják, amelyek azt sugallják, hogy a mérgek áldozatai a gyógyulás után visszatérhetnek a megszokott, hétköznapi életbe.⁵⁰⁷

További biztató hatást ér el a szerző az orvost céltudatos cselekvésre ösztökélő felszólításaival, amelyek a gyógyítás sikerességét vetítik elénk. Az adott méregnek a szervezetből való kiűritésére szolgáló receptek mellett Nikandros gyakran fel is tünteti ezt a célt. A sisakvirág okozta mérgezés esetében arra kell törekedni, hogy „a még meg nem emésztett étel (a méreg) a beteg torkán keresztül kiürüljön”,⁵⁰⁸ a fehér ólomnál azért kell olajat adni a betegnek, „hogy

⁵⁰³ *Al.* 156: τότε πολλὸν ἐπαλθέα νοῦσον ἔτευξεν.

⁵⁰⁴ *Al.* 431: ἤρκεσε δ’ ἄτην.

⁵⁰⁵ *Al.* 333–334: Καὶ κεν πηγνυμένοιο χύσιν διὰ ῥεῖα κεδάσσαις / ἥε διαθρύψαις ἐν ἄγγεσιν ἐστηῖαν.

⁵⁰⁶ *Al.* 565–566: Οἷσι κορέσκοις / ἄνερα, καὶ θανάτιο πέλας βεβαῶτα σαώσεις. A sisakvirág-fejezetben még egy apró szójáték is erősíti a gyógyítás hatásosságához fűzött reményeket. A tünetismertetés végén a költő azt írja, hogy a mérgezettek (akár a részek) „ingatag lábakkal” (*σφαλεροῖσι* δὲ κώλοις, 33) járnak, a gyógymódok végeztével viszont azt ígéri, hogy „a beteg ezután újra szilárd lábakkal jár majd” (ὁ δ’ ἄσφαλέεσσι πάλιν μετὰ ποσσὶν ὁδεύει, 73).

⁵⁰⁷ Ilyen a koriander-fejezet szüret-jelenete (179–185); az *ixias*-mérgezésnél a tej fejését idéző kifejezés (311); a *doryknion*-fejezetben a tengeri állatok legelészését bemutató részlet (389–396); a *Pharikon*nál a rutát rágó hernyó képe (413); a tengeri nyúl-fejezetben az olajprés-hasonlat (494); illetve a piócáknál a sópárló munkáját megjelenítő sorok (519–520).

⁵⁰⁸ *Al.* 66: ἔστ’ ἂν ὑπέκ φάρυγος χεῦν παναεργέα δόρπον.

a gyomor megcsúsztatva kiadja magából a szörnyű mérget”,⁵⁰⁹ a bürök ellen pedig először szintén olajjal vagy keveretlen borral kell a beteget megitatni, „hogy kiokádja ezt a szörnyen fájdalmas szerencsétlenséget”.⁵¹⁰ A mák-mérgezés ellen viszont az orvosnak elsősorban azt kell elérnie – akár kiabálással, akár pofozással –, „hogy a beteg végzetes álmát megszakítsa”,⁵¹¹ hánytatásról (τῆμος δ’ ἐξερύγησιν, 459) csak ezek után lehet szó. Az ily módon világosan megnevezett célkitűzések az olvasóban újra és újra megerősítik a gondolatot, hogy a gyógyítás-gyógyulás lehetséges.

A mérgezések elleni receptek hatásosságába vetett bizalmat még egy jellegzetesen nikandrosi elem megeremti, amelyre már az eddigiekben is utaltunk: egy-egy, az ellenszerekhez szükséges növény vagy állat kapcsolata az isteni világgal az sugallja, hogy ezek mindenképpen gyógyító erővel bírnak. Ez a kapcsolat valamely istennel vagy félistennel sokféle mintát mutat: az adott növény az isten kedvencévé vált, mint a babér Apollónnak (200); más növények konfliktusba keveredtek az isteni szférával, mint a lilium Aphroditével (405–409). Külön érdekességgként szolgálnak azok az esetek, amikor az isten az adott növénynek vagy állatnak egy részét felhasználta saját célra, ám közben a többi, számára felesleges részeket gyógyító erővel ruházta fel. Prométheusz például a *narthéx* üreges szárát használta fel a tűz elrejtéséhez, a kikerics elleni recepthez pedig éppen a növény szárának a belseje szükséges (272–273).⁵¹² Minden ilyen élőlényre igaz azonban, hogy egy isten vagy isteni származású hős megérintette, s ezzel akaratlanul is szentté, gyógyítóvá, istenivé alakította.

Ha ezeket a kitérőket nem csupán üres költői dísznek tekintjük, hanem akár a költő vallásos érzületére utaló részleteknek, akkor a nikandrosi gyógymódok más megvilágításba kerülnek. Nikandros tehát a receptek monoton listáiban is igyekszik a gyógyítás hatásosságáról való meggyőződését az olvasónak közvetíteni; a költemény hangulata így végeredményben – a komoly orvosi téma és az ijesztő tünetlisták ellenére – pozitívvá tud válni, s így a tanköltemény gyógyító-tanító célja is könnyebben elfogadható hitelesnek.

⁵⁰⁹ *Al.* 89: ὄφρ’ ἂν ὀλισθήνασα χεὶρ κακὰ φάρμακα νηδύς.

⁵¹⁰ *Al.* 196: ὄφρα κεν ἐξερύγησι κακὴν καὶ ἐπώδυνον ἄτην. További példák: *Al.* 227, 485.

⁵¹¹ *Al.* 458: ὄφρα κατηβολέων ὀλοὸν διὰ κῶμα κεδαίη.

⁵¹² A további példák részletesebb bemutatásához l. alább a nikandrosi természetképnél.

A halál az Alexipharmakában

Az *Alexipharmaka* általános hangulatát nagyban befolyásolja a költőnek a mű sorából kiolvasható halálképe: hogyan viszonyult Nikandros mint költő-orvos a halálhoz? A Nikandros-elemzők ugyan ezzel a kérdéssel nem foglalkoznak behatóbban, azt rendre megjegyzik, hogy a költemények világában a halál állandóan jelen van, folytonos fenyegetettség-érzetet keltve az olvasóban. Sistasakou a művek témáját egy helyen „a mérgek és a halál” kifejezéssel jelöli meg, és hozzáteszi, hogy a *halálos* jelentésű melléknevek a két költeményben több, mint harminc alkalommal előfordulnak.⁵¹³ Overduin a *Thériaka* tüneteinek kapcsán inkább a homérosi harcok képeivel való párhuzamot emeli ki, az általa felsorolt, az epikus csatákat megidéző kifejezések között azonban a θάνατος, a κῆρ, és az ἄτη is szerepel. A kutató szerint Nikandros ezek segítségével a közönségében felkelti a veszély érzetét, s a természetet az ember számára kifejezetten ellenséges területként ábrázolja.⁵¹⁴

A nikandrosi halálképnek az alább következő részletes vizsgálata azon a feltételezésen alapul, hogy az *Alexipharmakában* a halálra utaló részletekből kiolvasható a költő viszonyulása az elmúláshoz, vagy akár valamilyen egységes mondanivaló a halált illetően. A következőkben ezért a tankölteményben sorra vesszük az összes halált idéző kifejezést: előbb a *halálos* jelentésű jelzőket, illetve a δαμάζω ige használatát; majd a halál megjelenítését a tünetlistákban. A fejezetet a halál egyéb említéseinek a tárgyalása és az ezekből kibontakozó nikandrosi halálkép elemzése zárja.

A halálos jelzők

A mérgek bemutatásakor Nikandros előszeretettel használ negatív konnotációval bíró jelzőket, ahogyan azt a „nehezen orvosolható” (δυσαλθές, 12) sisakvirág, a „gyűlöletes” (ἔχθρην, 74) fehér ólom, a „veszélyes” (βλαβόεν, 186) bürök, a „szörnyű” (αἰνὴν, 465) tengerinyúl, vagy az „ártó” (κακόν, 521) gombok esetei is mutatják. Ezeket a mellékneveket a hatásos felvezetés, illetve a drámai túlzás eszközeiként ugyanúgy értékelhetjük, mint a toxikus anyagokkal való találkozás veszélyeire való figyelmeztetésként.

⁵¹³ SISTAKOU 2012, 210.

⁵¹⁴ OVERDUIN 2015, 126. Vö. TOUWAIDE 1991, 87.

Ehhez képest a „halálos, halált okozó” jelzőkkel meglepően kevés alkalommal találkozunk az *Alexipharmakában*. A klasszikus módon „halálos”-t jelentő ὀλοός és οὐλόμενος melléknevek a fejezetek élén négyszer szerepelnek, a fehér ólom (75), a koriander (157), az *ixias* (280) és a tengeri nyúl (466) jelzőjeként. Ugyanezek a melléknevek egy-egy szimptóma mellett kétszer, a gyógymódlistákban pedig megint kétszer fordulnak elő: a mérgezést mint végzetes sorsot (ὀλοῇ ἄτη, 81), illetve a pusztító fájdalmakat (ὀλοοῖσιν καμάτοισι, 83) jelölik a fehér ólom-fejezetben. A mák-mérgezésnél az ὀλοόν az orvos által megszakítandó álom (κῶμα, 458) jelzője; míg a mérges békáknál magának az ὀλοός varangynak a lépe kell az egyik gyógyító recepthez (575). A legutolsó példa is jól mutatja, hogy a két melléknév nem kizárólagosan „halált okozó”-ként fordítandó: gyakran inkább a „mérgező, veszélyes” jelentés-árnyalatok illenek a kontextusba. Ezzel szemben a nyílméreg λοιγῆεντι (207), illetve a tengeri nyúl κακοφθορέος (465) jelzői ténylegesen pusztító, halált hozó jelentést hordoznak; ám e két jelző alapján nem megalapozott a nézet, hogy Nikandros hatásvadász és komolytalan módon viszonyul a mérgekhez.

A δαμάζω jelentései

A δαμάζω és δαμνάω igék alakjaival az *Alexipharmakában* nagyon gyakran, összesen tizennyolcszor találkozunk. Minthogy a szó a „megszelidít, legyőz” mellett a „leigáz, megöl” jelentéseket is felveheti,⁵¹⁵ érdemes megvizsgálni, hogy Nikandrosnál hogyan fordíthatók ezek a kifejezések. Az ige első előfordulása a bevezetőben található, s a hozzá tartozó alany pedig éppen a tanköltemény tárgyát képező „mérgező poharak.”⁵¹⁶

ῥεῖά κέ τοι ποσίεσσιν ἀλέξια φαρμακοέσσαις
αὐδήσαιμ’ ἃ τε φῶτας ἐνχιρμιφθέντα δαμάζει.

Minthogy a mondatban a gyógymódok is megjelennek, az igét itt nem annyira a „megöl, elpusztít” jelentéssel kell fordítani, hanem inkább a „legyőz, leterít” variációval.⁵¹⁷

⁵¹⁵ Homérosnál főként a harcban: *Il.* 5.646, 653; *Od.* 21.213. Vö. Touwaide 1991, 88, 177. j.

⁵¹⁶ *Al.* 4–5: „könnyen elmondanám neked a gyógymódokat a mérgező italokra, amelyek az emberekkel érintkezve leterítik azokat.”

⁵¹⁷ Érdemes ide a magyar „leterít a betegség” kifejezést felidézni.

Az ige a továbbiakban legtöbbször valamely szimptóma mellett áll. Ez lehet valamilyen közelebből meghatározott testi tünet: az aludttejtől fojtó érzés (πνιχμός δαμάζει, 365), a beléndektől viszketés (κνηθμός δάμνεται οἷλα, 422), a szalamandra levétől dermedtség (ὕπο μάλκης δάμνανται, 540) lesz úrrá az áldozatokon. Gyakoribb azonban, hogy Nikandros az ige mellett az általános fájdalmat (ὀδύνησιν, 597), vagy még inkább „a fájdalma okozta fáradtságként” fordítható κάματος alakjait tünteti fel: ez utóbbi – amely már akár lelki tünetként is értelmezhető – három alkalommal is felbukkan a költeményben (86, 313, 383). További két esetben találkozhatunk kimondottan lelki vagy szellemi tünettől: a *kantharis*-mérgezés végkifejleteként a beteg a sorsa feletti reménytelenség érzésébe sodródik (ὁ δ' ἀελπεία δάμνεται ἄταις, 125), az *ixiastól* pedig esztét veszti (ἔμπληκτος φρένα δάμνεται, 284).

Minthogy az igével a tünetek mellett tíz előfordulásából hét esetben a lista végén találkozunk, jogosnak tűnhet a feltételezés, hogy a halál különféle leírásaival állunk szemben. A fenti példák mégis azt bizonyítják, hogy a δαμνάω és δαμάζω nem a halált, hanem inkább a mérgezésnek a halál előtti utolsó stádiumát jelöli – lelki tünet esetében azt, amikor a beteg már feladja a küzdelmet –, amikor azonban az orvos még mindig közbeléphet és segíthet a gyógyulásban. Ezt indokolják a tankölteményben ekkor következő gyógymódliságok is: a beteg talán a saját erejéből már nem tud cselekedni, az orvosnak viszont legkésőbb ekkor kell színre lépnie és a beteg helyett is cselekednie.

Hogy az igéből képzett passzív *participium* nem halottat, hanem a cselekvőképességétől megfosztott embert, vagy pedig kimondottan beteget jelent, azt az *Alexipharmaká*ban további három példa illusztrálja. A fehér ólom-fejezet záró soraiban a *P. aoristos participium* alak *dativus auctoris* nélkül, önmagában jelzi az áldozatot (δαμασθεῖς, 111); míg a *MP. impf. participium* a 336. sorban a *bupréstis* által megmérgezettet, a 226. sorban pedig az orvos által lekötözött beteget jelöli. Ide tartozik továbbá a sisakvirág-fejezet részegség-hasonlatát bevezető kifejezés (δεδαμασμένος οἶνη, 29), amely a bortól legázottat, részeget jelent.

Az ige egyéb előfordulásai a halál jelentéskörétől még távolabb esnek: a természet elemeinek a hierarchiáját taglaló kitérőben a szelekhez képest a tűz és a víz alávetettségét (πνοαῖς συνδάμνεται, 173); máshol a tengervíznek a nap erejétől való felmelegedését (ἡελίοισι δαμάζων, 516) jelölik. Egy esetben végül a δαμάσαιο az ellenszer elkészítéséhez szükséges főzésre való felszólítás-ként értelmezhető (563).

Az *Alexipharmaká*ban tehát a δαμάζω és δαμνάω igék sokféle jelentésréteget hordoznak: a leggyakrabban valamiféle alávetettséget, alárendelt helyzetet

fejez ki velük Nikandros, a mérgezés áldozatainak az esetében pedig az akaterő és a cselekvőképesség elvesztésének az állapotát. A halál megjelenítése azonban az igéknek még a tünetlisták végén szereplő előfordulásaikban sem fedezhető fel.

A halál mint tünet

A fenti észrevételek arra mutatnak, hogy Nikandros mintha tartózkodna a halál leírásától.⁵¹⁸ Ezt tapasztaljuk a tünetlisták vizsgálata során is: a szimptómák ismertetése csak nagyon kevés esetben végződik a halál megjelenítésével, és ezekben az előfordulásaiban is csak valamiféle szelíd, metaforikus kép utal a beteg elmúlására. A sisakvirág-mérgezés okozta tünetek listáját a szerző a már említett részegség-hasonlattal zárja, amely ezzel a sorral végződik: ὡς οἷ γε σκοτώσῃ κακῇ βεβαρηότες ἄτη.⁵¹⁹ Az éjszaka sötétjét idéző σκοτώσῃ alak utalhatna a Hadésban uralkodó örök sötétségre, s így a halálra,⁵²⁰ ám a részeg Silének állapotával vont párhuzam fényében az ige itt inkább a méreg (és a bor) okozta szédülést, illetve a látás elhomályosodását jeleníti meg.

Az éjszaka-metaphora a bürök-fejezet tünetleírásában szintén szimptómaként értendő (νόκτα φέρον σκοτώεσσιν, 188): a szemekre boruló sötétség itt is a mozgáskoordinációs problémákkal együtt jelenik meg (189–190). Ugyanezen tünetlista végén azonban Hadés neve *explicite* is szerepel (194): ψυχὴ δ' Αἰδωνέα λεύσσει. Minthogy a tankölteményben a Hadés szóval egyedül itt találkozunk, a sornak a halál közelségére figyelmeztető szerepe valóban komolyan vehető. A mondat ugyanakkor a beteg által érzett reménytelenség leírásaként is értelmezhető: az áldozat már feladná a küzdelmet, Hadésre tekint, s talán már kívánja is a halált. Így, bár a halál bekövetkezte a távolban már felsejlik, a beteg még mindig él, az orvos még mindig elkezdheti a gyógyítást.

A gyógyulásba vetett hit elvesztését, illetve a halálhoz közeli állapotot lehet érzékelni két másik tünetlista végén is: az egyik a fentebb már elemzett bogáncs-hasonlat,⁵²¹ amely szép természeti képpel fejezi ki a beteg reménytelenségét; a másik a *doryknion*-fejezetben található részlet:⁵²²

⁵¹⁸ Vö. SISTAKOU 2012, 238.

⁵¹⁹ *Al.* 35: „ugyanígy szédülnek azok, akikre ez a szörnyű sors [a mérgezés] nehezedik.”

⁵²⁰ Ahogyan a σκοτός az *Ilias*-ban (4.461, 5.47, 13.672) szinte mindig a halál sötétségét jelenti.

⁵²¹ L. főntebb a 148. oldalon (*Enargeia*).

⁵²² *Al.* 383–384: „akkor aztán kimerülve a kiszáradástól és a fájdalomtól, amelyek a tagjain úrrá lesznek, összeesik, s nem kívánja már kiszáradt száját sem megnedvesíteni.”

δήποτε τειρόμενος καμάτοις κάρφουσι δέδουπε
γυῖα δαμείς· οὐ μὲν ποθέει ξηρὸν στόμα δεῦσαι.

A fizikai tehetetlenség okozta lelki tehetetlenséget jelzi az utolsó mondat, mely szerint a beteg már az akaraterejét is elvesztette: nem tud már küzdeni az életéért. A reménytelenség és a halálvágy ezen érzékletes képei azonban itt sem a halál beálltát jelentik, főként, mivel rögtön utánuk következnek a hangulati váltással is járó gyógymódlisták.

Az egyetlen eset, amikor Nikandros az *Alexipharmaká*ban ténylegesen eljut a halál leírásáig a *Pharikon*-fejezetben található, ahol az igen rövid szimp-tómalista után – az egyetlen tünet az állkapocsra nehezedő fájdalom (398) – így ír:⁵²³

ἦνυσε δὲ σφαλερούς, ὅτῃ δ' ἄφρονας, ἐν δὲ μονήρει
ρήϊδίως ἀκτῖνι βαρὺν κατεναίρεται ἄνδρα.

A tünetlista rövidsége, illetve az ἐν δὲ μονήρει kifejezés arra utal, hogy a költő ez alkalommal sem a halál fenyegetésére kívánja helyezni a hangsúlyt, hanem sokkal inkább arra, hogy a mérég nagyon gyorsan hat. Az orvosoknak szóló felhívás a gyors cselekvésre, az aktív közbelépésre ezáltal válik kitapinthatóvá. Ezt az olvasatot erősítik a gyógymódrész elején található *imperativusok* is,⁵²⁴ amelyek kirívóan sürgető hangnemet teremtenek a tanköltemény egyéb, többnyire *optativus* alakban álló igéi között.

A mérgezések következményei között Nikandros tehát még abban az esetben sem említi a halált, amikor a bevezetőben gyűlöletes, szörnyű, vagy akár halálos jelentésű jelzőkkel illeti a toxikus anyagot. A halál beálltának a leírása evidens módon azért is marad el a fejezetekből, mert a gyógyítás lehetősége csak addig érvényes, ameddig a beteg él: a ténylegesen az orvoslással foglalkozó tankölteményben ezért nem érdemes és nem is szükséges a tünetek zárásaként a halált feltüntetni.

⁵²³ *Al.* 400–401: „[a mérég] előbb ingataggá teszi áldozatait, aztán örültekké, végül egy nap alatt, gyorsan elpusztítja az erős férfit is.”

⁵²⁴ *Al.* 403: ὁπάξω; 405, 410: αἰνυσο.

A halál és az Alvilág az imént elemzett homályos utalásoktól eltekintve négy alkalommal szerepel explicit módon a tankölteményben. Először rögtön az első fejezet elején találkozunk vele, a már említett sisakvirág-*aition*-ban. A növény az Acherón partjai mentén nő, τόθι χάσμα δυσέκδρομον Εὐβουλήος (14). Az Alvilág bejáratának enigmatikus megnevezése két elemből áll: egyrészt elkerülhetetlen, senki sem menekülhet előle (δυσέκδρομον); másrészt viszont Jóindulatú (Εὐβουλήος). Noha magának az Alvilágnak az említése a sisakvirággal kapcsolatban a Héraklés-mítosz ismeretében értelmet nyer,⁵²⁵ a kontextusban meglepetést keltő melléknév használata magyarázat nélkül marad.⁵²⁶

Hadést Nikandros a nevén nevezi a bürök-fejezet tünetlenlistájában (194), ahogy azt az imént láthattuk: a halál azonban itt inkább csak a tárgya a reménytelenségében a küzdelmet feladó ember vágyának. A harmadik eset a θάνατος szó megjelenésével a szalamandra-fejezet legvégén található. A gyógymódok listáját a költő így zárja:⁵²⁷

Οἷσι κορέσκων
άνερα καὶ θανάτοιο πέλας βεβαῶτα σαώσεις.

A gyógymódok végeztével a közeli (πέλας) halál valójában igen távol van a gyógyulás útján járó embertől, amit a *participium* megengedői értelme is jelez az olvasónak. A halál felbukkanása itt tehát éppen a haláltól való megmenekülésről szól, kifejezetten pozitív hangulattal töltve meg a részletet.

Végül, a negyedik hely, ahol a halál szerepel, szintén θάνατος-ként, az utolsó fejezetben a tiszafával kapcsolatos:⁵²⁸

Μὴ μὲν δὴ σμίλον σὺ κακὴν ἐλατῆϊδα μάρψαις
Οἰταῖην, θανάτοιο πολυκλαύτοιο δότειραν.

A halál megnevezése itt – a legelső Alvilág-utaláshoz hasonlóan – újra két egymással ellentétesnek tűnő elemből áll össze: „sok sírás okozója” (πολυκλ-

⁵²⁵ L. főntebb, a paradoxografikus kitérőkre hozott első példánál (153–154. o.).

⁵²⁶ Bár indokkal szolgálhat az apotropaiikus szándék, az a vallási képzet, amely szerint az isteni hatalmakat félt ember nem nevezi azokat nevükön, hanem inkább eufémizmussal él.

⁵²⁷ *Al.* 565–566: „Ezekkel etesd meg a férfit, és még ha a halálhoz közel jár is, megmenekítéd őt.”

⁵²⁸ *Al.* 611–612: „S nehogy megragadd a szörnyű tiszafát, ezt a fenyegetést az Oita-hegyről, a sok sírással járó halál adományozóját.

αὐτοιο), s egyszersmind „adomány” (δότεῖραν). Ebből a négy idézetből első pillantásra talán nem sok minden állapítható meg Nikandros halálképéről, az első és utolsó fejezet alkotta keret mégis további elgondolásokra ösztönzi az olvasót: az alábbiakban ezek alapján a nikandrosi halál-felfogás egy lehetséges értelmezését próbáljuk felvázolni.

A kiindulópontot a tiszafa mellett álló Οἰταίων jelző adja: az Oita-hegy ugyanis a görög mitológiát ismerő közönségnek Héraklész alakját jeleníti meg. A hős számára ezen a helyen állítottak máglyát, hogy a Déaneira által megmérgezett ing okozta szenvedéstől végre megszabadulhasson. A Héraklész-mítosz-szal a háttérben a πολυκλαῦτοιο jelző is több értelmet nyer: a „sok panasszal járó” jelentés mellett, egyetlen σ beillesztésével a „sok lánggal, égéssel járó” πολυκλαῦστοιο alakot is az olvasó eszébe idézheti. Az ilyen látens szójátékok nem hatnak idegenül a hellénisztikus költészet ismerői számára, s ha az Οἰταίων jelző mellett a halál szót a Héraklész halálára tett utalásként értelmezzük, akkor a mérgezett ing okozta, égési sebekhez hasonló fájdalmak, illetve maga a máglyahalál elegendő alapot szolgáltat a πολυκλαῦτοιο-πολυκλαῦστοιο típusú szójátékhoz. Amint az olvasó ilyen módon felidézi Héraklész sorsát, a δότεῖρα kifejezés is értelmet nyer: a szenvedéstől sehogyan máshogyan szabadulni nem tudó hős számára a máglya felállítására és a halál a megváltást jelentette.⁵²⁹

Az *Alexipharmaka* utolsó fejezetében a halál tehát úgy jelenik meg, mint ami megvált a szenvedéstől, ami bizonyos esetekben ajándék, s ami lehet jó és kíváncsú is. Ilyen értelmezéssel a tanköltemény első fejezetében az Alvilág megnevezéseként használt Εὐβουλῆος („Jóindulatú”, 14) jelző sem tűnik olyan váratlannak és meglepőnek. A két szöveghely összekapcsolódását ráadásul nemcsak a két szélső fejezetben mintegy keretet alkotó pozíciójuk biztosítja, hanem a bennük rejtetten jelen lévő Héraklész-utalások is.

Nikandrosnak a tankölteményből kiolvasható halál-felfogása így a kevés utalás ellenére is összetett képet mutat, amely az orvoslással foglalkozó ember szempontjait nagy mértékben figyelembe veszi: ameddig a gyógyítás lehetséges – még akkor is, ha a beteg már feladta az életért való küzdelmet –, addig meg kell tenni mindent a halál elkerülésére. Vannak esetek, amikor az orvos még a közeli halált (θανάτοιο πέλας) is el tudja háritani. Tudni kell azonban, hogy a halál nem kerülhető el örökké, végső soron senki sem menekülhet előle (δυσέκδομον), ezért el kell fogadni, ha itt az ideje. Egy jó orvos pedig meg

⁵²⁹ Vö. Ov. *Met.* 9.181. (Hercules halála): *Mors mihi munus erit. decet haec dare dona novercam.*

tudja állapítani, hogy a beteg csak a tehetetlenség érzése miatt kívánja a halált (ψυχή δ' Αἰδωνέα λεύσσει), vagy az valóban megváltás, adomány (δότειρα) számára.

Hogy a halálhoz egy időben mindkét módon lehet viszonyulni – küzdeni ellene és elfogadni – azt a Héraklés-mítosz azon két eleme biztosítja, ahol a hős a halállal találkozott: előbb megjárta az Alvilágot, s a halálból visszatért az életbe; később azonban kívánta és elfogadta a halált. Nikandros ezekkel az utalásokkal mintha mintaként állítaná Héraklést az orvos-közönsége számára: ők ugyan nem a pusztá erejükkel, hanem a tudásukkal, de egy időre legyőzhetik a halált is; amikor azonban a halál megváltást jelent, nem érdemes ellene többet küzdeniük.

A gyógyítással foglalkozó emberek sokszor elkerülhetetlenül találkoznak a halállal – ezek a nikandrosi gondolatok számukra kimondottan vigasztaló hatásúak lehetnek. A tanköltemény tudományos jellegéhez nem illik ezeknek a nyílt megfogalmazása, a figyelmes olvasó azonban rájuk lelhet a finoman elrejtett műveltségi játékok megfejtésével. A mérgezéstől szenvedő embereknek a haláltól való megmenekítését célzó, tanító, biztató álláspont mellett Nikandrosnál tehát megjelenik a halál reális voltának a felismerésére, illetve elfogadására ösztökélő magatartás – ezen gondolatok fényében nehéz volna a nikandrosi világképet továbbra is sötétnek és negatívnak értékelni.

Természetkép

Nikandros világképe több elemzónél összemosódik a költőnek a természet-ről való felfogásáról, ami nem meglepő, hiszen a két tanköltemény témájának alapvetően a természet adja a háttérét. Ezek a kutatók a mérges állatoknak és mérgező növényeknek helyt adó nikandrosi természetleírás alapján következtetnek arra, hogy a költő általában sötét színben látta a világot, az életet is. Toohey az ember számára ellenséges, csúszómászókkal teli világról beszél,⁵³⁰ Overduin pedig a biztonságot nyújtó emberi kultúra és az állandó veszélyeket rejtő természet szembeállításáról, ahol az állatok és az emberek folytonos harcban állnak egymással.⁵³¹

Sistakou sokkal inkább a természet megjelenítésére és nem egy általános világképre fókuszál a nikandrosi költemények vizsgálata során. A romantika kori

⁵³⁰ TOOHEY 1996, 66.

⁵³¹ OVERDUIN 2015, 123, 126. Vö. TOUWAIDE 1991, 86–90.

természetfelfogással párhuzamot vonva a kutató a hellénisztikus költészetben is a természet meg nem értett elemeire adott érzelmi reakciókat, csodálatot és babonás félelmet vél felfedezni.⁵³² Ennek köszönhetően mindkét korszak esztétikájában megtaláljuk a természetes és a természetfölötti összekeveredését, ami egy bizonyos sötét és morbid atmoszféra létrejöttét eredményezi. A tankölteményekben leírt természet olykor szép és csodálatos, az ember számára mégis állandó veszélyek forrása, s így ember és természet viszonya valójában soha nem lehet harmonikus.⁵³³ Sistakou a gyógymódlistákkal kapcsolatban ugyan egyszer felveti a kérdést, hogy ezek utalhatnak-e valamilyen pozitív nikandrosi természetképre, ám a receptlisták beillesztését a tankölteménybe végül a költő esztétikai céljaival magyarázza, s nem a természet derűs oldalának a megjelenítésével.⁵³⁴

Hogy a jelen sorok írója ezektől a meglátásoktól eltérően látja a nikandrosi természetet, arra a korábbiakban már több részlet elemzése is rámutatott. Az alábbiakban azoknak a példáknak és érveknek az összefoglalása következik, amelyek az orvos-költőnek a természetet kedvelő, s az az iránt érdeklődő magatartása mellett szólnak.

A nikandrosi természet

A természet jelenségeit aprólékosan megfigyelő költő alakja több, fentebb már bemutatott részletből kiviláglik.⁵³⁵ A gesztenye burkainak a leírása (268–271), a skorpiófüvel kapcsolatos megjegyzés (147),⁵³⁶ vagy a gránátalmát megjelenítő kép is ezt illusztrálja. Ez utóbbi így szól: ὄσαι τὰ σκληρὰ κάρφη / φοῖνι' ἀραχνήντι διαφράσσουσι καλύπτει.⁵³⁷

Nikandros nemcsak egyes növényeket ábrázol ilyen részletességgel, hanem bizonyos állatokat is, ahogyan azt a tengeri nyúl leírása (466–473), vagy a viharfecské viselkedését bemutató kitérő (166–170) mutatja. A természeti érdekességekhez tartozik a szalamandrához fűzött paradoxon is: τῇν οὐδὲ τυρὸς

⁵³² SISTAKOU 2012, 193.

⁵³³ SISTAKOU 2012, 206–208.

⁵³⁴ SISTAKOU 2012, 227. L. még 208: „For nature in Nicander is not a place of light but of darkness.”

⁵³⁵ Vö. TOUWAIDE 1991, 84.

⁵³⁶ L. fentebb a 153. oldalon.

⁵³⁷ *Al.* 491–492: „amelyek [a gránátalmák] kemény, vörös magvaikat pókhálószerű héjjal válsztják el.”

λωβήσατο λιγνύς.⁵³⁸ A részlet nem feltétlenül az ijesztést célozza, s nem annyira az ember számára megmagyarázhatatlant megjelenítő és ezzel félelmet keltő költői szándékról árulkodik, mint inkább a szerző érdeklődő rácsodálkozásáról a természet meglepő sokszínűségére.

Számos kitérőnek a hangvétele továbbá arra enged következtetni, hogy Nikandros nemcsak a tudásszerzés megannyi lehetőségét találja meg a természetben, hanem esztétikai örömet is; egy-egy természeti jelenség leírásakor gyakran annak a szépségét is érzékelteti. Ilyen a szélben sodródó bogáncspihék képe (125–127), a görögszéna leírása (424–425), vagy a *bugonia*-kitérőt záró méhlegelő megjelenítése (446–451). Ezek, a mezőket, réteket láttató részletek csak úgy tudnak erős hangulati hatást közvetíteni, ha a békés jelenetekben az olvasó a szépséget is érzékeli. Ilyen békés érzetet kelt az őszi nap melegétől meglangyosodott tengervíz leírása is (516–517); de a természeti szépségek észlelését mutatja a *szép fügefá* kifejezés (εὐκραδέος, 347),⁵³⁹ vagy a lilium *hybrids*-ről szóló exkurzus (405–409), amely csak olyan módon értelmezhető, hogy a görög közönség a virágot különlegesen (sőt, túlságosan) szépnek találta.

A természet szemet gyönyörködtető jellege Nikandrosnál egy-egy táj leírásánál is megjelenik, amennyiben elfogadjuk, hogy az olyan természetföldről alakok szerepeltetésével, mint a Hórák és a forrásnimfák, a költő az adott környezetnek gyakran ezt az aspektusát kívánja megjeleníteni. A Mykéné környékét (104–105), a klarosi almafákat (230–233),⁵⁴⁰ illetve a samosi városalapítást tárgyaló epizódok mind ezt illusztrálják. Az utóbbiról így ír Nikandros:⁵⁴¹

Καί τε σὺν δραχμάων πισύρων βάρος αἶνυσο γαίης
Παρθενίης, τὴν Φυλλίς ὑπὸ κνημοῖσιν ἀνῆκεν,
Ἵμβρασίδος γαίης χιονώδεος, ἣν τε κεράστης
ἀμνὸς Χησιάδεσσι νέον σημήνατο Νύμφαις
Κερκέτω νιφόντος ὑπὸ σχοινώδεσιν ὄχθαις.

⁵³⁸ Al. 539: „amelynek a tűz forrósága nem tud kárt okozni.”

⁵³⁹ LIDDELL és SCOTT (*A Greek-English Lexicon*. Oxford 1940) εὐκραδής szócikkéhez a fordítás „a fine fig-tree”. JACQUES (2007, 32) a szót a „d’un beau figuier” kifejezéssel fordítja.

⁵⁴⁰ Ezeket a példákat l. a 155. és a 158. oldalon.

⁵⁴¹ Al. 149–152: „S végy még négy drachma partheniái földet, Phyllis erdős hegyoldalairól, az imbrasosi hófehér földet, amelyet egy fiatal szarvhordó bárány a chésiai nimfáknak megjelölt a havas Kerketés bozotos magaslatain.”

A hóval borított, vad, erdős táj önmagában nem feltétlenül tűnik vonzónak az ember számára, ám a nimfák és az utat mutató kos alakjával a táj megszeli, az ember számára is lakhatóvá, hívogatóvá válik.

Ezeknek a példáknak mindegyike az ember nélkül mutatja be a természetet: az ember itt csak kívülről szemléli a természetet, nem tevékenykedik benne, és annak nem a hasznos oldalát, hanem gyakran inkább az esztétikai vetületét látja – noha a tanköltemény orvosi jellegéből fakadóan a természet megjelenítése alapvetően a benne található gyógyító anyagok miatt fontos, ami már az utilista irányba viszi az olvasót.

Ez az a pont: a természet szerepe a gyógyításban, amelyet esősen szeretnénk hangsúlyozni a jelen írásban. A nikandrosi természetnek a kutatók rendre a fenyegető, veszélyes jellegét emelik ki, ahol a mérgező növények és mérges állatok lépten-nyomon emberi tragédiákat okoznak; a gyógymódlisztákban megjelenített természetet ugyanakkor teljesen ignorálják. A nikandrosi tanító szándékot komolytalannak értékelő álláspont a gyógymód-részeket valódi tartalom nélküli listákként értékeli, amelyek ily módon nem tudnak a gyógyításról hiteles képet nyújtani.

A természet azonban nemcsak a mérgezést okozó élőlényeknek az élőhelye, hanem a gyógyító tulajdonságúaknak is, sőt ez utóbbiakat mintha néhol magától kínálná az embernek. A nikandrosi receptek hozzávalói sok esetben nem az ember által nevelt növények és állatok részeiből állnak össze, hanem a természetben vadon élő, vadon termő élőlényekéből. A sisakvirág-mérgezés ellen használt törpefenyő és hegyi majoránna⁵⁴² inkább vadon termő növényeket takarnak, szemben az üröm, a pemetefű és a ruta esetével, amelyek valószínűleg minden, növényekkel gyógyító orvos kertjében megtalálhatók voltak.⁵⁴³ A fenyőfélék gyantáit (300–301) az orvosnak ugyanúgy a természeti környezetéből kellett begyűjtenie, mint a *buprésztis* ellen javallott vadkörtefélék terméseit (354–355). A receptek hozzávalóit Nikandros több esetben a vad, illetve a szelíd változatok felsorolásával variálja: a vadkörte helyett az orvos fügét, datolyát, vagy mirtuszbogyót is alkalmazhat (353–355). A bika-vér-mérgezés egyik ellenszeréhez őz vagy szarvas tejoltója szükséges, amelyeket nyúléval vagy kecskéével is helyettesíthetjük (324–325). A vadon termő

⁵⁴² *Al. 56: παύρα χαμαιπίττος, τὸτ' ὀνίτιδος αὖθις ὀρείης.* Az előbbi Jacques (2007, *ad loc.*) nyomán az *Ajuga Chia* Schreb, míg az utóbbi az *Origanon onites* L. fajokat jelöli.

⁵⁴³ *Al. 46–47: σὺν δὲ καὶ ἄβροτόνιο ταμὼν ἀπο καυλῆα θάμνου / ἢ χλοεροῦ πρασίοιο [...]; 49: πηγάνιν.* A rutát illetően valóban találunk egy erre utaló megjegyzést a *Pharikon*-fejezetben (412–413).

és a termesztett almák cserélhetőségét már láthattuk a nyílméreg-fejezetben (230–233).⁵⁴⁴

A hegyekben termő (οὔρεσιν ἐνθρεφθέντα, 231) almák, még ha ki is kell őket válogatni, arra is példaként szolgálnak, hogy a természet aktívan termeszt, neveli ezeket a növényeket: az ember így ezeket mintegy ajándéku kapja, nem neki kell ezekről gondoskodnia. A gesztenyét a kastaniai föld termeszt (Καστανίς ἔτρεφεν αἶα, 271), a nárdust a kilikiai hegyfokok növesztik (Κίλισσαι πηρόνες ἀλδαίνουσι, 403–404), a nádról a tó gondoskodik újra és újra (ὕποτетроφε λίμνη, 589–590), a fenyő pedig gyógyító tobozokat terem (ἐθρέψατο πεύκη, 549).

Az ember életét és gyógyító munkáját nemcsak maga a természet segíti, hanem az azt alakító, befolyásoló isteni erők is. Már több alkalommal is kifejtettük, hogy a természetfölötti jelenléte a nikandrosi természetben meglátásunk szerint nem a háborzongató atmoszféra megteremtését szolgálja, hanem éppen ellenkezőleg: az állatok és növények titkos kapcsolata az isteni szférával azok jótékony, gyógyító hatását biztosítja az emberek számára. Ezt alátámasztja az a tény, hogy az *Alexipharmaká*ban a természetfölötti lényeket, isteneket és félisteneket szerepeltető tizenöt kitérő közül tizenkettő valamely gyógyító anyaggal kapcsolatos. Ezek: a perseafa és Perseus (98–105); a kyeönt kortyoló Démétér (128–132); a gyógyhatású földdel rendelkező Samost alapító nimfák (148–153); az apollóni babér (198–200); az almákkal játszó Hórák (232–235); a prométheusi tüzet rejtő *narthéx* (272–273); a Marsyas sorsát sirató, gyantát könnyező fenyő (31–304); a bacchosi bor (328); az Aphroditével versengő liliom (406–409); a Démétér tiszteletére munkálkodó méhek (445–451); a teknős és Hermés (558–562), illetve a Melikertésre zellerkoszorúval emlékező utódok (604–606) történeteit meséli el.⁵⁴⁵

Megfigyelhető ugyanakkor, hogy az istenek és a hősök ezekben a mítoszokban az adott gyógyító anyagot nem szándékosan hozzák létre, hanem az valamilyen tevékenységük mellékterméke. Minthogy azonban ezek a növények és állatok egy pillanatra is egy isten figyelmének a középpontjába kerültek, részesültek az ő kisugárzásából, átvesznek valamit természetfeletti hatalmukból: az egyszerű eszközként használt élőlényekből így jönnek létre a gyógyí-

⁵⁴⁴ L. a 158. oldalon.

⁵⁴⁵ A többi három: Hadés és a sisakvirág (12–15), illetve a nyílméreg és a Hydra esetei (244–248), amelyek a jelenségnek mintha a másik oldalát mutatnák be, ahol a halál istene (illetve a kutyája) és a szörny a természet pusztító elemeit hozta létre; végül, a részeg Siléneket bemutató exkurzus (30–35), amely ugyan nem egy gyógymódlísta része, átvitt értelemben mégis szólhat a bor isteni eredetű gyógyító erejéről. Vö. Touwaide 1991, 98–99.

tó hozzávalók. A *kykeónt* például nem isten hozta létre: egyszerű frissítőként szolgálták fel Démétérnek – attól kezdve azonban, hogy az istennő elfogadta, már nemcsak szomjoltásra lehet használni, hanem a *kantharis*-mérgezés ellen-szereként is. A fenyő Marsyas történetében azt a kellemetlen szerepet töltötte be, hogy Apollón a szatír megnyűzásához ezt a fát használta támasztéknak: a növénynek a Marsyas iránti szánalma (és az isten érintése) viszont létrehozta a gyógyító gyantát.

A dedukció eme lépéseit – azért gyógyító az adott anyag, mert egy isten felhasználta annak egy részét – sehol sem találjuk meg az *Alexipharmakában*; a hozzávalók gyakran hangsúlyozott kapcsolata az isteni szférával mégis azt implikálja, hogy Nikandros világképében az istenek a jelenlétük által akár önkéntlenül is átruházzák a természet bizonyos elemeire a saját képességeik egy részét. Ebből egyrészt az következik, hogy Nikandros megjelenítésében az istenek nem feltétlenül jóindulatból, szándékosan akarják segíteni az emberi világot; a kisugárzásuk, és az ebből fakadó jótékony hatás mégis lépten-nyomon érezhető a természetben. Másrészt az is kiviláglik ezen történetekből, hogy a költő-orvos a gyógyítást, legalábbis részben, természetfölötti képességnek tarja. A gyógyítással foglalkozó ember azzal tehet a legtöbbet, ha tudja, hogy a természet mely részei köthetők valamely isteni tevékenységhez – így a tan-költemény legitimációját, amely ilyen tudást közvetít, Nikandros újra és újra megerősíti.

A nikandrosi természet tehát a jótékony hatású, gyógyító elemeknek nem csupán helyet szorít a veszélyes és mérges élőlények mellett,⁵⁴⁶ hanem azokat az ember közreműködése nélkül, magától is létrehozza, termesztí és neveli – ha másként nem, isteni közreműködés hatására. Az orvosnak csupán ismer-nie kell ezeket ahhoz, hogy összegyűjthesse őket a munkájához.

Az ember a természetben

A természetet bemutató fenti példák többségében az ember alig jelenik meg, legfeljebb kívülálló megfigyelőként, a természetet leíró (és akár csodáló) szereplőként. A természethez képest az ember még olyan jelenetekben is háttérbe szorul, amelyekben egyébként aktív, tevékeny szerepe lenne. Ilyen a korian-

⁵⁴⁶ Az ember számára ártó és hasznos élőlények egymás mellett élése leginkább a varangy-fejezetben érzékelhető, ahol a mérges varangyok és a gyógyításhoz szükséges növények mind a tó élővilágának a részei.

der-fejezet záró epizódja, ahol a szőlőt szüretelő ember csak egy fél sor erejéig bukkan fel (καίροντες θλίβουσιν, 182): előtte Nikandros a növény burjánzását ábrázolja (180–182), utána pedig a szőlőn lakmározó állatok megjelenítésére fókuszál (182–185).⁵⁴⁷ A bőven termő szőlő gyümölcséből embernek és állatnak is bőven jut,⁵⁴⁸ mindannyian osztoznak rajta (δαίνυνται, 184), s végeredményben békésen megférnek egymás mellett.

Az ember jelenléte alig érezhető a rutával és a hernyóval kapcsolatos megjegyzésben (412–413).⁵⁴⁹ noha a kertész nézőpontjából látjuk az eseményt, az ember aktívan mégsem lép közbe. Hangsúlyosan távol marad továbbá az ember mint méhésztől a mézzel kapcsolatos kitérőben (445–451), ahol a szorgalmas munka a méhek részéről valósul meg. Ezek az apró állatok az ember nélkül is folytatják tevékenységüket, amely alapvetően nem is az emberekhez, hanem az isteni szférához, Démétérhez köthető.

Sokkal aktívabb szerepben találjuk az embert, amikor orvosként, kertészként, gazdálkodóként jelenik meg a tankölteményben. Ezekben a passzusokban a természet és a civilizáció nem feltétlenül elválasztandó: a saját növényeit és állatait nevelgető és azokat önnön céljaira felhasználó gyógyító alakja inkább a természettel együtt élő, abban magát otthon érző embert jeleníti meg az olvasó számára. A saját háztartásából dolgozó ember képét illusztrálják az olyan gyógy-módrészletek, mint a házi csirkéből (ὄρνιθος στρουθοῖο κατοικάδος, 59) főzött erőlevest ajánló passzus; a mézet a kaptárak festékének (βάμματι σίμβλων, 49c) nevező körülírás; s általában minden olyan recept, amely a hozzávalók frissességét is kiemeli. Ez utóbbiak nem egyszerű orvosi utasítással magyarázhatók, hanem azzal is, hogy a hozzávalók ténylegesen az orvos közvetlen környezetében, akár a saját gazdaságában is megtalálhatók. A gyomorban megalvadó tej ellenszereihez a kakukkfű friss (νέον, 371) virágzata, vagy a menta zöldellő (χλοεραί, 374) ágai szükségeseek. A *Pharikon*-mérgezést a most szedett (αἴνυσο, 405) nőszirm vagy liliomvirág gyógyítja; a mérges gombák ellen a ruta zöldellő (κλώθοντα) ágait kell levágni (κολούσας, 527), vagy „az ágyásban növekvő növényt” (φύλλον ἐναλδόμενον πρασιῆσι, 532), azaz róréhagymát kell adni.⁵⁵⁰ A fejéssel kapcsolatos gyakori képek szintén a felhasználandó tej frissességét, gyors elérhetőségét feltételezik. Az első ilyen jelenet

⁵⁴⁷ Az egész kitérőt alább, a 206. oldalon idézem.

⁵⁴⁸ Az embereknek a dús termés (περιβρίθουσιν ὀπώραν, 180), a rovaroknak bőséges must (γλεῦκος ἄλις, 184), a rókának pedig a gazdag szőlőfűrt (πισιτέρην βότρυν, 185).

⁵⁴⁹ L. a 149. oldalon.

⁵⁵⁰ JACQUES 2007, *ad loc.*

a fehér ólom-fejezet bevezetőjében található (75–77), de a sajtár mint az orvos eszköze máshol is megjelenik.⁵⁵¹ Az orvos életterétől kissé távolabb esnek az olyan foglalkozások, mint a pásztorkodás, a halászat, vagy a sópárlás, ám az ezeket megjelenítő epizódok⁵⁵² továbbra is a természethez közel, azzal harmóniában élő embert ábrázolják.

Nikandrosznál az ember tehát nem háborúskodik a természettel, ahogyan azt Overduin, Sistakou és Touwaide elemzéseiből láthattuk, hanem ha kellő ismerettel rendelkezik róla, tudja, mely elemei veszélyesek és melyek hasznosak, akkor képes vele és benne élni. Az emberi tudás szerepe így a tanköltemény tanító jellegének megfelelően nagyon fontos a mű háttérében is: a gyógymódlisták egész hangvétele, a részletes állat- és növényleírások, az érdekességnek szánt természettudományos kitérők, s a pontos orvosi utasítások mind azt az üzenetet sugallják, hogy mindezt tudni kell ahhoz, hogy az orvos a gyógyításban, sőt, a világban is eligazodjék.

A természet, az ember és a természetfölötti egymáshoz való viszonyát az alábbiakban két példával szeretnénk illusztrálni: a szalamandra-fejezet összképével, illetve a koriander-fejezetben található világrend-kitérővel. A tanköltemény tizenkilencedik fejezetében a természet veszélyes oldalát képviselő szalamandra kapcsán leírt paradoxon (539) az olvasót inkább csodálkozásra, további érdeklődésre készteti, mint valódi félelemre.⁵⁵³ A természet részét képező állatok és növények ugyanakkor gyakran az embert segítő szerepben tűnnek fel: a fenyőfa tobozokat nevel (549), a méhek és a dongók pedig hasznos munkát (ἔργα) végeznek (547, 554). Az ember ezeket a természetadta anyagokat felhasználhatja a saját céljaira, például gyógyszereket készíthet, ha ismeri és feldolgozza őket – ezt hangsúlyozzák a fejezet főzést és keverést jelentő igéi,⁵⁵⁴ illetve a bükkönyliszt *örölt*, μυλοεργεῖ jelzője (551), ahol az ἔργα újra megjelenik. Az isteni jelenlét mindezt a munkát még inkább elősegíti azzal, hogy a természet alapvetően semleges elemeit is gyógyítókká alakítja, ahogy a Hórak az almákat (232–235), Démétér a méhek szent munkáját (ιερά ἔργα, 554), Hermész pedig a teknőshúst (559–560). A szalamandra-fejezet ekképpen megfelelően illusztrálja az ember, a természet és az isteni szféra együttes szerepét a gyógyításban.

⁵⁵¹ *Al.* 262, 311. Egyéb fejés-kép: *Al.* 139.

⁵⁵² A pásztorkodás és a halászat a *buprēstis*-, illetve a tengeri nyúl-fejezet háttérét alkotják, a sópárlás a pióca-fejezet végén található (519–520).

⁵⁵³ *L.* a jelen fejezet elején, a 179–180. oldalon.

⁵⁵⁴ *L.* a 425. jegyzetet.

A koriander-fejezet gyógymódlisztájában a tengervíz kapcsán beillesztett exkurzus igen részletesen bemutatja Nikandros világgképét, illetve az ember helyét ebben a világgképben:⁵⁵⁵

ἦν τε καὶ ἀτμεύειν ἀνέμοις πόρεν Ἐννοσίγαιος
σὺν πυρί. Καὶ γὰρ δὴ τὸ πνοαῖς συνδάμνεται ἐχθραῖς·
πῦρ μὲν αἰεῖζων καὶ ἀχύνετον ἔτρεσεν ὕδωρ
ἀργέστας· καὶ ῥ' ἡ μὲν ἀκοσμήσσα φιλοργή
δεσπάζει νηῶν τε καὶ ἐμφορέων αἰζηῶν,
ὅλη δ' ἐχθομένοιο πυρὸς κατὰ θεσμὸν ἀκούει.

A természeti elemek hierarchiáját felvázoló exkurzus első olvasásra valószínűleg igen komor hangulatúnak tűnik. Az uralkodást, illetve az alárendeltségi viszonyt jelző kifejezések nem mentesek a negatív érzelmektől. A hierarchia alsóbb szintjeit alkotó résztvevők alávetettként szolgálják (ἀτμεύειν, συνδάμνεται) a felettük lévőket, illetve félve és gyűlölködve (ἔτρεσεν, ἐχθραῖς, ἐχθομένοιο) engedelmeskednek (ἀκούει) az őket uraló (δεσπάζει) elemeknek. Az ellenséges indulatokat sugalló kép alaposabb vizsgálata azonban enyhíti, árnyalja ezt a feszült hangulatot.

Először is, a világ nem önmagától és öncélúan alakult ilyenné, hanem ahogy a leírást keretező két kifejezésből megtudjuk: isteni akarat szerint. A világ ilyen felállását „a Földrengető hozta létre” (πόρεν Ἐννοσίγαιος), illetve „isteni rendelkezés szerint” (κατὰ θεσμὸν) kell ilyennek lennie. Az istenek tehát mindenképpen a természet és a világ hierarchiája felett állnak, ők a legfelső hatalom letéteményesei. A következő szinteken a természeti elemek találhatók: legfelül a szelek, amelyek egyrészt a tengert (a vizet), másrészt a tüzet uralják. A tengernek ugyanakkor az ember (és hajói), míg a tűznek az erdő van alávetve; a legalsó fokozatokat így az ember és a természet egyéb élőlényei alkotják.

Érdemes azonban megfigyelni, hogy e szigorú rend alkotóelemeit milyen tulajdonságok jellemzik. A szelek „az eget fényessé, derültté tevők” (ἀργέστας); a víz és a tenger „határtalan” (ἀχύνετον), „rendetlen” (ἀκοσμήσσα) és „indu-

⁵⁵⁵ *Al.* 172–177: „amelyet [a tengervízet] a Földrengető a szeleknek a szolgálatára adott, a tűzzel együtt. Mert bizony ezt is az uralmuk alá hajtják a gyűlölt fuvallatok, így az örökéletű tűz és a tágas víz is retteg az eget derültté tevőktől. Így uralkodik azonban a rendetlen, indulatos [tenger] is a hajókon és a benne sodródó erős férfiakon, az erdő pedig a gyűlöletes tűznek engedelmeskedik az isteni rend szerint.”

latos” (φιλοργής); míg a tűz „örökké élő” (ἀείζων). Ezek a kifejezések többnyire a természeti elemek hatalmasságát, térben és időben való végtelenségét jelölik. Az állítás, hogy a víz és a tűz, határtalansága ellenére, mégis retteg a szelektől, azt a képzetet hordozza, hogy a saját határaikon belül minden elem lehet hatalmas, a határain kilépve azonban ez a hatalom összezsugorodik. Hogy ez az értelmezés az emberre is vonatkozik, azt az ő αἰζηῶν, „mindig erős” jelzője is alátámasztja. A kitérő ilyen módon komoly etikai tartalmat rejt: az ember a maga világában talán erősnek tűnik, ha azonban átlép a nagyobb hatalmak, a természeti elemek köreibé, az ereje eltörpül, ekkor már csak sodródik (ἐμφορέων).

A gyógyítás pozitív üzenetét hordozó kontextusban ez a kitérő nem annyira az ember tehetetlenségét, az isteni és a természeti erőknek való kiszolgáltatottságát hivatott kiemelni, hanem sokkal inkább azt a tanítást, hogy az embernek, ahogy minden más elemnek a világ rendjében, megvan a maga helye, és megvannak a maga korlátai. Ezeken a korlátokon belül akár határtalan lehetőségei is lehetnek, de magukat az isten elrendelte korlátokat jobb, ha ismeri és elfogadja, s végeredményben alázattal viszonyul a természethez és a mindeneket uraló istenekhez.

Az exkurzusnak ezt az etikai tartalmát az őt keretező két kitérővel lehet még inkább árnyalni. A közvetlenül ezelőtt található részlet ugyanis a *kepphos* példáján (166–170) mutatja be az esztelenség következményét: a halál és az élet összekeverését.⁵⁵⁶ A tudás, amelynek a segítségével az ember meg tudja különböztetni a számára hasznosat a károstól, a gyógyítót a mérgezőtől; illetve, amely által ismeri a saját helyét, a saját határait a világban – ez a tudás a tárgya a tanköltemény egészének, és, sűrített formában, a világrendről szóló kitérőnek. Ha pedig az ember tisztában van az őt körülvevő isteni rend kereteivel, akkor ezen kereteket elfogadva akár még örömét is lelheti ebben a világban – ahogyan azt a fejezet utolsó, a szőlőszüretet bemutató exkurzusa (180–185) sugallja, amely a két korábbi kitérő nyugtalanító hangulatát, szigorú mondanivalóját a burjánzó természettel harmóniában élő ember képével enyhíti.⁵⁵⁷

A nikandrosi természetről, illetve az ember és természet viszonyáról az *Alexipharmaka* passzusaiából tehát igen összetett képet alkothatunk – amelyet messze nem lehet annyival összegezni, hogy a természet a költő bemutatásában félelmetes és veszélyes az ember számára. Böven találunk példákat a ter-

⁵⁵⁶ A görög szöveget és bővebb elemzést l. alább a 204–205. oldalakon.

⁵⁵⁷ A koriander-részlet kitérőiről alább, az őrléte-fejezetben lesz még szó.

mészeti szépséget megragadó, illetve a természet hasznos és az ember számára jótékony oldalát bemutató részletekre. Az állandó isteni jelenlét szintén pozitív következményekkel jár a halandók részére, s az ember legfontosabb feladata az ismeretek szerzése – ahhoz, hogy a természet kínálta előnyöket valóban a saját hasznára tudja fordítani; illetve ahhoz, hogy tisztában legyen a saját korlátaival, ami a természet erőit, s kitágítva: a világrendet illeti.

Istenkép, vallásosság

Egy ókori szerzőnek a műveiből megítélni, hogy ő maga mennyire lehetett vallásos – ez még bonyolultabb feladat, mint azt meghatározni, hogy mi lehetett a célja, a motivációja az adott művek megírására. Hogy egy költőnél az istenek szerepeltetése és a mitológiai betétek vajon csupán toposzként, műveltségi játékként szolgálnak, vagy esetleg a szerzőnek a vallásos felfogását is bemutatják, azt minden esetben nehéz megválaszolni, s a kutatók még az olyan sokat forgatott szerzőknél sem jutnak egységes álláspontra, mint amilyen Homéros vagy Kallimachos.⁵⁵⁸

Nikandros esetében a vallásosság feltételezése a kutatók részéről igen ritkán merül fel; ám a kolophóni költő megítélése – amely szerint egy végletesen ironikus, felszínes szerzőről van szó, aki a passzív és komor világlátásából üres irodalmi játékokba menekül – nem kimondottan vallásos szerzőként mutatja be őt. Sistakou Nikandrosnál a vallásos háttérrel és a tudományba vetett hitet összeegyeztethetetlennek, s ezért állandó belső konfliktus forrásának értékeli.⁵⁵⁹ Touwaide és Jacques ezzel szemben az *Alexipharmaka* bevezetőjében a klarosi Apollón-szentélyre tett utalás, illetve a tankölteményekben az isten gyakori megjelenítése alapján egyrészt arra következtet, hogy a költő a helyi Apollón-papok családjából származik, s maga is a tisztség viselője lehetett; másrészt, hogy ezek a passzusok a költő valódi vallásosságát jelenítik meg.⁵⁶⁰ A jelen fejezet tárgyát az *Alexipharmakában* található, az isteneket megjelenítő részletek vizsgálata alkotja: mely isteneket és milyen szerepekörben ábrázol

⁵⁵⁸ L. DODDS (2002) könyvének első, a homérosi vallásosság kapcsán írt fejezetét. Kallimachos vallásosságához l. FRASER (1972, 785) meggyőződését a költő vallásosságáról (szemben a theokritosi rideg mítosz-kezeléssel), ill. PATAKI (2005, 161–162) elemzését az *Aitia* prologusára vonatkozóan, ahol a kutató szerint a kallimachosi vallásosság inkább művészetvallást jelent, mint a mítoszok komoly elfogadását.

⁵⁵⁹ SISTAKOU 2012, 199.

⁵⁶⁰ TOUWAIDE 1991, 95, JACQUES 2007, LXXVIII.

Nikandros? Ezek alapján remélhetőleg közelebb kerülünk a nikandrosi istenkép meghatározásához, s a költő vallásosságáról is tisztább képet alkothatunk.

Az isteni jelenlétnek a természetben érzékelhető hatásait már többször bemutatottuk: az egyes állatok, növények a valamely isteni lénnel való találkozásuk során gyógyító képességekre tesznek szert. Ez nemcsak akkor igaz, ha ez a találkozás egy-egy olymposi istennel történik meg, hanem kisebb istenségek – nimfák, Hórák – vagy isteni leszármazottak, félistenek felbukkanásakor is: az utóbbiakat Perseus és a perseafa (98–105), illetve Prométheus és a *narthéx* esete (272–273) illusztrálja. Az ezekből az epizódokból kibontakozó istenkép azonban nem egyértelműen pozitív, minthogy a gyógyító erő átruházása a természet egyes elemeire, úgy tűnik, nem az istenek tudatos szándéka szerint történik, hanem csak mintegy melléktermékeként valamely tevékenységüknek. A teknőshúst az ember nem azért tudja a gyógyításban felhasználni, mert Hermés a lantkészítés közben azt gondosan félrerakta ilyen célra: a teknőshús az isten számára felesleges, kidobandó anyag volt – ám csupán azzal, hogy kézbe vette, öntudatlanul is jótékony hatást ért el: gyógyító anyaggá tette (558–562). Ez vonatkozik a *narthéx* belsejére is, amelyet Prométheusnak el kellett távolítania a növény szárából, hogy oda rejthesse a tüzet (272–273); s igaz ez a Hórák által csupán játékszerűen használt almákra is (232–235). Az isteni világ itt az emberitől igen távol esik – az istenek élik a maguk életét, s mit sem törődnek az emberekével. Az emberek nem az istenek aktív, közreműködő segítségével tudnak előre jutni, hanem azzal, hogy ismerik és figyelik az istenek tevékenységét, s ezen ismeretek által igazodnak el a világban.

Ez a szigorú, távoli istenkép tapasztalható a világrendet leíró kitérőben is (172–177), ahol a Földrengető által meghatározott hierarchiát az ember csak elfogadni tudja, ám itt sincsen valódi kontaktus ember és isten között. Az isteni hatalom mindenhatóságát, s az ezen akaratnak való engedelmeskedés megkövetelését mutatja a tanköltemény két *hybris*-története is: noha az Apollónt (301–304), illetve Aphroditét (406–409) a bosszúálló isten szerepében láttató kitérők egyike sem emberrel kapcsolatos – az előbbi egy szatír, az utóbbi a lilium vakmerőségét meséli el –, a történetek tanulsága egyértelműen az emberi közönségnek szól. Ezt illusztrálják a Marsyas-kitérő második felét alkotó sorok:⁵⁶¹

⁵⁶¹ *Al.* 303–304: „ez pedig [a fenyő] a közismert sorsot siratja, s a völgyeken át egyedül halatja szüntelenül éles panasztát.”

ἡ δὲ μόρον πολύπυστον ἐπαιάζουσα κατ' ἄγκη
οἷη συνεχῶς ἀδινῆν ἀναβάλλεται ἡχὴν.

A μόρον πολύπυστον, „messze híres, sokak által ismert sors” által Apollón példát statuált a gögösöknek: a holttest (a μόρον ezt is jelentheti) nyilvános helyre való kiakasztása, illetve a fenyők azóta is folytonosan (συνεχῶς) hallható sírása biztosítja azt, hogy az eset ne merüljön feledésbe. A sorvégi κατ' ἄγκη, „a völgyeken át” szavak az olvasóban az ἀνάγκη fogalmát is felidézhetik: *szükségszerű*, hogy a történet így végződjék, hiszen az istenek mindig a halandók felett állnak.

Amíg Aphrodité alakjával egyedül a lilium *hybrisét* elbeszélő részletben találkozunk,⁵⁶² addig Apollón a költemény legfontosabb istenségének tekinthető, és az őt megjelenítő egyéb epizódokban a büntető szerep mellett más, pozitívabb, az emberhez közelebb álló magatartást is mutat. A bürök-fejezetben a tempéi babérrel kapcsolatos megjegyzés – „ez koszorúzta először a delphoi Phoibos fűrtjeit”⁵⁶³ – a babérkoszorús versenyjátékosok megjelenítésén keresztül az isten győzedelmeskedő alakját idézheti az olvasóknak. A fejezetet kezdő τεκμαίρεο, „ismerd meg” (186) felszólításban rejtetten benne lehet az „isteni jel alapján” jelentés,⁵⁶⁴ amely Delphoi említésével együtt Apollónt mint jós istent is megjeleníti, egyszersmind az orvos munkáját az isten védnöksége alá helyezi. A gyógyító isten jelenléte a fejezet sötétség-fényesség metaforikáján keresztül is érzékelhető: míg a tünetlistát Hadés sötétsége keretezi,⁵⁶⁵ a gyógy-mód-részt a babérrel kapcsolatos kitérő nyomán *Phoibos* fényessége tölti be,⁵⁶⁶ ahogyan azt a fényes olaj (ἀργήεντος ἐλαίου, 204) kifejezés is mutatja.

Apollón fontosságát azonban egy, ezeknél sokkal hangsúlyosabb hely jelzi: a tanköltemény bevezetőjének az utolsó sora: ἐξόμενος τριπτόδεσσι πάρα Κλαρίοις Ἑκάτοιο.⁵⁶⁷ A mondat nem csupán Nikandrosnak az *Alexipharmakában* található egyik legszemélyesebb kijelentése, és nem csupán a klarosi származására büszke költő megnyilatkozása. A κλαρίοις melléknév a tripus

⁵⁶² Ha nem számítjuk a mérges gombák ellenszereit kiegészítendő 616–628. sorokat, amelyeket JACQUES (2007, *ad loc.*) nem az eredeti szöveg részeként, hanem későbbi interpolációként kezel: itt a költő a mirtusz kapcsán utal az Artemis, Héra és Aphrodité közti szépségversenyre.

⁵⁶³ *Al.* 200: ἡ πρώτη Φοῖβοιο κατέστρεψε Δελφίδα χαίτην.

⁵⁶⁴ A τέκμαρ eposzi alkalmazása erre mutat (*Il.* 1.526; *Arg.* 1.499). A szó az orvosi szövegekben ugyanakkor tünetet is jelenthet (*Hp. Mul.* 2.123).

⁵⁶⁵ L. főntebb a 174. oldalon.

⁵⁶⁶ Vö. TOUWAIDE 1991, 95–96.

⁵⁶⁷ *Al.* 11: „a Messzelövő klarosi tripusánál telepedtem le.”

mellett kis kappával írva, „sorsot osztó” jelentésben Apollónnak a jósló és gyógyító tevékenységét egyszerre mutatja be, s így a tanköltemény költői formáját és orvosi tartalmát egyaránt az isten alakjához köti.⁵⁶⁸ A klarosi Apollónra tett utalás egy orvosi témájú mű elején már önmagában is tanúskodhat a szerző vallásságáról, tekintve, hogy Apollónnak mint gyógyító istenségnek a kultusza Kis-Ázsiában azután is erős maradt, hogy a VI. században Asklépios tisztelete tért hódított – e kultusznak pedig a klarosi szentély mindenképpen az egyik fő központja volt.⁵⁶⁹ Jacques és Touwaide azon meggyőződése, mely szerint Nikandros itt a klarosi Apollón-szentélyben betöltött papi tisztségéről nyilatkozik, csak még inkább hangsúlyozná a költő-orvosnak az istenhez való kötődését – ám akár valóban Apollón-pap volt Nikandros, akár nem, a bevezető utolsó sora az Apollón iránti személyes gondolatairól, sőt vallásos érzelméről árulkodik.

Ehhez a megállapításhoz szorosan kapcsolódik a bevezetőben található *ῥῆϊα* szó értelmezése is. Ezzel az *adverbiummal* kezdi ugyanis Nikandros a tanköltemény témamegjelölését tartalmazó 4–5. sorokat: „könnyen elmondom neked a gyógymódokat a mérgező italokra, amelyek az emberekkel érintkezve leterítik azokat.”⁵⁷⁰ Ezen fogalmazásmód, illetve az isteni/múzsai invokáció elhagyása alapján több kutató arra következtet, hogy Nikandros itt a saját tudásába vetett hitét jelzi: a költő mindenféle isteni segítség nélkül, csupán a saját ismereteire és képességeire támaszkodva képes a tárgyat kifejezni. Az eposzi, illetve a tankölteményi hagyománnyal való szakítás rögtön a mű elején egyrészt irodalmi játékra (variációra vagy iróniára) utal, másrészt, sokak szerint, a költő arroganciájára.⁵⁷¹

A bevezetőt záró sor fényében azonban a *ῥῆϊα* szó is más megvilágításba kerül. Noha a tanköltemény elején valóban nem találkozunk az isteni segítséget kérő kifejezéssel, a részlet elrendezésével Nikandros rejtetten mégis jelzi, hogy a művet Apollón segítségével írja. A tanköltemény bevezetője ugyanis ezekből a kijelentésekből áll össze: 1. még ha (*Εἰ καὶ*) messze is lakunk egymástól – 2. akkor is könnyen (*ῥῆϊα*) elmondom neked a mérgek gyógyszereit

⁵⁶⁸ Vö. JACQUES 2007, LXXIX.

⁵⁶⁹ NUTTON 2004, 107.

⁵⁷⁰ *Al.* 4–5: *ῥῆϊά κέ τοι ποσιεσσιν ἀλέξια φαρμακοέσσαις / αὐδῆσαι· ἃ τε φῶτας ἐνιχρῖμφέντα δαμάζει.* A teljes bevezetőt l. főntebb a 157. oldalon.

⁵⁷¹ VOLK (2002, 57) költői öntudatról beszél, SISTAKOU (2012, 198) pedig a múzsai autoritással és isteni inspirációval szembeállított tudós autoritásáról, illetve az individuum szerepéről. MAGNELLI (2010, 220) és OVERDUIN (2015, 45–46 és 49) a *Thériakát* szintén a *ῥῆϊα* szóval kezdő költői magatartást ironikusnak, illetve arrogánsnak értékeli.

– 3. mert (γὰρ) te Kyzikosban, én pedig Klarosban élek. A 3. pont magyarázó jellege vonatkoztatható egyrészt az 1. pont állítására, s ekkor a távolság kifejtéseként értendő; ugyanakkor a 2. pont indoklásaként is felfogható – amit az is biztosít, hogy ehhez az állításhoz semmilyen más explicit indoklást nem találunk (Nikandros sem a saját képességeit, sem mást nem nevez meg a πεῖρα magyarázataként). A 6–11. sorok ebben az esetben így értendők: könnyen elmondom neked ezeket a dolgokat, mert Klarosban élek, Apollón tripusánál – akinek a segítségével bármi könnyen elmondható és bármilyen betegség meggyógyítható. A költő magabiztos fellépése így nem a saját képességeire támaszkodó poéta öntudatából fakad, hanem abból, hogy biztosan tudja, hogy az isteni segítséget már bírja, azt már korábban megkapta. Nikandros ilyen szempontból valóban eltér az epikus hagyománytól: ám ez a variáció nem az isteni autoritás megkérdőjelezésében, s az invokáció teljes elhagyásában rejlik, hanem abban, hogy a kérés gesztusa helyett a bevezetőben az isteni inspirációval már rendelkező költő öntudatával szól.⁵⁷²

Apollón alakja az *Alexipharmaká*ban tehát több rétegből tevődik össze: a költészet és a gyógyítás isteneként a tankölteménynek mind a költői formája, mind az orvosi tartalma támogatást nyer általa; de a helyes emberi magatartásról való tanítás is az ő védnöksége alá tartozik, ahogyan a Marsyas-történetből láthattuk. A klarosi tripus ugyanakkor Nikandros számára a civilizációt is szimbolizálja,⁵⁷³ így Apollón mint civilizációs isten, az emberiség jótevője is jelen van a költeményben.

Dionysosnak a tankölteményben megjelenített alakjával kapcsolatban viszont felmerülhet a kérdés, hogy mennyire tekinthető civilizációs istennek: az ő adománya az embereknek a bor, amelytől azok olyan állapotba kerülhetnek, amelyet a sisakvirág-mérgezés is okoz (30–35). A bor ezen első említésén túl – amely, úgy tűnik, kétséges értékeket tulajdonít az itálnak – az oἶνος az ellenszerek összetevőjeként bukkan fel újra és újra a tankölteményben. A Silének részegségét bemutató kitérő így nem annyira a bortól való ódzkodás kifejezéseként értelmezendő, hanem egyrészt a bor mint isteni adomány (azaz gyógyító erővel bíró anyag) képzet megalkotásaként, másrészt rejtett figyelmeztetésként a dionysosi örülettel kapcsolatban. A bacchosi örvöngés a kori-

⁵⁷² Bizonyos szempontból a *Theogonia* bevezetője is a múzsai ihletet már régóta birtokló költőt láttatja: Hésiodos itt ugyan kéri a Múzsák segítségét, a helikoni találkozót viszont múlt időben meséli el. A kérésben tehát ugyanúgy megtalálható az a Nikandrosnál is megtalálható költői öntudat, amely a gesztust formálissá teszi, hiszen a kérést az isten, vagy a Múzsák már korábban teljesítették.

⁵⁷³ L. fentebb a 157–158. oldalakon.

ander-fejezetben szintén a méreg tüneteivel kapcsolatban tűnik fel (160–161) – a nikandrosi örületformák azonban a következő fejezetében kapnak részletesebb tárgyalást.

Démétért Nikandros az *Alexipharmaká*ban két alkalommal említi, s ezek alapján az istennő bizton tekinthető civilizációs istenségnek. A méz, illetve a *bugonia* leírása kapcsán mint méhészt-istennő jelenik meg: a méhek a tölgyfaodúikat felváltó kaptárak (azaz a korábbinál egy fokkal civilizáltabb lakóhelyek) építésének tudományát neki köszönhetik (450). Az ember itt ugyan nem jelenik meg, de a méhek tevékenységét és szorgalmát az ember számára mintaként állító értelmezés magától adódik; így, a párhuzamot kiterjesztve, a civilizációt a méhek számára elhozó Démétér az emberi civilizáció elősegítőjeként is jelen van.

Az istennőnek a földművelést az embereknek megtanító szerepe rejtetten megjelenik továbbá a *kykeón*hoz fűzött kitérőben:⁵⁷⁴

Τῷ δὲ σὺ πολλὰκι μὲν γληχῷ ποταμῆϊσι νόμοις
ἐμπλήδην κυκεῶνα πόροις ἐν κύμβει τεύζας,
νηστείρης Διὸς μορόεν ποτὸν, ᾧ ποτε Διὶ
λαυκανίην ἔβρεξεν ἄν' ἄστυρον Ἰπποθόωντος
Θρηίσσης ἀθύροισιν ὑπὸ ῥήτρησιν Ἰάμβης.

Az istennő böjtölésének az okát Nikandros nem fejti ki, hiszen azt az olvasó magától is tudja: Démétér a lánya keresése közben tartózkodott minden ételtől és italtól, ez a tevékenysége viszont köthető az évszakok váltakozásához, s ily módon a gazdálkodó munkájának a ritmusát is meghatározza.

Az exkurzus funkciója és tartalma igen összetettnek tűnik: a hangulati váltás biztosításán túl⁵⁷⁵ Nikandros az ellenszer hatásosságát az isteni szférához való kapcsolatával jelzi; eközben pedig még az *iambos* műfajának az etimológiai-aitológiai eredetére is utal. Mindezekon túl azonban az istennő böjtölését kiemelő jelző (νηστείρης) etikai tartalmat is közvetíthet, amely a tünetlistában rejlő mohóság motívumának a felismerésével kap megerősítést. A βιβρώσκω, „mohón eszik, zabál” jelentésű ige alakjai, illetve a belőle képzett, összetett ki-fejezések a fejezet első soraiban rendre felbukkannak: a κόρισβογάρ σιτηβόρου,

⁵⁷⁴ *Al.* 128–132: „Te neki először is csombormentát adj forrásvízzel, azaz kykeónt, teli csészével elkészítve: a böjtölő Déó fényes italát, amellyel egykor Déó a torkát nedvesítette fent, Hippothoón várában, a thrák lambé szabados mondásai hatására.”

⁵⁷⁵ *L.* fentebb a 149. oldalon a bogács-hasonlat kapcsán leírtakat.

„gabonaevő” jelzőjében (115);⁵⁷⁶ a méreg okozta szájszárazságot a fanyar boróka elfogyasztása utáni érzethez hasonlító sorban;⁵⁷⁷ s a húgyhólyagban fellépő „emésztő” (βρωθεῖσα, 122) fájdalom leírásában is. Ezek mellett a harapás, marás jelentésű szavak is igen gyakoriak (δηχμὸν, 119; ἐπιδάκνεται, 121), tovább erősítve a mohó zabálás rejtetten jelen lévő motívumát, amelynek a fényében a rögtön a gyógymódlista elején található utalás Démétér bőjtölésére az emberek számára követendő példaként, a mohóság helyett a mértékletesség erényét ajánló üzenetként értelmezhető.⁵⁷⁸

A civilizációs istennő szigorú etikai tartalmat közvetítő, komoly alakja mellett a szalamandra-fejezetben szereplő, a Hermés lantkészítő tevékenységét leíró exkurzus barátságosabb hangulattal ábrázolja az istent.⁵⁷⁹

ἄλλοτε δ' οὐρείης κυτισηνόμου, ἦν τ' Ἀκάκητα
αὐδήεσσαν ἔθηκεν ἀναύδητόν περ εὐῶσαν
Ἑρμείης· σαρκοῦ γὰρ ἀπ' οὗν νόσφισσε χέλειον
αἰόλον, ἀγκῶνας δὲ δύο παρετεῖναιτο πέζαις.

Az esztétikailag is szépen felépített kitérő⁵⁸⁰ ezt az istent is több oldaláról mutatja be. Az állat elpusztításával, illetve kibelezésével járó cselekedet fényében az Ἀκάκητα jelző elsöre ironikusnak tűnhet, ám az ezt követő sor rávilágít az isten kegyetlennek tűnő játékának az áldásos hatására: Hermés nem egyszerűen elpusztította a teknőst, hanem azzal, hogy megszólaltatta, valójában halhatatlanná tette. Mindezek mellett, a hangszer megteremtésével, illetve a teknőshús megérintésével, s ezáltal gyógyító erőkkkel való felruházásával az emberek számára is nagy jótéteményeket alkotott: ezt az üzenetet sugallja

⁵⁷⁶ A σιτηβόρος első tagjában felfedezhető σιτεύω, „állatot hizlal” jelentése is erősíti ezt az értelmezést.

⁵⁷⁷ *Al.* 118: οἷά τε δὴ καρφεῖα νέον **βεβρωμένα** κέδρου.

⁵⁷⁸ A gyógymódlista ezt követő részében ugyanakkor ezzel ellentétes gyógymódokról olvashatunk: a hányást előidézendő a zsíros ételekkel való eltelés (ἐς δ' ἔμπετον κορέσαιο, 137) a gyógyszer az olyan esetekben, amikor a koplalás már nem segít.

⁵⁷⁹ *Al.* 559–562: „vagy pedig a hegyi, lucernaevőét [teknős húsát add], amelyet a Jótevő Hermeiész, bár korábban szótlán volt, megszólaltatott: a húst ugyanis eltávolította a tarka páncélból, majd két pálcát feszített ki a szélei között.”

⁵⁸⁰ Az isten Ἀκάκητα jelzője és a neve (Ἑρμείης) keretezi a kitérő lényegéként értelmezendő, a néma – hangzó ellentétre épülő 560. sort; amely után a lant készítésének technikai részleteit taglaló sorok zenei hangzását az azonos magán- és mássalhangzókkal (ἄ-ἄ; δ-δ; π-π) kezdődő szópárok biztosítják, ahol a harmadik szópár π hangzói a már kész hangszer pengetésének a hangját idézik.

az Ἀκάκητα jelzővel szembeállítható κακότητος szó, amely a fejezet tünetlistájának a végén, szintén a sorvégi hangsúlyos pozícióban, a mérget jelöli (545).

Apollón alakjának a megidézése a bevezetőben a költeményt záró Zeus-
említéssel állítható párba. A két soros *sphragis* így szól:⁵⁸¹

Καί κ' ἔνθ' ὕμνοπόλοιο καὶ εἰσέτι Νικάνδροιο
μνηστὶν ἔχοις, θεσμὸν δὲ Διὸς Ξενίοιο φυλάσσοις.

A két tagmondat elrendezése megfelelően illusztrálja Nikandrosnál a költői öntudat és a vallásosság viszonyát: jelen van az előbbi is, amikor az olvasót arra kéri, hogy emlékezzen majd rá, végső soron azonban az isteni törvény elfogadása a fontos.

Nikandros itt költőként (ὕμνοπόλοιο) nevezi meg magát, ám ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy számára csak ez a szerepkör az igazán lényeges, s hogy kizárólag a költői forma indította a mű megírására:⁵⁸² az is elképzelhető, hogy a tanköltemény végén a szerző már nem érzi szükségét annak, hogy szakmai tudását bizonygassa, s hogy e tudás fontosságára újra figyelmeztesse a közönségét. Az utolsó sor ugyanakkor több értelmezést is megenged. A θεσμὸν szóval Nikandros egyrészt visszautal a világrendről szóló kitérő κατὰ θεσμὸν kifejezésére (177),⁵⁸³ így ez a mondat egyetemes érvényű felszólítássá bővül: tiszteld és kövesd az isteni törvényt, amely a világrendet kialakította, azt a világrendet, amelyben mindenkinek megvan a maga helye, illetve a maga korlátai!

Másképpen, az isten Ξένιος *epitheton*jával a szigorú felszólítás megenyhül. A mellékevet ismét kétféleképpen lehet értelmezni: egy általános Zeus-kép felvillantásával, ahol az isten az emberekhez jótékony, baráti módon viszonyul; vagy az arra tett utalásként, hogy Nikandros egy barátjának írta a tankölteményt. Ez utóbbi esetben a záró sorok mintegy búcsúzásként értelmezendők, s ezt a tartalmat is közvetíthetik: Amikor eszedbe jutok, gondolj a vendégbarátságunkra, amelyet Zeus támogat (és akár: látogass meg)! A *sphragis* baráti hangulata mellett egyszersmind tehát az is érzékelhető, hogy a költő számára

⁵⁸¹ *Al.* 629–630: „Emlékezz meg ezután is Nikandrosról, a költőről, és tiszteld a vendégszerető Zeus törvényét.”

⁵⁸² Vö. OVERDUIN 2015, 5 és 34.

⁵⁸³ A koriander-fejezetben Poseidón alakjához kapcsolódik a természeti elemek hierarchiájának megalkotása (πόρην Ἐννοσίγαιος, 172), itt pedig Zeushoz köthető a θεσμὸν szó. A kettő azonban valószínűleg nem két külön isteni akaratot jelöl, hanem általában az isteni hatalom fenőbbségét.

az isteni törvények, az isteni akarat követése igen fontos – legalább annyira, hogy ezzel zárja a művét.

A nikandrosi vallásosság tehát a mű több szintjén is megjelenik: az istenekről szóló mítoszok felidézése első pillantásra talán csak felületes dísznek, bevett költői eszköznek tűnik. Nikandros az olimposi isteneket hagyományos módon, a közismert mítoszokon keresztül mutatja be – sokoldalú megjelenítésükön keresztül ugyanakkor mélyebb mondanivalót is közvetít, és kifejezi az ember és az isteni szféra viszonyára vonatkozó álláspontját. Az istenek többnyire az emberek világától távol, attól függetlenül, a maguk kedvére tevékenykednek; az alárendeltjeiktől – az embertől és más élőlényektől – azonban eközben is elvárják az engedelmséget. Az isteni hatalom tiszteletét megkövetelő, szigorú istenkép mellett igen erősen jelen van az egyes isteneknek az emberi civilizációt létrehozó, azt mindenféle adományokkal elősegítő szerepköre is.

Végül, bármilyen szigorú, komoly, vagy barátságos szerepben tűnnek fel az istenek az *Alexipharmakában*, az szinte minden megjelenésükkel kapcsolatban elmondható, hogy az orvoslást, mindenféle gyógyító anyagok megteremtésével, elősegítik: akármilyen távol is tevékenykedjenek az emberektől, közben gyakran akár szándék nélkül is alakítják a természetet, és létrehoznak az ember számára áldásos hatású anyagokat. Ez az elsődleges funkciójuk a nikandrosi tankölteményben, amely által a szerző vallásossága kitapinthatóvá válik.⁵⁸⁴ Ez utóbira – vagy legalábbis Nikandros vallásos érdeklődésére⁵⁸⁵ – még egy elem utal az *Alexipharmakában*: a vallásos kultuszokra tett utalások. Ezt már a költemény bevezetőjében is tapasztalhattuk, ahol a saját, illetve a címzett életterét az ott található kultikus jellemzőkkel határozza meg (6–7 és 11): Kyzikosban Rheia Lobrai barlangjai és Attis szent kerülete található, míg Klarosban az Apollón-szentély. Nikandros két esetben ráadásul nemcsak a szent helyeket említi meg, hanem bizonyos rítusokat is leír: a koriander-fejezet elején a bacchánsnők örült viselkedéséhez hasonlítja a mérgezetek magatartását (160–161), s ugyanígy von párhuzamot a mérge hatására az áldozatok által produkált állati viselkedés, illetve a Rheia-papnő rémisztő cselekedetei között a nyílmérge fejezetben (217–220). E két részlet tárgyalása azonban már a következő fejezethez tartozik: a nikandrosi örületformák elemzéséhez.

⁵⁸⁴ Vö. TOUWAIDE (1991, 92–96) azon meglátásával, hogy a mítoszok által Nikandros az istenek teremtő erejét jeleníti meg. A gyógyító anyagoknak az egy-egy istenhez való kapcsolása a kutató szerint is Nikandros vallásosságáról tanúskodik.

⁵⁸⁵ Vö. JACQUES 2007, LXXIX: „l'intérêt du prêtre d'Apollon pour les faits religieux.”

Az örület az Alexipharmakában

Nikandros orvosi tankölteményeiben, s főként az *Alexipharmakában* leírt mérgezési tünetek között gyakran megjelennek az örület különböző formái – erre már több filológus is felfigyelt. Touwaide ezt illusztrálандó hét példát sorol fel, s hozzáteszi, hogy az örületnek a tudás hiányából, a becsaphatóságból való eredeztetése Nikandrosnál tipikusan hellenisztikus kori elképzelést tükröz.⁵⁸⁶ Jacques az *Alexipharmakában* a mérgezések okozta visszatérő tünetek közül szintén kiemeli a mentális, idegi problémákat:⁵⁸⁷ az állati hangok hallatása a nyílméregnél, a vulgáris beszéd a koriandernél, a bogáncspihe-hasonlat a *kantharis*-mérgezésnél, a veszettség az *ixias*-fejezetben; illetve a szalamandra, a *Pharikon* és a bürök értelmet módosító hatása mind az örületleírások variációi.

Sistakou a tankölteményből a szalamandra-fejezetben található gyermek-hasonlatot (542–543), illetve az *ixias* okozta önvészélyes viselkedést (283–284) idézi, és megjegyzi még, hogy a vallási eksztázis állapotát leíró epizódok – a bacchosi, illetve a Rheia-kultusz jelenetei – szintén ide sorolhatók. Ezek ugyanis mind úgy ábrázolják az emberi testet, mint amely a szociális és fizikai korlátok megszűntével átvette az önmaga feletti uralmat.⁵⁸⁸ A torz, groteszk testeket leíró képek primitív félelmeket és ösztönöket jelenítenek meg, s így hozzájárulnak a költemény horrosztikus hangulatához.⁵⁸⁹

A jelen fejezetben az *Alexipharmakában* található örülettípusok feltérképezése következik. Milyen viselkedés jellemző az örületekre? Tapasztható-e valamilyen nikandrosi értékelés, különbségtétel az örület fajtáira vonatkozóan? Végül: megtudhatunk-e ezek alapján valami többet Nikandros értékrendjéről, személyes gondolatairól?

Az örület mint tünet

Az örület hosszabb-rövidebb leírásaival az *Alexipharmaka* tizenkét fejezetében találkozunk, amelyek közül tíz esetben valóban az adott méreg következ-

⁵⁸⁶ TOUWAIDE 1991, 88. A hét példát a kutató csak a sorok számaival jelöli meg (173. jegyzet), nem elemzi őket részletesebben.

⁵⁸⁷ JACQUES 2007, XXXII–XXXIII. A kutató ezeket a kifejezéseket használja: „l'égarement d'esprit, le délire, une aliénation mentale; les effets neurologiques des poisons.”

⁵⁸⁸ SISTAKOU 2012, 248–249: „the autonomous body *par excellence*.”

⁵⁸⁹ A bacchosi örülettel kapcsolatos οἶστρος szót a kutató például „Bacchic horror”-ként értelmezi (SISTAKOU 2012, 161).

ményeként fellépő mentális zavarról van szó. Besoroltunk ezek közé azonban három olyan példát is, amelyeknél nem egészen egyértelmű, hogy ténylegesen az örület egyes formáival állunk-e szemben,⁵⁹⁰ ám ahol olyan tünetek jelennek meg, amelyek máshol, a kifejezetten az örület szimptomáit taglaló részekben visszatérnek. A fehér ólom ugyanis képzelődést, hallucinációt okoz: Πολλάκι δ' ἐν φαέεσσιν ἄλην ἐτεριδεά λεύσσω.⁵⁹¹ A büröktől a mérgezetten bizonytalanul mozognak: Ἰχνεσι δὲ σφαλεροί τε καὶ ἐμπλάζοντες ἀγυιαίς / χερσὶν ἐφερπύζουσι.⁵⁹² A bikavér-mérgezés pedig bolyongással és tajtékos rángatózással jár: ὁ δὲ σπαδόνεσσιν ἄλῳων / δηθάκις ἐν γαίῃ σπαίρει μεμορυχμένος ἄφρῳ.⁵⁹³

Ezek a leírások a fizikai és mentális tünetek határán található eseteket jelenítik meg, ami jól jelzi, hogy ezek gyakran összefonódnak, nem elválaszthatók egymástól. Ezt tapasztaljuk azoknál a szimptomalistáknál is, ahol a mentális problémákat mintha a fizikai fájdalmak váltanák ki, mint a kórisbogár-fejezetben a mellkasi fájdalmak (περιψαύουσι δ' ἄνται θώρηκος, 122–123) nyomán fellépő bosszúság, s az abból kialakuló örület megjelenítése:⁵⁹⁴

Αὐτοὶ δ' ἀσχαλώωσιν, ἄλῃ δὲ φιν ἦθεα φωτός
ἀψυχὸς πεδάει· ὁ δ' ἀελπεὰ δάμνεται ἄταις.

Az örület leggyakoribb formája Nikandrosnál az érzékek (főként a látás) tompulását, illetve mozgáskoordinációs problémákat mutat: a zavart szemek,⁵⁹⁵ a bizonytalan mozgás,⁵⁹⁶ a tévelygés, illetve a négykézláb vagy a földön csúszva közlekedés több méreg tüneteinel is megjelenik. Ez utóbbit illusztrálja a szalamandra-fejezet ide vonatkozó passzusa:⁵⁹⁷

⁵⁹⁰ A kutatók nikandrosi örület-példái között ezek nem szerepelnek, kivéve a bürök-mérgezés bizonytalan járást eredményező hatására tett utalás TOWWAIDE tanulmányában (1991, 88).

⁵⁹¹ *Al.* 84: „A szemével gyakran bolyongó árnyakat lát.”

⁵⁹² *Al.* 189–190: „A lépéseik bizonytalanok, s az utcákon tévelygve a kezükön csúszkálnak.”

⁵⁹³ *Al.* 317–318: „Ő aztán a görösöktől bolyongva [szenvedve] sokáig vonaglik a földön, a tajtéktól beborítva.”

⁵⁹⁴ *Al.* 124–125: „Ők ekkor dühösködni kezdenek, majd a lélekölő örület elnyomja [megkötözi] bennük az emberi jellemet is: ez a szerencsétlenség végül megtöri a reményvesztettet.”

⁵⁹⁵ Nyílméreg: πτοητὸν ἔχων ἐτεροπλανὲς ὄθμα (243); bürök: ἐδίνησεν δὲ καὶ ὄσσε.

⁵⁹⁶ Nyílméreg: ἀκροσφαλὲς ἶχνος ἰήλαι (242); *Pharikon*: ἦνυσε δὲ σφαλερούς (400).

⁵⁹⁷ *Al.* 542–543: „Aztán egyre jobban tántorognak, s mint a gyermek, négykézláb csúszkálnak; az értelmi képességeik pedig eltompulnak.”

Οἱ δὲ περισφαλόωντες ἄτε βρέφος ἐρπύζουσι
τετράποδες· νοεραὶ γὰρ ἀπὸ φρένες ἀμβλύνονται.

A bürök példáján láthattuk, hogy az örültnek ez a bolyongása akár az utcán is látható (ἀγυιαῖς, 189): a nyilvánosság előtt a zavartságát nem szégyellő magatartás a második elem, amely egyes nikandrosi örületleírásokban megjelenik: a legerősebben a koriander-mérgezés kapcsán, ahol az áldozatok „közönséges módon féktelenkednek” (δήμια λαβράζουσιν, 160) és kiabálnak (βοόωσιν, 161), és a félelem vagy szégyenérzet nem akadályozza meg őket (ἀταρμύκτωρ, 161), hogy így tegyenek.⁵⁹⁸ A kiabálás, ordítás, sőt állati hangokon való bógés a következő jellemzően örültre utaló viselkedés, amelyet a nyílméreg-fejezet örület-képe illusztrál a leginkább: a μηκάζει (214), a βοάα (215) és az ἐπεμβοάα (219) még csak a kecskék és ökrök hangját idézi, a ὕλαγμόν (220) és a βρυχανάαται ὠρυδόν (221–222) kifejezések azonban inkább egy megvadult, ugató kutyát jelenítenek meg. Ezt erősítik azok a metaforikus szófordulatok is, amelyek azt jelzik, hogy a nyílméreg áldozatai nemcsak a kiadott hangokkal, hanem egyéb cselekedeteikkel is állatokra emlékeztetnek.⁵⁹⁹

Ὡς ὁ νόου λύσση ἐσφαλμένα βρυχανάαται
ὠρυδόν· λοῤῥαῖς δὲ κόραις ταυρώδεα λεύσσω
θήγει λευκὸν ὀδόντα, παραφρίζει δὲ χαλινοῖς.

Noha az áldozat szemei kapcsán Nikandros a bika nézésével von párhuzamot, a részlet egésze mégis inkább a veszett kutyát jeleníti meg, ahogy arra a fogvicsorítás, a habzó száj, s maga a veszettség (λύσση) szava is utal. Az állatias, veszett magatartás az örültre jellemző elemeként az *ixias* mérgezettjeinél is megjelenik.⁶⁰⁰

λυσσηθεὶς γλῶσσαν δὲ καταπρίει κυνόδοντι·
δὴ γὰρ ὄγ’ ἔμπληκτος φρένα δάμνεται.

⁵⁹⁸ A koriander-részletet alább bővebben idézzük és részletesebben elemezzük.

⁵⁹⁹ *Al.* 221–223: „Így bömböl és üvölt ő, elméjének a veszettségétől; s miközben ferde szemekkel, vadul [bikaszerűen] néz, fehér fogát feni, és habzik a szája.”

⁶⁰⁰ *Al.* 283–284: „majd veszettségében a nyelvét elharapja a szemfogával; mert bizony józan eszén erőt vesz az örültre.”

Láthatjuk, hogy a veszett kutya megjelenítését itt a „szemfog” κυνόδοντι szava is erősíti.

A nikandrosi örület-jelenetekben továbbá megfigyelhető egyrészt bizonyos érzelmeknek – főleg a félelemnek, illetve a haragnak – a felerősödése,⁶⁰¹ másrészt a hab, a habzás motívuma. Az ἄφρων, „esztelen, örvült” melléknevre rímelő ἄφρως, „hab, tajték” szó gyakran kíséri a tünetleírásokat. Az evidens példa a fentiek közül a nyílméreg okozta habzó száj (παράφριζει, 223), – ahol az ige ráadásul az olvasónak eszébe juttathatja a παράφρων, „tébolyodott” melléknevet is –, de ide sorolható a bikavér-mérgezés okozta tajtékos vonaglás (μεμορυχμένος ἄφρων, 318), illetve a fehér ólom-mérgezésnél szintén megjelenő habzó száj (ἄφρως ἐμπλάσσεται, 79), amely utóbbit a fejezet elején a fejés-jelenetben lefestett felhabzó tej képe (γάλακτι ἐπαφρίζοντι, 75–76), illetve még előbb, a fejezetet nyitó ἐπιφράζου ige (74) hangzása is hangsúlyoz.

Végül, kiemelendő a betegeknek az örülség állapotában tanúsított ön- és közveszélyes magatartása is: az *ixiastól* az áldozat leharapja a saját nyelvét; a nyílméregtől fékezhetetlenül viselkedő beteget pedig – aki itt már nemcsak vicsorít, hanem harap is (στόμα βρῶκον, 226) – az orvosnak előbb erős kötelekkel kell lekötöztetnie (τὸν μὲν καὶ δεσμοῖσι πολυπλέκτοισι πιέζας, 224), hogy aztán nekiláthasson a gyógyításnak.

Érdemes továbbá megvizsgálni, hogy ahol Nikandros nemcsak a magatartásformák leírásával jelzi az örület fennállását, hanem azt kimondottan meg is nevezi, ott milyen kifejezéseket alkalmaz. A μανίη szóval mindössze egyetlen esetben, a nyílméreg okozta mekegés mellett találkozunk (μηκάξει μανίης ὕπο, 214), illetve Nikandros szintén egy alkalommal, a koriander-fejezetben használja a μάργον, „örült” melléknevet, azt is csak egy hasonlat keretében (159). Más esetekben, ahogy a fenti példánál is láttuk, az ἄλη (124) vagy a λύσση (221, 283) alakjaival írja le a beteg állapotát, amelyek magukban foglalják az eltévelyedés, illetve a veszettség elemeit. A metaforikus kifejezések között ezeken felül igen gyakori a σφάλλω igéből formált jelzők használata, mintegy jelezve, hogy a beteg áldozatul *esett* a mérgezésnek,⁶⁰² illetve a πλήσσω igéből származó különféle melléknevek, amelyek a beteg *megütött, ütődött* tulajdonságával jelzik a mentális zavart. Ezen körülrásokban a *P. participium*

⁶⁰¹ Ezt láthattuk a kőrisbogár-fejezetben, ahol az áldozatok bosszankodnak (ἄσχαλόωσιν, 124), majd pedig reményvesztettek (ἀελπέα, 125) lesznek, de erre utal a bürök-fejezetben a beteg sűrű, rövid levegővételét leíró ἥερα παῦρον ἀτύχει (193) kifejezés is, ahol az ige az áldozat félelmét is érzékelteti. A koriander-fejezetben ugyanakkor éppen a félelem teljes hiányára (ἀταρμύκτω, 161) látunk példát.

⁶⁰² *Al.* 213: κακῇ ἐσφαλμένον ἄτη; 221: νόου λύσση ἐσφαλμένα.

mellett néhol *dativus auctorist*, máshol *accusativus respectust* találunk.⁶⁰³ A φρήν, illetve a φράζω származékai (ἀφραδέως, 158) gyakori összetevői ezeknek a kifejezéseknek, de néhol a νόος (221) és a νόημα (212), illetve a *kantharis*-mérgezésnél a ψυχή (125) is megjelenik. Ez utóbbi esetben a ψυχή-t, illetve az emberi jellemet (ἦθεα φωτός, 124) a mérgező „megkötözi” (πεδάει, 125); a szalamandra-méregtől pedig a φρένες „eltompul” (ἀμβλύνονται, 543).

A φρήν nélküli cselekvés azonban nemcsak a mérgezések következményeként, hanem azok előzményeiként is megjelenik a tankölteményben: az ember csak eszeveszettként, örültként, vagy ostobaságában fogyaszt el olyan mérgeket, mint amilyen a koriander, a bikavér vagy a pióca.⁶⁰⁴ Az örület azonosítását az ostobasággal, vagy a tudatlansággal nemcsak ezek a példák illusztrálják, hanem a beléndek-fejezet bevezetőjét alkotó hosszas kitérő is az ostobákról (παρασφαλές, 416), illetve a gyerekekről (κουροί, 418), akik tudatlanságból meggondolatlanul cselekednek.⁶⁰⁵ Ezt a meglátást bizonyítják a fejezetek elején a tudásra, ismeretszerzésre felszólító igék, továbbá bizonyos mérgeknek egy másik anyaggal való összetéveszthetőségére figyelmeztető kifejezések is.⁶⁰⁶

Nikandrosnál tehát az örültség egyrészt a tudás hiányát jelenti, ahogyan arra Touwaide is felhívta a figyelmet, amennyiben a mérgezések előzményéről van szó; a következményeként pedig a bizonytalan mozgással, zavart szemekkel, állatias, vad és korlátok nélküli viselkedésben megnyilvánuló állapotok leírásával találkozunk a tankölteményben.

Profán örület és szent őrzöngés

A fejezet második felében a Nikandros által bemutatott vallási, rituális jelene-tek tárgyalása következik. Hogy ezen örületformák a fentiekől külön kezelendők, az nem egyéni döntés eredménye, hanem ahogyan azt az alábbiakban szeretnénk bemutatni: úgy tűnik, Nikandros maga is megkülönböztette egymástól a beteg őrzöngését és a vallási rítusok okozta örületet, eksztázist.

⁶⁰³ *Al.* 159: ἀφροσύνη ἐμπληγέες; 160: παραπληγες; 212–213: πᾶν δὲ νόημα ἐμπληκτον; 284: ἔμπληκτος φρένα.

⁶⁰⁴ Koriander és pióca: ἀφραδέως (158, 502); bikavér: ἀφροσύνη (312).

⁶⁰⁵ L. fentebb a 148. oldalon.

⁶⁰⁶ L. fentebb a 138. oldalon.

Az imént láthattuk, hogy a nyílméreg-fejezet az őrület jeleinek széles skáláját tartalmazza: a zavart szemek, az állati hangok kiadása, a fogvicsorítás, illetve a habzó száj mind az áldozat őrült állapotát jelzik. A mérgezésről szenvedő ember üvöltését Nikandros azonban nemcsak bizonyos állatokéhoz hasonlítja az erre utaló igék metaforikus jelentése által, hanem két hasonlat összefűzésével egy kitérőt is beilleszt, hogy jobban lefesse, milyen is ez az üvöltés.⁶⁰⁷

Δηθάκι δ' ἀχθόμενος βοάα ἃ τις ἐμπελάδην φώς
ἀμφιβρότην κώδειαν ἀπὸ ξιφέεσσιν ἀμθηίς,
ἢ ἅτε κερνοφόρος ζάκορος βωμίστρια Πείης,
εἰνάδι λαοφόροις ἐνχιρίμπτοισα κελεύθοις,
μακρὸν ἐπεμβοάα γλώσση θρόον, οἱ δὲ τρέουσιν,
Ἰδαίης ῥιγῆλὸν ὅτ' εἰσαΐωσιν ὕλαγμόν.

A két hasonlat két egymástól egészen eltérő jelenetet mutat be. Az első a harcban megsebesített férfi alakját jeleníti meg: itt valóban abszurdnak és félelmetesnek tűnik, hogy a harcos még akkor is ordít, amikor levágták a fejét.⁶⁰⁸ A második hasonlatnak a rettegés, a félelem szintén az egyik fő motívuma, de az ordító személy itt egy vallási rítus résztvevője. A részlet nemcsak azért fontos számunkra, mert Nikandros itt egy vallási szertartás leírását hagyományozta ránk,⁶⁰⁹ hanem azért is, mert a két egymás mellett szereplő hasonlat között több érdekes különbség, ellentét felfedezhető. Míg az elsőben a főszereplő bárki (τις φώς) lehet, az esemény pedig váratlan (ἐμπελάδην) és erőszakos; addig a másodikban az események egy pontosan, három szóval megnevezett személy, egy vallási vezető által véghez vitt, pontos időhöz (εἰνάδι) és helyhez (λαοφόροις ἐνχιρίμπτοις) kötött cselekedetet takarnak.

A harcos férfi profán, hirtelen fájdalomból adódó üvöltése így egészen más rémületet hív elő az olvasóban, mint a Rheia-papnő előírt, vallási rendet követő rituáléja: a οἱ δὲ τρέουσιν megjegyzés is értelmezhető úgy, hogy azok félnek a papnő hangja hallatán, akik nem tudják, honnan jön a hang – nem tudják, csak hallják a félelmetes ugatást. A szertartás ismerete (amit Nikand-

⁶⁰⁷ Al. 215–220: „A szenvedéstől folyton bőg, mint az a férfi, akinek a testet összetartó fejét hirtelen szabályával lekaszbolták; vagy mint a *kernophoros*, a Rheia oltáránál szolgáló papnő, aki a hónap kilencedik napján a népes utakon hosszan és hangosan kiáltozik nyelvével, amazok pedig rettegnek, amikor meghallják az Ídai borzasztó ugatását.”

⁶⁰⁸ SISTAKOU 2012, 224.

⁶⁰⁹ JACQUES 2007, *ad loc.*

ros éppen most tett lehetővé a rítus leírásával), a hangoknak a vallási keretbe helyezése azonban rend szerinti cselekedetté, helyénvaló eseménnyé alakítja a hang kiadását: a rítus szentsége az őrült viselkedést, a nyilvános helyeken való kiabálást is elfogadhatóvá, szentté teszi.

Ilyen kettősség, a profán és a szent örület rejtett megkülönböztetése található a koriander-mérgeztől szenvedők viselkedését leíró két hasonlatban is:⁶¹⁰

Ἦν γε μὲν οὐλόμενόν γε ποτὸν κορίοιο δυσάλθεός
ἄφραδέως δεπάεσσιν ἀπεχθομένοισι πάσῃται,
οἱ μὲν τ' ἀφροσύνη ἐμπληγέες οἷά τε μάργοι
δήμια λαβράζουσι, παραπληγέες θ' ἄτε Βάκχαι
ὄςῃ μέλος βοόωσιν ἀταρμύκτῳ φρενὸς οἴστρῳ.

A fejezet kezdő sorainak, illetve a két hasonlatban kimerülő tünetismertetésnek a fő motívuma egyértelműen az esztelenség, az örület, ahogyan azt az ἄφραδέως, az ἀφροσύνη és a μάργοι, vagy a fentiekben is említett ἐμπληγέες és παραπληγέες szavak jelzik, illetve a tipikusan őrült viselkedés: a bögés (βοόωσιν), a féktelenség (λαβράζουσι), a nyilvánosságtól való félelem levetkőzése (δήμια; ἀταρμύκτῳ).

A két hasonlat látszólag ugyanannak az örültségformának a leírását, pontosabb illusztrálást célozza. Az első látásra szinonimáknak tűnő kifejezések azonban az alaposabb vizsgálat után a két állapot közti elemi különbségekre mutatnak rá. Mindkét hasonlító mondat négy összetevőre – az alanyra, az alany jelzőjére, egy *dativus causae*-ra, illetve az állítmányra – bontható, amelyek egymással párhuzamban állnak. Ezek közül az első három mondatrészek összehasonlítása azt tükrözi, hogy a két mentális zavartság fennállása különböző hosszúságú időintervallumra érvényes: a μάργοι melléknév a bolondok, őrültek állandó állapotát jelöli, míg a Βάκχαι csupán a rítus idejére válnak bacchánsnőkké. Az ἐμπληγέες és a παραπληγέες között is érzékelhető némi eltérés: míg az előbbi esetben az alany *benne van* az ütődöttségben, az utóbbinál az örület csak időlegesen *ütötte oldalba*. A παραπληγέες jelentésében a heves érzelmek, a düh időleges voltát az ἀταρμύκτῳ φρενὸς οἴστρῳ kifejezés is alátámasztja: a féktelen szenvedély csak egy bizonyos időre uralja el a φρήν-t.

⁶¹⁰ *Al.* 157–161: „Akik pedig a veszélyes, nehezen gyógyítható koriander levét a gyűlölt porakból meggondolatlanul elfogyasztanák, azok bizony mint a bolondok, az esztelenségtől eltelve féktelenül és közönségesen viselkednek, és mint az ötjörgő bacchánsnők, éles dalt zengenek az értelmüket leigázó, megfélemlíthetetlen szenvedélytől.”

Itt tehát az örültek rendelkeznek ésszel és öntudattal, de azt a rítus hevében felülmúlja a szenvedély. A μάργοι örültek ezzel szemben nem rendelkeznek józan ésszel, ők eleve esztelenek, az ἀφροσύνη állapotában vannak.

A két örülettípust végül a rájuk jellemző cselekedetek is megkülönböztetik: míg a profán örültségtől az emberek közönségesen, erőszakosan és hevesen viselkednek (δήμια λαβράζουσι),⁶¹¹ addig a bacchosi rítus résztvevőit a megállíthatatlan szenvedély arra ösztökéli, hogy metsző hangon kiáltozzák dalaikat (ὄξυ μέλος βοόωσιν) – itt ráadásul a μέλος szó kifejezetten enyhíti a leírt viselkedés vadságát, s a rítus szentségét a költészet szent örületével vont rejtett párhuzammal erősíti.⁶¹² A profán örültség és a szent örjögés tehát különbözik egymástól: az előbbi az öntudat és a tudás állandó hiányából fakad, és féktelenséggel, mértéktelenséggel, mohósággal jár,⁶¹³ amelyet a beteg mások előtt sem szégyell. Az utóbbi ezzel szemben a tudással és öntudattal rendelkező személyeknél is előfordulhat, időleges állapot, amelyet legalizál a rítus szentsége.

Az örület azonosítása az esztelenséggel, s ennek a megkülönböztetése az isteni rend fensőbbiségét elfogadó magatartástól (amely olykor szent örülettel is járhat) a koriander-fejezet további kitérőinek a vizsgálatából nyer megerősítést, érdemes tehát a tünetlistába illesztett hasonlatokat és a gyógymód-rész ezeket követő három exkurzusát együtt elemezni, azokat egymás kiegészítéseként kezelni.

Az ostobaság mibenlétét Nikandros a *kepphos*, a viharfecske példáján mutatja be:⁶¹⁴

ἀφρὸν ἐπεγκεράσαιο, θοοῦ δορπήϊα κέφρου.
Τῷ γὰρ δὴ ζῳήν τε σαοῖ καὶ πότμον ἐπισπεῖ,
εὖτε δόλοισ νήχοντα κακοφθόρα τέκν' ἀλιήων
οἰωνὸν χραίνωσιν· ὁ δ' ἐς χέρας ἔμπεσε παίδων
θηρεῶν ἀφροῖο νέην κλύδα λευκαίνουσιν.

⁶¹¹ LIDDELL és SCOTT (*A Greek-English Lexicon*. Oxford 1940) szerint a λάβρος Homérosnál csak a szelek és vizek jelzője („szilaj, zord” jelentésben), Homéros után már embereké is, az indulatosság, a féktelenség, erőszakosság megjelenítéseként.

⁶¹² Vö. DODDS 2002, 67–114: a kutató *Az örület áldásai* c. fejezetben leírtakhoz Platón *Phaidr.* 244a–265b. szöveghelyéből indul ki.

⁶¹³ A μάργος a falánkság, mohóság motívumát is hordozza, vö. *Od.* 18.2.

⁶¹⁴ *Al.* 166–170: „...keverj még hozzá habot, a serény viharfecske eledelét. Amíg ugyanis ez az életéről gondoskodik, egyszersmind a végzetét is betölti, amikor a csapdába úszik, s a halászkok cselszövő gyermekei a madarat beszenyeznek; az pedig a gyermekek kezébe kerül, mivel a hullámok friss, fehér habjára vadászik.” Vö. *Ar. HA* 620a135. Hogy a *kepphos* a görögség szemében az ostobaság megtestesítője, azt más források is megerősítik (Aristoph. *Pax* 1067–1068; *Plutos* 912).

Az olvasónak rögtön feltűnhet, hogy a kitérőt az ἄφρος, „hab” szó alakjai (ἄφρον, ἄφροιο) keretezik: ez a szójáték jelzi, hogy az esztelen (ἄφρων) viselkedés a részlet fő témája. A madár a buzgó (θοοῦ) élelemszerzés közben ugyanis nem képes különbséget tenni élet (ζωήν) és halál (πότμον) között, s annyira nincsen tudatában a saját helyzetének, hogy azt hiszi, ő a vadász (θηρεύων), miközben ő valójában a préda, aki az ifjú halászok csapdájába esik (δόλοις νήχοντα; ἐς χέρας ἔμπεσε). A szerepek felcserélődése az embernek szóló figyelmeztetést rejt: noha a kitérő valódi vadásza az ember, ő is bármikor – ha tudatlanul, ostobán cselekszik – beleeshet abba a csapdába, hogy felcseréli a számára hasznos, illetve ártó dolgokat (ahogyan a fejezetek eleji hasonlítások is azt jelzik, hogy a mérgezés gyakran ilyen összecserélésből, tudatlanságból fakad).

A tengervízhez mint a gyógy módok egyik összetevőjéhez Nikandros rögtön ezek után a fentebb már tárgyalt világrend-kitérőt is hozzáfűzi (171–177).⁶¹⁵ A *kepphos* példáján bemutatott esztelenség alapvető eleme az önnön helyzetét nem ismerő, illetve a saját szerepéről, lehetőségeiről tudással nem rendelkező, meggondolatlan cselekvés. Nikandros a természeti erőknél, az embernek és egyéb élőlényeknek a hierarchiáját felvázoló kitérővel útmutatást ad az embernek, hogy lássa a saját helyét a világban, tisztában legyen a korlátaival, s ezzel elkerülje a viharfecské-féle legelemibb ostobaságot.

A viharfecskéről, illetve a világrendről szóló exkurzusokat a tengervíz köti össze (amelyet az utóbbiban már nem az ἄφρος, hanem a θάλασσα jelöl, 171); az utóbbit a fejezet utolsó, szőlőszüretet megjelenítő kitérőjével a szolgaság motívuma kapcsolja egymáshoz. Amíg azonban a Földrengető által meghatározott szolgai alárendeltség (ἄτμεύειν, 172) a világ szigorú rendjét jellemzi, a szőlőszüretet bevezető sorban az ἀτμηνίον (178) a borral keverendő olajnak a jelzője. A „szolgák olaja” kifejezéssel a költő itt valószínűleg a hozzávaló közönséges, mindennapi jellegére utal,⁶¹⁶ amely a szőlőszüret jelenetének hétköznapi egyszerűségéhez megfelelő átvezetést ad.⁶¹⁷

⁶¹⁵ L. a 186. oldalon.

⁶¹⁶ JACQUES 2007, *ad loc.*

⁶¹⁷ *Al.* 179–185: „vagy a hóval kevert must itala üzi el a fájdalmat, amikor a súlyos, ráncosodó termést a psithiai kellemes kacskokról sarlókkal levágják és összepréselik, miközben a zúgó méhek, a *pemphrédón*, a darazsak és a hegyi lódarazsak a szőlőszemekre szállva a mustból bőségesen lakmároznak, a dús szőlőfürtöt pedig megdézsmálja a kártékony róka.”

ἡ χιόνι γλυκεός μίγδην πόσις ἄλγος ἐρύξει,
 ἦμος ὑπὸ ζάγκλησι περιβρίθουσιν ὁπώραν
 ῥυσαλέην ἐδανοῖο καὶ ἐκ ψιθίης ἐλίνοιο
 κείροντες θλίβωσιν, ὅτε ροιζήδᾳ μέλισσαι,
 πεμψηδών, σφήκες τε καὶ ἐκ βέμβικες ὄρειαι
 γλεῦκος ἅλιν δαίνυνται ἐπὶ ῥαγέεσσι πεσοῦσαι,
 πιωτέρην ὅτε βότρυν ἐσίνατο κηκὰς ἀλώπηξ.

A szüret-kitérő nem csak a hétköznapiságával teremt pozitív hangulatot: az ember és a különféle állatok osztozkodása, békés egymás mellett élése⁶¹⁸ a három korábbi kitérővel szemben kifejezetten barátságos atmoszférát teremt. A nyugodt emberi tevékenységet és a természet burjánzó gazdagságát bemutató részletből hiányzik az esztelenek féktelensége, az őrültség, s hiányoznak belőle a világhierarchiára jellemző ellenséges indulatok is.⁶¹⁹

A koriander-fejezet kitérőinek az összefűzésével tehát a következő szerzői értékrend rajzolódik ki: létezik szent, vallási örület, illetve profán örület, amely az esztelenség, a tudatlanság állandóan fennálló beteg állapota (1). Ez utóbbit a saját helyzetét és határait nem ismerő, öntudatlan viharfecske illusztrálja (2); ám ezt a beteg állapotot a tudás, az embernek a világban való helyéről való ismerete, illetve az isteni akarat elfogadása tudja meggyógyítani (3). A tudással rendelkező és a gyógyult ember viszont békében élhet a természet nyújtotta gazdagságban (4). Ebben a békés életben az isteni, szent örület továbbra is megjelenhet, de az csak időlegesen uralkodik el az ember tudatán.

A Dionysos által szentesített isteni örületnek a költő általi elfogadása a fejezet egészét nézve is érzékelhető: a koriander-részben ugyanis a borra, a szüretre tett utalások mintegy visszatérő motívumként már az utolsó kitérő előtt is többször felbukkannak. A Bacchanália jelenetét felvillantó hasonlat után az első recept a méreg gyógyszereként a keveretlen bor:⁶²⁰

⁶¹⁸ L. fentebb a 184. oldalon.

⁶¹⁹ A bacchánsnők szenvedélyét kifejező οἶστρος (161) „fullánk” jelentése például itt, a rovar-katalógus során egyáltalán nem jelenik meg.

⁶²⁰ *Al.* 162–164: „Neki először adj egy teli pohárnyit a kellemes venyige borából, tiszta pramnéit, rögtön a szőlőszajtoló kádból merítve; vagy forrásvízbe dobva oldj fel sót, egy teli csészényit.” Hogy a bor valóban az elsődleges gyógyszer a méreggel szemben, azt a „gyűlölt méregpoharakra” vonatkozó *δεπάεσσιν ἀπεχθομένοισι* (157) és a gyógymód *δέπας* ἐμπλεον οἴνης (162) kifejezései is jelzik.

Τῷ μὲν τ' ἐξ ἑδανοῖο πόροις δέπας ἔμπλεον οἴνης,
 Πράμνιον αὐτοκρηές, ὅπως ὑπετύψατο ληνοῦ·
 ἥ νύμφαις τήξαιο βαλὼν ἄλως ἔμπλεα κύμβην.

A víz, a nőμφαι itt nem a bor keverésére szolgál, hanem a só feloldására, a szó azonban felidézheti a Dionysost kísérő nimfák alakját; a gyógymódlistában található, a keverésre vonatkozó igék (ἐπεγκεράσαιο, 166; κεραιόμενον, 178) pedig az isten által hordott szarvakat.⁶²¹ A borra használt kifejezések variációi egyébként is gyakran megjelennek: οἴνης (162), οἶνη (178), γλυκέος (179), γλεῦκος (184). A fenti részlet ληνοῦ, „szőlősjától kád” szava továbbá az athéni Dionysos-ünnep *Lēnaia* nevét is felidézheti az olvasóban; a szőlősjától jelenetét felvillantó kép pedig, a szüret folyamatának a végét jelezve, keretet alkot a gyógymódokat záró, a szüret kezdetét, a gyümölcs leszedését bemutató epizóddal.

Dionysos, a bor és a dionysosi szent örület ilyen formán az egész fejezeten végig húzódó, a gyógyítás háttérben állandóan jelen lévő téma, s így a korintherészlet a Dionysos isteni hatalma előtt fejet hajtó gesztusként is értelmezhető, amely kiegészíti a tankölteményben megnyilvánuló Apollón-tiszteletet. Dionysos azért is állítható Apollón alakja mellé, mert ő is gyógyító isten: s nemcsak közvetett módon, a bor és a rítusok okozta örülettel,⁶²² hanem a bor közvetlen, tisztító hatásával is. A bor a nikandrosi receptek elemi összetevője, számtalan alkalommal találkozunk vele az *Alexipharmakában*.⁶²³

A nikandrosi Dionysos-tisztelet felismerésével a sisakvirág-fejezet részegség-hasonlata is új megvilágításba kerül. A mérge okozta szédülést, botladozást a Silének részeg viselkedéséhez hasonlító részlet nem a költő morbid játékoságát illusztrálja, hanem az isteni hatalomról való tanítást:⁶²⁴

Ὡς δ' ὁπότ' ἀγρίοεσσαν ὑποθλίψαντες ὁπώρην
 Σίληνοι κεραοῖο Διωνύσοιο τιθηνοί,
 πρῶτον ἐπαφρίζοντι ποτῷ φρένα θωρηχθέντες,

⁶²¹ *Al.* 31: κεραοῖο Διονύσοιο.

⁶²² Vö. DODDS 2002, 73; 84–87.

⁶²³ JACQUES 2007, XLII–XLIII.

⁶²⁴ *Al.* 30–35: „Mint amikor a Silénoszok, a szarvas Dionysos dajkái a vad gyümölcsöt összepréselték, és a felhabzó italtól az elméjük elborult, szemük előtt forgott a világ, és botladozó lábakkal, őrgöngve futottak fel a nysai dombra – ugyanígy szédülnek azok, akikre ez a szörnyű sors nehezedik.”

ὄθμασι δινήθησαν ἔπι, σφαλεροῖσι δὲ κώλοις
Νυσαίων ἀνὰ κλειτὸν ἐπέδραμον ἀφραίνοντες,
ὥς οἷ γε σκοτόωσι κακῇ βεβαρηότες αἴτη.

Láthatjuk, hogy a részlet bővelkedik a fentebb bemutatott, az örültségre jellemző magatartásformák leírásában: a zavart látás, a bizonytalan mozgás, a nyilvánosság figyelmen kívül hagyása, a habzás, illetve a φρήν időleges elborulása mind megjelenik. De bármennyire is hasonlít külsőre, a tüneteket nézve a méreg okozta őrület és a dionysosi őrjöngés – a kettő mégis minőségileg különbözik, ahogyan arra Nikandros három fejezettel később, a korriander-fejezetben utal majd. Itt, az első fejezetben egyelőre annyi is elég, hogy a sisakvirág elleni első recepthoz a bor, mértékkel ugyan (μετρήδην, 45), de fontos összetevő.

A nikandrosi őrületípusok összefoglalásaként elmondható, hogy a költő megkülönbözteti egymástól a profán és a szent őrületet. Az előbbit vagy a tudatlanság okozza, vagy valamely méreg (betegség) tüneteként lép fel, de ez az állapot mindkét esetben gyógyítható a tudással: vagy a beteg tudatlanságának a megszüntetésével, vagy az orvos hozzáértő tevékenységével. A szent őrület ugyanakkor nem betegség, így nem kell gyógyítani: ez egy időleges állapot, amely az isteni hatalmak felsőbbrendűségét jelzi – ezt tehát csak elfogadni lehet.

A tudás szerepe Nikandrosnál

Az *Alexiharmakából* kiolvasható nikandrosi halál-felfogás, természetkép, istenkép, illetve az őrülettel kapcsolatos észrevételek alapján már hozzávetőlegesen összeállítható valamilyen szerzői értékrend, s az is érzékelhető, hogy ebben az értékrendben a leghangsúlyosabban szerepet kapó érték a tudás, s a tudásnak mindenféle formája. Az alábbiakban ezeket a tudás-formákat, illetve a velük ellentétben álló esztelenség fajtáit vesszük szemügyre, hogy ezen keresztül összefoglalhassuk a nikandrosi értékrend jellemzőit.⁶²⁵

A tudás szerepe több szinten is megjelenik az *Alexipharmakában*: a tankölteményi műfaj már eleve a tudást fontosnak tartó pedagógus szerepében láttatja a szerzőt. A tanár-diák helyzet megteremtése a műben generikus tulajdon-

⁶²⁵ Vö. CLAUSS 2006-os tanulmányával, ahol a kutató a *Thériaka* kapcsán amellet érvel, hogy Nikandrosnál a tudás a kulcsa annak, hogy az ember újra felfedezhesse az Édent (idézi: SISTAKOU 2012, 208), s hogy általában könnyebb legyen az élete (idézi: MAGNELLI 2010, 221).

ság, amely emiatt tekinthető pusztán formalitásnak, s amely önmagában még nem jelzi a szerző tanító szándékának a hitelességét. Nikandros mindenestre már ezen a formai szinten is felveszi a tanító szerepkörét.⁶²⁶ Az egyes számú, második személyű igék az orvosi tevékenységekre vonatkozóan végig jelen vannak a tankölteményben – nyilvánvalóan főként a gyógymódokat részletező passzusokban. Ezek többsége *optativus* alakban áll és udvarias felszólításként értelmezendő; igen gyakoriak továbbá a *participiumok*, amelyekkel Nikandros nemcsak a költői variáció követelményének felel meg, hanem az orvosi feladatok sorrendjét is felvázolja. *Imperativusokkal* viszonylag ritkán találkozni az *Alexipharmakában*,⁶²⁷ ám éppen emiatt a szerepeltetésükkel a szerző az olvasót mindig újra komolyságra és aktív cselekvésre szólítja fel, főként, ha a szó névmást is alkalmazza mellettük.⁶²⁸

A *te* névmás rendszeres feltüntetése a sorok elején biztosítja a kontaktust tanító és tanuló között: a καί τε σὺ és az ἡ σὺ kifejezések visszatérő szófordulatokként fenntartják az olvasó figyelmét,⁶²⁹ emellett az utóbbi által Nikandros a receptlistákban a gyógymódok megannyi fajtája közti választás lehetőségét is közvetíti. Szintén kiváló pedagógiai érzékről, illetve a reménykeltő hangulat megteremtésének szándékáról árulkodik a σὺ szerepeltetése a gyógymódlisták legelején: a τῷ δὲ σὺ, „a betegnek azonban te [így segíthetsz]”, illetve az ἄλλὰ σὺ, „te viszont [így cselekedj]” kezdetű részletek az ijesztő tünetek felsorolása után segítik az olvasó számára a gyógyításhoz szükséges hangulati váltást;⁶³⁰ s már ezek alapján is megállapítható, hogy a tanár-diák felállás az *Alexipharmakában* túllép az egyszerű formai követelményen.

A tudás Nikandrosnál azonban messze nem merül ki a tanköltemény toxikológiai témájában megszerezhető ismeretekben: ezt jelzik a lépten-nyomon beszúrt megjegyzések, a kitérők, amelyek újfent ötvözik magukban az esztétikai díszítés funkcióját, illetve a tanítói cél megvalósulását, amennyiben

⁶²⁶ Vö. VOLK 2002, 57.

⁶²⁷ Az *optativusok*, a *participiumok*, illetve az *imperativusok* arányát a tankölteményben már az első fejezet igéi is jelzik: a nyolc *optativust* (49a, 49c, 54, 63, 65, 68, 68, 71) Nikandros nyolc *participiummal* variálja (46, 50, 54, 57, 63, 68, 70, 70), s ezek mellett egyetlen *imperativus* található a fejezetben (55).

⁶²⁸ Ilyen például a fejezetkezdő *imperativus* a бүрöknél (186): Καί τε σὺ κωνείου βλαβόμεν τεκμαίρεο πῶμα.

⁶²⁹ A καί τε σὺ kezdetű sorokkal tizenkétszer (48, 92, 108, 148, 171, 186, 230, 239, 268, 333, 433, 563); az ἡ σὺ kezdetűekkel pedig nyolc alkalommal (90, 95, 197, 228, 262, 427, 514, 607) találkozunk az *Alexipharmakában*.

⁶³⁰ Τῷ δὲ σὺ kezdetű gyógymódlisták: 128, 385, 546; ἄλλὰ σὺ: 260, 402, 527, 573.

a tudás értékét is közvetítik. Ez a tudás vonatkozhat etimológiai, földrajzi és természettudományos ismeretekre, de akár irodalmi, mitológiai, vagy kulturális műveltségre is. A tudásközpontú gondolkodás részben magyarázható a korszellemmel: a görög világ kitágulásával – ami új földrajzi, botanikai, orvosi, kulturális stb. jelenségek megismerését tette lehetővé –, a könyv, s főként a szakkönyvek elterjedésével, és a könyvtárak létrejöttével, ahol a tudósok és a költők magukba szívhatták, illetve rendszerezhatték ezeket az új ismereteket. Az *Alexipharmaká*ban azonban nem csak az önmagáért való tudás eszméje jelenik meg: amellet, hogy a költő érezhetően örömet leli pusztán a természet egy-egy szeletének a megfigyelésében és költői megjelenítésében, vagy akár az etimológiai szójátékokban, a tudás Nikandrosnál az ember számára a világban való eligazodásának a záloga.

A mindenfajta tudás iránti érdeklődés, a világnak a nyitott szemmel való szemlélése nem csupán az orvos munkáját segíti – ahogyan azt egyes anatómiai, vagy botanikai tárgyú exkurzusok sugallják –, hanem általában az ember helyzetét és életét is könnyebbé teszi. Jól ötvözi a kettőt a mitológiai ismeretek birtoklása: ezek által egyrészt az orvos tudni fogja, hogy mely növények és állatok váltak az istenekkel való kontaktus által gyógyító képességűekké; másrészt az emberben tudatosulnak az istenekkel való viszonyának a keretei. Az istenek tisztelete Nikandrosnál nem feltétlenül hozza közelebb egymáshoz az isteni és emberi szférát, s nem annyira az áhítatos-vallásos érzetek előhívását szolgálja, mint inkább azt a praktikus célt, hogy az ember általa kevésbé sodródik bajba. A halandót az istentől elválasztó határok ismerete megakadályozza az embert ezen határok esztelen átlépésében, s így elkerülheti a jogos isteni büntetést.

Hogy a tudás hiánya, az istenek figyelmen kívül hagyása, a megtévesztetőség, az örület, a felfuvalkodottság és a *hybris* egymásnak megfeleltethető jelenségek, azt az *ixias*-fejezet kifejezései, illetve rögtön a fejezetet kezdő sorok mutatják:⁶³¹

Ἰξίον δέ σε μή τι δόλφ παρὰ χεῖρεσι πῶμα
οὐλόμενον λήσειεν, ὃ τ' ὠκιμοειδὲς ὄδωδε.

⁶³¹ *Al.* 279–280: „Az *ixias* veszélyes itala se tévesszen meg téged az ajkaidnál a becsapóságával, mert az illata a bazsalikoméhoz hasonlít.”

Az *ixias* (Ἰξίοεν πῶμα) megnevezés, amely feltehetőleg a *fekete kaméleon* (χαμαιλεος μέλας) nevű növényt takarja,⁶³² már önmagában is utal Ixión *hybris*-történetére. A névben felsejlő ἰξός, „lép, csaletek” jelentésű szó, a δόλω főnév, illetve a σε μή λήσειεν felszólítás mellett, valamint a növénynek a bazsalikommal való megtévesztő hasonlóságára való figyelmeztetéssel együtt ugyanakkor a tudatlanság, a becsaphatóság esetét ábrázolja.

A tünetleírásban Nikandros ezen emberi állapotot további jellemzőkkel egészíti ki: a veszett kutya viselkedését idéző őrültség megjelenítése, illetve a felfűvódásra és felfuvalkodottságra utaló ἐπιφλεγέθων (282) és τυφλώσατο (285) kifejezések után a bélgázok morajlását két hasonlatban bemutató kitérő az isten nélküli természetet jeleníti meg:⁶³³

πολλάκι δὴ βροντῇσιν ἀνομβρήεντος ὀλύμπου
εἰδόμενον, τότε δ' αὖτε κακοῖς ρόχθοισι θαλάσσης,
οἷοις πετραίησιν ὑποβρέμεται σπιλάδεσσι.

A tudatlanságában felfuvalkodott ember számára az Olympos csak esőt hozó ég,⁶³⁴ a tenger pedig csak egy robajló természeti elem, az isteni erőket nem látja bennük. Ezt az állapotot Nikandros nemcsak a tüneti kezeléssel kívánja orvosolni, hanem a gyógymódok közé beillesztett Marsyas-történettel is: ha a beteg tanul a szatír sorsából, akkor a fenyő gyantája őt nemcsak a felfűvódás és az örület szimptomáitól szabadítja meg, hanem a mítosz tudása egyrészt a természetben jelen lévő isteni erőkre is ráirányítja a szemét, másrészt a *hybris* bűnéből is kigyógyíthatja.⁶³⁵

A tudás által az ember nem csak a halandó és az isteni világ határait ismeri; s e tudás hiánya nem csupán az istenek bosszúját vonhatja maga után. A tudás és a helyes magatartás összekapcsolása Nikandrosnál nem feltétlenül kötődik az istenek jelenlétéhez: a tudatlanság az istenek közreműködése nélkül is megbosszulja önmagát – ezt láthattuk a *kepphos* példáján, ahol a madár esztelensége önmagában is végzetes következményekkel járt.

⁶³² JACQUES 2007, *ad loc.*

⁶³³ *Al.* 288–290: „gyakran a zivataros ég dörgéseéhez hasonlóan, vagy a tenger szörnyű robajához, amikor az a sziklás szirtek között harsog.”

⁶³⁴ Míg a GOW–SCHOLFIELD-féle *Alexipharmaka*-kiadásban (1953) a 288. sorban Ὀλύμπου szerepel, JACQUES (2007) kicsi omikronnal, ὀλύμπου formában írja, s franciára is „un ciel”-ként fordítja.

⁶³⁵ A *hybris* mint örülettípus a lilium történetében is megjelenik, a virág tettét jelölő ἐριδομαίνεσκε szóban (407): egy istennel versenyre kelni (ἐρίς) csak őrült állapotban (μαίνομαι) lehet.

A korlátok, a mérték ismerete és megtartása más módon is megjelenik a nikandroszi tankölteményben. A mértéktartás, illetve annak ellentétéként a mohóság, a falánkság visszatérő motívumok az *Alexipharmaká*ban. Az első fejezet gyógymódlistája az adott hozzávaló helyes mértékének a meghatározásával kezdődik (μετρήδην, 45), amely, a soreleji pozíciója miatt szimbolikusnak tekinthető a költemény egészére nézve. A démétéri böjtről, illetve a *kantharis*-mérgezés tüneteinél felbukkanó zabálás motívumáról már szót ejtettünk, de a torkosság és a mértéktartás visszatér a *bupréstis*-fejezet „habzsoló férfi” kifejezésében (ἀνέρα λαϊμάσσουντα, 352), illetve az εὐκράς, „mértékletes” jelentésű melléknevet idéző εὐκραδέος (szép fügefa, 347) szóban. A beléndek kezdő sorai szintén utalnak erre a motívumra:⁶³⁶

Μηδὲ σὺδς κυάμῳ τις αἰδρῆεντα κορέσκει
νηδύν, οἷά τε πολλὰ παρασφαλῆες τεύχονται

A beléndek nevében rejlő „disznóbab” jelentést hangsúlyozó σὺδς κυάμῳ forma felidézheti az olvasó számára az erymanthosi vadkan mindent felzabáló szörny-alakját,⁶³⁷ a költő a mérge elfogyasztóját pedig ehhez az állathoz teszi hasonlatossá a κορέσκει νηδύν kifejezéssel. Hogy ez a viselkedés ostobaságra vall, azt az αἰδρῆεντα és a παρασφαλῆες melléknevek érzékeltetik.⁶³⁸

A mohóság, illetve a vágyaknak való megfontolatlan engedés motívuma a pióca-fejezetben jelenik meg a legerősebben, ahol a betegséget okozó pióca és a mohó ember közti párhuzam lépten-nyomon kiviláglik a sorokból: az ember szomjúsága (δίψη, 495) és a pióca éhsége (χίττει βρώμης, 499; ἰμείρουσα φόνονο, 500), ez az a két vágy, amely a mérgezést előidézi. Az ember, noha választhatná a vágyak elutasítását,⁶³⁹ mégis enged az állatias ösztön-

⁶³⁶ *Al.* 415–416: „És nehogy valaki tudatlanságában beléndekkel töltse meg a gyomrát, mint azok, akik gyakran meg gondolatlanul cselekednek.”

⁶³⁷ Vö. JACQUES 2007, *ad loc.*: Tarsosi Philón (Kr. u. I. sz.) a beléndeket az arkádiai szörny babjának nevezete (*SH* 690.20.).

⁶³⁸ Az αἰδρῆεντα ráadásul a gyomor jelzője, mintegy ezzel jelezve, hogy a mohó embert a gyomra irányítja.

⁶³⁹ Α ποτὸν ἴσχη itt ugyan „italt elfogad, iszik” jelentéssel értendő, az ἴσχω ige azonban magában hordozza a „visszatart, megtartóztat” jelentést is: mintha Nikandros ezzel jelezné, hogy az ember választhatna az ital elfogadása és elutasítása között. Ugyanilyen kettősséget mutat a „bika módra a folyó vizére rárontó” (ποταμοῦ ταυρηδὸν ἐπιπροπτεσών, 496) ember megjelenítése, aki azonban, mintha egy pillanatra megtorpanna, s erőt venne magán, amikor a következő sorban finom, szinte kecses mozdulatokat tesz, ahogy „a könnyű, hínáros leveleket tenyerével szétválasztja” (λεπτὰ διαστείλας παλάμη μινώδεα θρία, 497).

nek (ταυρηδὼν, 496), ami esztelen viselkedésre vall (ἄφραδέως, 502). A mohóság mind az ember, mind az állat részéről a gyors, meggondolatlan cselekvésben nyilvánul meg: az ember ráveti magát a folyóra (ἐπιπροπεσὼν, 496), a piócák pedig gyors iramban közelednek (ροιζηδὴ ἐμπελάουσα, 498) és tülekedve előre nyomulnak (ῥύμη προὔτυψε, 499). A fejezetben jelen lévő torokosság motívumát továbbá a torokra utaló szavak jelzik: az αὐχένα (495) az, ahol az ember a szomjúságot érzi, a λαμὼν (503), ahol a piócák beszöknek, s a στεῖνοῦ ἰσθμοῦ (508), ahová az élősködők letelepszene. A torok így a mérgezés előzményét, magát a mérgezést, s annak a következményét, a bűnhődést is szimbolizálja.

A fejezet második felében, a gyógy módoknál a mohóságnak az ellentétéként nem annyira a mértéktartás szerepel, mint inkább a lassúság és a megfontoltság: a költő-orvos a gyógy módokat ráérősen, sőt, kissé körülményesen nevezi meg:⁶⁴⁰ az egyszerű sós víz-recepthez pedig több változatot is felsorol,⁶⁴¹ mintha nem lenne elegendő a só és a víz keverését javasolni. A fejezetet záró sópárló férfi képe továbbá mintha magának a lassú, megfontolt cselekvésnek a mintája lenne, ahogy a türelmesen, ugyanazokkal a mozdulatokkal végzett munkáját a költő megjeleníti.⁶⁴²

τὴν τ' αἰὲν ἀνὴρ ἀλοπηγὸς ἀγείρει
νεῖοθ' ὑφισταμένην ὁπόθ' ὕδασι νύδατα μίξει.

A tudásnak az egyik ellentéte Nikandros számára tehát az istenek tiszteletének az elvetése, a *hybris*; a másik a mohó viselkedésben megnyilvánuló esztelenység. Ugyanígy a határok ismeretét, a disztinválás képességét érinti az a fajta tudás, amely alapján valaki el tudja dönteni, hogy mi látszat és mi valóság, mi ártalmas és mi hasznos számára. Ezt példázza a *kepphos*-kiterő; de a fejezetek elején a tudásra felszólító, és főként a megtévesztés elkerülésére vonatkozó igék,⁶⁴³ illetve a mérlegnek és valamely más anyagnak a hasonlóságára figyel-

⁶⁴⁰ Az ecet „az ecet italaként” (ποτὸν ὄξεως, 511), a hó „havas ételként” (δαῖτα χιονόεσσαν, 512) szerepel ezekben a sorokban.

⁶⁴¹ Sörög feloldása vízben (514–515); a napon felmelegedett, vagy tűzön melegített tengervíz (516–517); csomós tengeri só, vízben feloldva (518–519).

⁶⁴² *Al.* 519–520: „amit [a sót] a sópárló férfi újra és újra összegyűjt, amint alul leülepszik, valahányszor a vizet vízzel keveri.”

⁶⁴³ A példákat l. főntebb a 138. oldalon.

meztető részletek⁶⁴⁴ az orvosi-tanító cél betöltésén kívül ezt az etikai tartalmat is hordozzák.

A fehér ólom- és a *doryknion*-mérgezés esetében ezt az üzenetet Nikandros még inkább kiemeli azzal, hogy a bevezetőben mindkét mérget a tejhez hasonlítja, később pedig mindkettőnek az ellenszereként ajánlja a tejet. A tejhez hasonló mérgező anyagok összekeverése a valódi „tej gyógyító, tiszta italával”⁶⁴⁵ a tudatlanságnak, az esztelenségnek ezt a fajtáját illusztrálja, amit az összehasonlításokat bevezető ἐπιφράζειν (74), illetve φράζοιο (376) igék is jeleznek: a szerző ezekkel figyelmezteti az olvasót, hogy ne viselkedjen ἀφραδέως módon, hanem tudjon megkülönböztetni egymással könnyen összetéveszthető jelenségeket is.

A tudás az, amely által az ember képes elkerülni a veszélyes helyzeteket, s amelynek a birtokában tisztában van azzal, hogy mit nem tanácsos tennie. A tudás pozitív alkalmazása ugyanakkor felruházza az embert a képességgel, hogy minden helyzetben tudja, mit kell tennie. Nikandros *Alexipharmakájában* a tudásnak ez az aspektusa kimondottan az orvos munkájára értendő, de az aktív, segítő tevékenységre való buzdítás szintén kitágítható, s akár az általános emberi magatartásra is vonatkoztatható. A tudatos, sőt, céltudatos cselekvés, illetve maga a munka így egy újabb érték Nikandrosnál, amely által a jó orvos alakját is megjeleníti. A jó orvos egyrészt alaposan megfigyeli a tüneteket, majd a tünetek és a tudása alapján képes a diagnózist felállítani. Mindig tudja, hogy melyik esetben mi a teendő, ennek pedig rögvést nekilát. A céltudatos cselekvésnek, illetve a cél szem előtt tartásának a fontosságát tapasztaljuk a receptlisták célhatározói mellékmondataiban,⁶⁴⁶ illetve egy-egy hozzávalónak a hatását megnevező melléknevekben.⁶⁴⁷

Az orvosnak a hozzáértéséből fakadó magabiztos fellépését mutatják továbbá azok az esetek, ahol a beteg akarata ellenére, akár szelíd erőszakot alkalmazva kell cselekednie: az áldozatot gyakran olyankor is meg kell etetni vagy

⁶⁴⁴ L. főntebb, a 145. oldalon. A kettőnek (a tudás hangsúlyozásának, illetve a méreg hasonlításának) az ötvöződése a *Pharikon*-fejezet elején (397–399) tapasztalható: Α μηδέ σε λήθοι felszólítást Nikandros rögtön az οὐ γὰρ αἰδρις kifejezéssel, illetve a „tudd, hogy ízében a nárdushoz hasonlít” (τῇν ἦτοι γευθμῶ μὲν ἰσαιομένην **μάθε** várδω) felszólítással folytatja.

⁶⁴⁵ *Al.* 423: γλάγεος καθαρήν πόσιν ἄλθεα. A tej máshol is, összesen kilenc méreg esetében alkalmazandó egy-egy ellenszer összetevőjeként; vö. JACQUES 2007, XLI.

⁶⁴⁶ A példákat l. fentebb a 169–170. oldalakon.

⁶⁴⁷ *Pl.* α ἐνστυφον, „összehúzó hatású” melléknév többször is jelzője egy-egy gyógyító anyagnak (az ecetnek, illetve az üröm levének) az *Alexipharmakában* (299, 321, 375).

itatni, amikor ő egyáltalán nem kívánja,⁶⁴⁸ s a hánytatást is sokszor a beteg ellenkezését figyelmen kívül hagyva kell elvégezni.⁶⁴⁹ Ez utóbbit kiváltképpen jól illusztrálja a *bupréstis*-fejezet zárása:⁶⁵⁰

ἐς δ' ἔμετον βιάοιο καὶ οὐ χατέοντα περ ἔμης,
χειρὶ βηισάμενος ἥε περὶ ἥ ἀπὸ βύβλου
στρεβλὸν ἐπιγνάμψαιο ταμῶν ἐρυτῆρα φάρυγος.

A hánytatáshoz használható eszközök – a kéz, a toll és a papirusztekercs – felsorolásával Nikandros szimbolikusan utalhat a könyv, az írás, illetve az olvasás által szerzett tudás hasznosságára is.

A nyilméreg okozta közveszélyes, őrült viselkedés következményeit elkerülendő az orvosnak szintén szelíd erőszakot kell alkalmaznia: ahogy láttuk, itt a beteget le kell kötni (224–226); az orvos tevékenységének a célját Nikandros azonban rögtön ezután megjelöli: ὄφρ' ἂν ὑπεξερύγησι δαμαζόμενος χειρὶ λώβην.⁶⁵¹ Ugyanezen mérgezés gyógyításához azonban nemcsak a gyors, határozott cselekvésre van szükség, hanem végtelen türelemre is:⁶⁵²

Μόγισ δέ κε μυρί' ἐπιτλάς
ἡμασιν ἐν πολέεσσιν ἀκροσφαλὲς ἵχνος ἰήλαι
ἀσφαλέως, πτοητὸν ἔχων ἐτεροπλανὲς ὄμμα.

A jó orvos tehát tudja, mikor kell határozottan, már-már erőszakkal fellépnie, s mikor kell türelmesen várakoznia – és a megfelelő időben mindkét tulajdonság erénynek minősül. Az orvos tehát nem csak mint harcos jelenik meg a tankölteményben: a több kutató által kiemelt, a homérosi csataleírásokat idéző harc-metaforika valóban jelen van a tankölteményben,⁶⁵³ ám a gyógyítás

⁶⁴⁸ *Al.* 553: βορῆς δ' ἀέκοντα κορέσκοις.

⁶⁴⁹ *Al.* 585: εἰς ἔμετον δὲ καὶ οὐ χατέοντα πελάζεις.

⁶⁵⁰ *Al.* 361–363: „aztán pedig mindenképpen kényszerítsd hányásra, akkor is, ha nem akarja, kézzel rászorítva, vagy tollal, vagy egy darab papiruszt levágva hajlits tekercset, ami a torokból kihúzza [a hányást].”

⁶⁵¹ *Al.* 227: „hogy, a kezeddal kényszerítve őt, kihányja ezt a szégyent [a mérget].”

⁶⁵² *Al.* 241–243: „S bár nehéz, várd ki türelemmel, míg több nap után a nagyon ingatag lépéseket biztosan megteszi, s míg a tekintete zavarodott és ide-oda jár.”

⁶⁵³ A nyilméreg-fejezetben például a méreg nevével való játéknak is tekinthető, hogy az „fájdalmat vet a szívbe” (ἐς κραδίην πτοίην βάλε, 212), mintha valóban megcélozta és eltalálta volna a beteget, az orvos pedig, erre válaszul, „borral vértet fel” őt (νέκταρι θορήξαιο, 225).

nem a betegséget támadó, az az ellen aktívan fellépő tevékenységet jelenti, hanem inkább a védekezés, az elhárítás, a megóvás gesztusát. Ahol az orvos erőszakot alkalmaz, ott, ahogy láttuk, nem a méreggel, vagy az azt hordozó nővénnel/állattal szemben teszi ezt, hanem a beteggel szemben – a beteg javára.

A tudás és a munka összefonódása Nikandros értékrendjében leginkább a mák-fejezetben nyilvánul meg, ahogyan azt a kezdő sorok felszólítása is mutatja.⁶⁵⁴

Καί τε σὺ, μήκωνος κεβληγόνου ὀππότε δάκρυ
πίνωσιν, πεπύθοιο καθυπνέας.

A hangsúlyos καί τε σὺ kezdés ráirányítja az olvasó figyelmét, hogy az orvos elsődleges feladata a betegségnek a tünetek (itt a mély álom: καθυπνέας) alapján való felismerése (πεπύθοιο). A felszólítást követő tünetlista pontos, *autopsiára* valló, illetve az érzékszervi hatáskeltést is alkalmazó jellegére fentebb már utaltunk.⁶⁵⁵ Nikandros érzékelhette, hogy a tünetlista ilyen részletesége nemcsak az orvos alaposságát tükrözi, hanem egyúttal a beteg félelmetes, ijesztő állapotát is megjeleníti, mert a gyógymódokat rendhagyó módon explicit biztatással indítja: Ἀσσα σὺ μὴ δεῖδιχθι, μέλιοι δὲ πάμπαν ἀρωγῆς.⁶⁵⁶

Az orvost a gyors, határozott, szakértő fellépésre ösztönzik a receptlista további *imperativusai*,⁶⁵⁷ az αἶψα, „rögtön” *adverbium* többszöri használata (453, 463), illetve a célhatározói mellékmondatok (454, 458, 459, 464). Ezeknek köszönhetően a gyógymódlista hosszúsága (huszonegy sora) ellenére az orvos tennivalója könnyen és egyértelmű módon felvázolható: a máklé-mérgezés esetén először meleg, édes bor és méz keverékét kell a betegnek adni (444–451), majd rózsá-, írisz- vagy olívaolajat kell a szájába csepegtetni (452–455). Ha eközben még mindig aludna, ekkor már mindenképpen fel kell ébreszteni, hogy ezek után hányni is tudjon (456–459). Végül meleg olajba vagy borba mártott ronggyal kell átdörzsölni a tagjait, vagy pedig forró fürdőt készíteni neki, hogy a vérkeringése meginduljon (460–464). Az egyszerű gyógymódok azért kapnak mégis ennyi helyet a tankölteményben, mert Nikandros mindegyikhez segítőkészen leírja, hogy miként kell azt pontosan alkalmazni,

⁶⁵⁴ *Al.* 433–434: „És te, amikor valaki a maggal teli mákfaj levét megissza, ismerd fel őt arról, hogy mély álomba merült.”

⁶⁵⁵ *L.* a 144. oldalon.

⁶⁵⁶ *Al.* 443: „Te azonban mindezekről ne ijedj meg, hanem csak a gyógyításra legyen gondod.”

⁶⁵⁷ *Al.* 456: ἔγρεο; 461: τριβε καὶ ἐκθέρμαινε; 463: ἐπαιονάσθε.

illetve többféle tanácsot is ad az elvégzésükhöz. A beteg felébresztése kapcsán például így ír:⁶⁵⁸

Αἶψα δὲ τὸν γ' ἐκάτερθε διὰ ῥέθοιο ἔγρεο πλήσσω,
ἄλλοτε δ' ἐμβόων, τότε δὲ κνώσσοντα σαλεύσσω,
ὄφρα κατηβολέων ὅλοον διὰ κῶμα κεδαίη.

Nikandros az áldozat vérkeringésének a beindításánál is több gyógymód-variációt megad, az olaj csepegtetésénél pedig pontosan és céltudatosan megfogalmazza, hogyan tudja az orvos az alvó betegnél is alkalmazni a receptet.⁶⁵⁹

A gyógymódlista hosszúságáért a mák-fejezetben továbbá a mézzel kapcsolatos *bugonia*-kitérő felel. A legelső recepthez szükséges méz kapcsán beillesztett részlet több funkciót is betölt: a gyógymódlista elején, a biztató, munkára felszólító mondat után hozzájárul a reménykeltő hangulat megteremtéséhez, ugyanakkor kiemeli a méznek a Démétérhez kötődő isteni, gyógyító jellegét. A fejezetben megjelenő alapos, szakértő, tevékeny orvos képével együtt azonban a kaptárokat építő és a virágokon szorgosan legelésző, a munkájukat pedig Démétérnek ajánló méhek az olvasók számára szintén megjelenítik a munka, a szorgalom értékét, illetve az istenek által is szentesített voltát.⁶⁶⁰

*

Nikandros világlátása, illetve magának a költő-orvosnak az *Alexipharmaká*ban megnyilatkozó személye a fenti elemzések alapján igen érdekes és összetett képet mutat, amely korántsem nevezhető egyszerűen passzívnak és pesszimistának. Mindenekelőtt megállapítható, hogy Nikandros orvos volta mellett szól, hogy a halálról, a természetről, az örületről, s az ember helyes magatartásáról

⁶⁵⁸ *Al.* 456–458: „Rögtön ébreszd fel őt: kétfelől pofozd meg az arcát, vagy kiabálj rá, vagy pedig, ha mélyen alszik, rázd meg őt, hogy az alélt beteg megszakítsa veszélyesen mély álmát.”

⁶⁵⁹ *Al.* 452–455: Δήποτε δ' ἢ ῥοδέοιο νέον θύος εὐτριχὶ λήνει, / ὀχλίζων κυνόδοντα, τότε ἡμύουσι χαλινοῖς, / ἐνθλίβοις – μαλλὼν δὲ βαθὺν κεκορημένον ἔλκοι –, / ἡὲ καὶ ἱρινόεν, τότε δ' αὖ μορδέοντος ἐλαίης. „Aztán pedig vagy friss rózsaoilajat nyomj bele a nyitott szájába, egy sűrű gyapjúcsomó segítségével, hátra húzva a szemfogait – hogy a vastagon átitatott gyapjúcsomót megszívja –, vagy iriszoilajat, vagy pedig fényes olívaolajat.”

⁶⁶⁰ A mézet, a méhek munkáját Nikandros a tankölteményben az ἔργα mellett többször a κάματος szóval jelöli, ami ellensúlyozza a szónak a tünetlistákban megjelenő „fáradtság, fájdalom” jelentését. Noha a πόνος szóval az *Alexipharmaká*ban nem találkozunk, a méhek fáradtságos tevékenysége az olvasóban felidézheti a hellénisztikus esztétika *ponos*-fogalmát is: Adorjáni Zsoltnak köszönöm, hogy felhívta a figyelmem a pindarosi párhuzamra (P. 6. 54.), ahol a költő a mézet μελισσῶν τρητὸς πόνος- ként nevezi meg.

a tankölteményben elrejtett gondolatok a gyógyító szemszögéből láttatják ezeket a jelenségeket. A halál elleni küzdés feladata, ugyanakkor bizonyos esetben a halál elfogadása ugyanúgy a medikus dilemmáit vetíti az olvasó elé, ahogyan a természet és az isteni szféra kapcsolatából eredő gyógyító erők képze az ő biztatását szolgálják. Az örületnek mint betegségnek a megjelenítése szintén az orvos látásmódját tükrözi; végül, a tudás, a szorgalom, illetve a munka erejait Nikandros a jó orvos képén keresztül mutatja be, mintegy általános mintaként állítva az emberek számára a szakértő gyógyító alakját.

Noha Nikandrosnak a költői látásmódja a *Alexipharmaka* soraiból kiolvasható világképben kevésbé nyilvánul meg, mint a gyógyító szemszöge, a poeta mégsem szorul háttérbe az orvoshoz képest, hiszen a mű formája és a díszítő elemek által a szerző ezt az oldalát, a költői képességeit is megcsillogtatja. A két hivatás összefonódik, kiegészíti egymást Nikandrosnál – ahogyan azt az Apollónhoz való kötődést kifejező prológos is jelzi. Bár azon ritka esetekben – a költemény bevezetőjében, illetve a két záró sorában –, amikor Nikandros a saját személyére vonatkozó állításokat tesz, inkább költőként (ὕμνοπόλοιοι) nevezi meg magát; a mű többi, fő részében azonban ténylegesen a mérgeken és ellenszereiken van a hangsúly. A szerző komoly témakezelését mutatja, hogy a saját világlátását sehol sem fogalmazza meg explicit módon, nem közli egyes szám első személyben a toxikológiai tárgytól eltérő gondolatait. A költemény általános atmoszférájából, illetve a kitérőkből mégis kirajzolódik valamilyen kép a költő személyiségéről és filozófiájáról. A drámaiságot, a költői túlzást sem nélkülöző tünetleírások mellett a mű egésze összességében a szerzőnek a gyógyításba vetett hitét, illetve a természet és a világ jelenségei felé pozitív érdeklődéssel forduló magatartását tükrözi. A bizakodás, a remény érzete fontos összetevője az *Alexipharmakának*, s csak annál hangsúlyosabb szerepet kap, minél félelmetesebb és elkészerítőbb a mérgezésről szenvedők megjelenítése. Ez a biztató, a gyógyítást-gyógyulást az orvos tudása, szorgalma és aktív fellépése által mindenkor megvalósítható lehetőségként feltüntetett álláspont, amely újra csak a gyógyító szemszögéből válik a költemény fő mondani valójává.

Ezen mondanivaló mellett további, kisebb értékrendi pontokra is rávilágítanak az *Alexipharmaka* fentebb idézett passzusai: az ember számára a tudás, s mindenekelőtt a saját határainak az ismerete a legfontosabb. Minden más tudástípus hozzásegít ugyanakkor az életben való eligazodáshoz: a korlátok tudása megóv a *hybris* örültségétől; a jó és a rossz, a valóság és a látszat megkülönböztetésének a képessége megóv az ostoba, meggondolatlan cselekedetektől és a belőlük fakadó szenvedéstől; a mérték tudása megóv a mohóság

hibájától. A mítoszok tudása állandó tanulással szolgál az emberek számára, illetve segít az isteni jelenlétet megtapasztalni; az isteni tevékenységekről való tudás rávilágít a kultúra áldásaira, ami alapján megkülönböztethető a civilizáció és a barbárság; s nem utolsó sorban, mindenfajta – természettudományos, földrajzi, etimológiai – tudás, illetve irodalmi műveltség birtoklása már önmagában is örömet okoz. A tudás ilyen előtérbe helyezése, a költemény biztató hangneme, s végül ez, a tudásból fakadó elemi öröm az, amely alapján Nikandros világképe nem annyira pesszimistának és sötétnek, hanem éppen ellenkezőleg: pozitívnak és bizakodónak tekinthető.

ZÁRSZÓ

A jelen mű célja, hogy a filológusok körében az utóbbi évtizedekben elterjedt Nikandros-képtől eltérően mutassa be a klarosi költőt és toxikológiai tankölteményét, az *Alexipharmakát*. A vizsgálat alapját az eltérő kiindulópont szolgáltatta: a kizárólag az esztétikai szempontok szerinti elemzés helyett igyekeztünk a tankölteménynek az orvosi-tanító vonalát is komolynak, hitelesnek értékelni, s ennek megfelelően a korszak orvos-irodalmának a jellegzetességeit is mérceként állítani az *Alexipharmaka* tulajdonságai mellé. Ezen szempont bevonásával a nikandrosi munkásság irodalmi értékei mellett hiányosnak minősített toxikológiai-tudományos tartalom is valósnak, a szerző valódi tudását és érdeklődését tükröző elemnek tekinthető.

Meglátásunk szerint a tanköltemény ideális olvasója számára – így az ókori olvasóközönség nagy részének is – a költői forma és a tudományos téma, illetve a didaktikus szándék nem egymást ellentételező jellemzők, hanem egymás mellett megférő, sőt, egymást akár elősegítő, kiegészítő elemek is lehetnek. Ezt az észrevételt illusztrálják az egy-egy költői eszköz bemutatását célzó fejezetek, ahol reményeink szerint kellően érzékeltettük, hogy Nikandros a hangulatkeltő jelzőkkel, az *enargeia* alkalmazásával, a lista formával, a kitérők beillesztésével, a mitológiai-aitológiai utalásokkal, s magával a költemény elrendezésével egyszerre tudja a költői-formai díszítés célját szolgálni és az orvosi tárgyról való tanítás funkcióját betölteni. Noha ezen elemek – a szórazokoztatás mellett – a tanulást, az ismeretek befogadását is hivatottak elősegíteni, megfejtésük, feldolgozásuk és értelmezésük a mű közönsége részéről egyrészt figyelmes olvasást, koncentrációt, másrészt némi orvosi előképzettséget és irodalmi műveltséget kíván – a korszak orvosi szakkönyvei és költői alkotásai viszont ugyanezt a követelményt állították olvasóik elé.

Az *Alexipharmaka* alapos, elemző olvasása a költői díszítettség és az orvosi tartalom felfedésén túl bepillantást enged a szerző értékrendjébe, világlátásába is. Az orvosi szempontok ezen értékrenden belül is előtérben vannak, de a természet szépségeit megjelenítő sorok, az istenek jelenlétére figyelmeztető részletek, a szent és profán örvény megkülönböztetéséről szóló hasonlatok, a halál elkerülhetetlenségét kiemelő jelzők, s emellett a gyógyításba, a tudás-

ba, a szakértő munkába vetett reményteljes hit megjelenése minden embernek szóló tanítást közvetítenek.

A jelen könyv írója az elemzés során főként a tanköltemény szövegére támaszkodott, illetve az eddigi, többségében a tanköltemény irodalmi értékeit kiemelő vizsgálatok ellensúlyozásaképpen itt inkább az orvosi szövegekkel való párhuzamokat próbálta kiemelni. Az *Alexipharmakának* a Nikandrost megelőző és a kortárs költők műveivel való összevetése így nem része ezen írásnak. Nikandros világnézete, értékrendje és esztétikai állásfoglalása ugyanakkor pontosabban körülírható volna a tankölteményben jelen lévő irodalmi utalásoknak az ilyen szempont szerinti vizsgálatával. Egyes nikandrosi passzusoknak, illetve az általuk alludált szövegeknek a részletesebb vizsgálatával feltérképezhető volna, hogy Nikandros az adott szövegre csupán a variáció, a költői játék kedvéért utal, vagy esetleg mélyebb mondanivaló átadásának a szándékával.

Az esetleges költőmetaforákat szintén érdemes lenne egy részletesebb elemzés keretében megvizsgálni. A Démétér tiszteletére dolgozó méhek alakja például (445–451) nem csupán a szorgalmas orvos megjelenítésére szolgálhat: a homérosi Hermés-himnusszal, illetve a kallimachosi Apollón-himnusszal való párhuzamokon túl, a kakukkfű említése, illetve a gyűjtögetés motívuma számtalan más szöveget az olvasó eszébe idézhet.⁶⁶¹

A költő értékrendjének, világméskének a pontosabb megítélését szolgálná továbbá, ha megpróbálnánk azt valamely filozófiai irányzathoz kötni: ez egy másik lehetséges kutatási szempont, amely a jelen írásban nem kapott helyet.⁶⁶² Két apró példa: a világrend-kitérőben a természeti elemek viszonyát meghatározó ellenséges indulatok talán hérakleitosi (vagy empedoklési) filozófiát tükröznek; a tudás és az etikus viselkedés összekapcsolása pedig platóni gondolatokat idézhet.⁶⁶³

Jelen írás végén szeretnénk megjegyezni, hogy az *Alexipharmaka* fentebb leírt olvasata is csak egy a számtalan közül: reményeink szerint azonban a tankölteményből vett idézetekkel alátámasztott érvek a költő pozitív világméke mellett kellő módon rávilágítanak arra, hogy ez is egy érvényes megközelítés a nikandrosi munkásságot és világlátást komornak és pesszimistának láttató

⁶⁶¹ A téma rendkívül gazdag szakirodalmából l. KRÄHLING 2005, 134–139.

⁶⁶² TOUWAIDE (1991) az orvosi filozófia irányzatai (az empirikus iskola és az aristotelési racionalista vonal) között próbálta meghatározni Nikandros helyét, ám érdemes lenne ezt a szempontot kitágítani, Nikandrosnál az általános filozófiai irányzatok nyomait keresni.

⁶⁶³ Vagy még korábbi, a görögség számára általánosabb elképzeléseket, vö. DODDS 2002, 34.

vélemények mellett – s hogy valójában milyen lehetett Nikandros, és mi lehetett a valódi szándéka a tanköltemények megírásával: ez a kérdés továbbra is nyitott marad. A nikandrosi tanköltemények mindenesetre számtalan további érdekességet, mélyebb réteget, az értelmezések újabb lehetőségeit rejtik magukban: a velük való foglalkozás pedig ily módon élvezetes is tud lenni – ezt kívántuk az itt leírtakkal bemutatni.

BIBLIOGRÁFIA

- AMBÜHL, A. (1995), Callimachus and the Arcadian Asses. *ZPE* 105, 209–213.
- AMBÜHL, A. (2014), (Re)constructing Myth: Elliptical Narrative in Hellenistic and Latin Poetry. In: Hunter, R. – Rengakos, A. – Sistakou, E. (edd.): *Hellenistic Studies at a Crossroads: Exploring Texts, Contexts and Metatexts*. Berlin – Boston, 113–132.
- BING, P. (2008), *The Well-read Muse: Present and Past in Callimachus and the Hellenistic Poets*. Ann Arbor.
- BULLOCH, A. W. (1989), Hellenistic Poetry. In: Easterling, P. E. – Knox, B.M.W. (edd.): *The Cambridge History of Classical Literature*. (Vol. 1: Greek Literature). Cambridge, 1–81.
- CLAUSS, J. J. (2006), Theriaca. Nicander's Poem of the Earth. *SIFC* 4, 160–182.
- CRIBIORE, R. (2001), *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton – Oxford.
- DALZELL, A. (1996), *The Criticism of Didactic Poetry. Essays on Lucretius, Virgil, and Ovid*. Toronto.
- DEAN-JONES, L. (2003), Literacy and the Charlatan in Ancient Greek Medicine. In: Yunis, H. (ed.): *Written Text and the Rise of Literate Culture in Ancient Greece*. Cambridge, 97–121.
- DODDS, E. R. (2002), *A görögség és az irracionalitás*. Budapest [Ford. Hajdu Péter.]
- EFFE, B. (1977), *Dichtung und Lehre. Untersuchungen zur Typologie des antiken Lehrgedichts*. München.
- FLEMMING, R. (2005), Empires of Knowledge: Medicine and Health in the Hellenistic World. In: Erskine, A. (ed.): *A Companion to Hellenistic World*. Oxford, 449–465.
- FORD, A. (2003), From Letters to Literature: Reading the „Song Culture” of Classical Greece. In: Yunis, H. (ed.): *Written Text and the Rise of Literate Culture in Ancient Greece*. Cambridge, 15–37.
- FRASER, P. M. (1972), *Ptolemaic Alexandria*. Oxford.
- HARDER, M. A. (2007), To Teach or not to Teach...? Some Aspects of the Genre of Didactic Poetry in Antiquity. In: Harder, A. – MacDonald, A. A. – Rei-

- nink, G. J. (edd.): *Calliope's Classroom. Studies in Didactic Poetry from Antiquity to the Renaissance*. Leuven – Paris – Dudley, MA, 23–47.
- HARDER, M. A. (2009), Preface. In: Harder, M.A. – Regtuit, R.F. – Wakker, G.C. (edd.): *Nature and Science in Hellenistic Poetry* (Hellenistica Groningana 15). Leuven, I–IX.
- HARDER, M. A. (2011), More Facts from Fragments? In: Obbink, D. – Rutherford, R. (edd.): *Culture in Pieces. Essays on Ancient Texts in Honour of Peter Parsons*. Oxford, 174–187.
- HARDER, M. A. (2012), *Callimachus. Aetia. Introduction, Text, Translation, and Commentary*. Oxford.
- HATZIMICHALI, M. (2009), Poetry, science and scholarship: the rise and fall of Nicander of Colophon. In: Harder, M.A. – Regtuit, R.F. – Wakker, G.C. (edd.): *Nature and Science in Hellenistic Poetry* (Hellenistica Groningana 15). Leuven, 19–40.
- HOPKINSON, N. (1988), *A Hellenistic Anthology*. Cambridge.
- HUTCHINSON, G.O. (2009), Read the instructions: didactic poetry and didactic prose. *CQ* 59.1, 196–211.
- HUTCHINSON, G. O. (2014), Hellenistic Poetry and Hellenistic Prose. In: Hunter, R. – Rengakos, A. – Sistakou, E. (edd.): *Hellenistic Studies at a Crossroads: Exploring Texts, Contexts and Metatexts*. Berlin – Boston, 31–51.
- JACQUES, J.-M. (2002), *Nicandre. Oeuvres. Les Theriaques. Fragments iologiques antérieurs à Nicandre*. Paris.
- JACQUES, J.-M. (2007), *Nicandre. Oeuvres. Les Alexipharmakes lieux parallèles du livre XIII des Iatrica d'Aetius*. Paris.
- KNOEFEL, P. K.–M. C. COVI. (1991), *A Hellenistic Treatise on Poisonous Animals (the Theriaca of Nicander of Colophon). A Contribution to the History of Toxicology*. Lewiston – New York.
- KRÄHLING, E. (2005), Atthis Melissa. A méh-szimbolika értelmezéséhez. In: Krähling, E. – Pataki, E. – Takács L. (edd.): *Hedypathetica. Tanulmányok a hellénisztikus irodalom köréből*. Budapest, 119–142.
- KROLL, W. (1936), Nikandros. *RE* 17.1, 250–265.
- LLOYD, G.E.R. (1983), *Science, Folklore and Ideology. Studies in the Life Sciences in Ancient Greece*. Cambridge.
- LONGRIGG, J. (1981), Superlative Achievement and Comparative Neglect: Alexandrian Medical Science and Modern Historical Research. *History of Science* 19, 155–200.
- MAGNELLI, E. (2010), Nicander. In: Clauss, J. J. – Cuypers, M. (edd.): *A Companion to Hellenistic Literature*. Chichester – Malden, MA, 211–223.

- MYERS, K. S. (1994), *Ovid's causes: cosmogony and aetiology in the Metamorphoses*. Ann Arbor.
- NUTTON, V. (1985), The Drug Trade in Antiquity. *Journal of The Royal Society of Medicine* 78:2, 138–145.
- NUTTON, V. (2004), *Ancient Medicine*. London – New York.
- OIKONOMAKOS, K. (1999), Les *Alexipharmakes* et le *Corpus Hippocraticum*: Nicandre lecteur d'Hippocrate(?). *Revue des études grecques* 112, 238–252.
- OSBORNE, C. (1997), Was verse the default form for Presocratic philosophy? In: Atherton C. (ed.) *Form and Content in Didactic Poetry*. Bari, 23–36.
- OVERDUIN, F. (2009), The Fearsome *Shrewmouse*. Pseudo-science in Nicander's *Theriaca*? In: In: Harder, M.A. – Regtuit, R.F. – Wakker, G.C. (edd.): *Nature and Science in Hellenistic Poetry* (Hellenistica Groningana 15). Leuven, 79–93.
- OVERDUIN, F. (2015), *Nicander of Colophon's Theriaca. A Literary Commentary*. Leiden – Boston.
- PAPADOPOULOU, M. (2009), Scientific Knowledge and Poetic Skill: Colour Words in Nicander's *Theriaca* and *Alexipharmaca*. In: Harder, M.A. – Regtuit, R.F. – Wakker, G.C. (edd.): *Nature and Science in Hellenistic Poetry* (Hellenistica Groningana 15). Leuven, 95–119.
- PATAKI, E. (2005), Poetica Naturalis. Megjegyzések a kallimachosi poétikához. In: Krähling, E. – Pataki, E. – Takács L. (edd.): *Hedypathetica. Tanulmányok a hellénisztikus irodalom köréből*. Budapest, 143–318.
- PFEIFFER, R. (1968), *History of Classical Scholarship: From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*. Oxford.
- SCARBOROUGH, J. (1977), Nicander's Toxicology, I: Snakes. *Pharmacy in History* 19, 3–23.
- SCARBOROUGH, J. (1978), Theophrastus on Herbals and Herbal Remedies. *Journal of the History of Biology* 11, 353–385.
- SCARBOROUGH, J. (1979), Nicander's Toxicology, II: Spiders, Scorpions, Insects and Myriapods. *Pharmacy in History* 21, 3–34; 73–92.
- SCARBOROUGH, J. (1991), The Pharmacology of Sacred Plants, Herbs, and Roots. In: Faraone, C.A. – Obbink, D. (edd.): *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*. Oxford – New York, 138–174.
- SCARBOROUGH, J. (2008), Attalus III of Pergamon: Research Toxicologist. In: Cilliers, L. (ed.): *Asklepios: Studies on Ancient Medicine*. Bloemfontein, 138–156.

- SCHEER, T. S. (2005), The Past in Hellenistic Present: Myth and Local Tradition. In: Erskine, A. (ed.): *A Companion to Hellenistic World*. Oxford, 216–231.
- SCHNEIDER, O. (1856), *Nicandrea, Theriaca et Alexipharmaca*. Leipzig.
- SIDER, D. (2014), Didactic poetry: the Hellenistic invention of a pre-existing genre. In: Hunter, R. – Rengakos, A. – Sistakou, E. (edd.): *Hellenistic Studies at a Crossroads: Exploring Texts, Contexts and Metatexts*. Berlin – Boston, 13–29.
- SISTAKOU, E. (2012), *The Aesthetics of Darkness: A Study of Hellenistic Romanticism in Apollonius, Lycophron and Nicander*. Leuven – Paris – Walpole, MA.
- SISTAKOU, E. (2014), From Emotion to Sensation: The Discovery of the Senses in Hellenistic Poetry. In: Hunter, R. – Rengakos, A. – Sistakou, E. (edd.): *Hellenistic Studies at a Crossroads: Exploring Texts, Contexts and Metatexts*. Berlin – Boston, 135–156.
- STEPHENS, S. A. (2003), *Seeing Double. Intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria*. Berkeley.
- SZILÁGYI, L. M. (2018), A tanköltemény az ókori gyógyászatban: Kolophóni Nikandros *Alexipharmakája* és *Thériakája* az ókori orvosképzésben. In: Munding, M. – Szóvák, K. – Takács, L. (edd.): *Techné: A szakképzés módszerei az ókorban és a középkorban*. Piliscsaba.
- TOOHEY, P. (1996), *Epic Lessons. An introduction to ancient didactic poetry*. London – New York.
- TOTELIN, L. M. V. (2009), *Hippocratic Recipes. Oral and Written Transmission of Pharmacological Knowledge in Fifth- and Fourth-Century Greece*. Leiden – Boston.
- TOTELIN, L. M. V. (2015), When foods become remedies in ancient Greece: The curious case of garlic and other substances. *Journal of Ethnopharmacology* 167, 30–37.
- TOUWAIDE, A. (1991), Nicandre, de la science à la poésie. Contribution à l'exégèse de la poésie médicale grecque. *Aevum* 65, 65–101.
- VOLK, K. (2002), *The Poetics of Latin Didactic. Lucretius, Vergil, Ovid, Manilius*. Oxford.
- VON STADEN, H. (1975), Experiment and Experience in Hellenistic Medicine. *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 22, 178–199.
- YUNIS, H. (2003), Writing for Reading. Thucydides, Plato, and the Emergence of the Critical Readers. In: Yunis, H. (ed.): *Written Texts and the Rise of Literature Culture in Ancient Greece*. Cambridge – New York, 189–212.

- WRIGHT, M. R. (1998), Philosopher Poets: Parmenides and Empedocles. In: Atherton C. (ed.): *Form and Content in Didactic Poetry*. Bari, 1–22.
- ZANKER, G. (1987), *Realism in Alexandrian Poetry: a literature and its audience*. London.

VII. MELLÉKLET: AZ ALEXIPHARMAKÁBAN TALÁLHATÓ EXKURZUSOK LISTÁJA

Amennyiben a kitérőt a fentiekben – részben vagy egészben – idézem, úgy zárójelben jelzem az oldalszámot.

1. *Al.* 12–15: a sisakvirág lelőhelye (153. o.)
2. *Al.* 20–23: a gyomor elnevezései
3. *Al.* 30–35: szédülés ~ a Silénosok részegsége (207. o.)
4. *Al.* 36–42: a sisakvirág elnevezései
5. *Al.* 75–77: a fehér ólom ~ tej, fejés-kép (150. o.)
6. *Al.* 98–105: a perseafa és Perseus
7. *Al.* 125–127: reménytelenség ~ a bogáncspihék (148. o.)
8. *Al.* 130–132: a *kykeón* és Démétér (193. o.)
9. *Al.* 149–152: a parthénéi (samosi) alapítás (180. o.)
10. *Al.* 159–160: őrzöngés ~ a bacchánsnői örület (203. o.)
11. *Al.* 166–170: a tengerhab és a *kepphos* (204–205. o.)
12. *Al.* 171–177: a világrend (186. o.)
13. *Al.* 180–185: szőlőszüret (206. o.)
14. *Al.* 199–200: a babér és Apollón (190. o.)
15. *Al.* 217–220: őrzöngés ~ Rheia-rítus (202. o.)
16. *Al.* 232–233: a Hórák almái (158. o.)
17. *Al.* 234–235: a birsalma eredete
18. *Al.* 244–248: a nyílméreg eredete
19. *Al.* 249: a kikerics és Médeia (74. o.)
20. *Al.* 258: az áldozat hányása ~ húslé kiöntése
21. *Al.* 268–271: a kastaniai dió (gesztenye) leírása (130. o.)
22. *Al.* 272–273: a *narthéx* és Prométheus
23. *Al.* 288–290: a gyomor hangjai ~ égzengés, tengermorajlás (211. o.)
24. *Al.* 293–297: hasmenés ~ a beteg tyúk tojásai
25. *Al.* 300–304: a fenyő és Marsyas (190. o.)
26. *Al.* 344–346: a *bupréstis* etimológiája (127. o.)
27. *Al.* 356–359: mohó ivás ~ a csecsemő és a kis borjú szopása (128. o.)
28. *Al.* 402–404: a kilikiai nárdus (182. o.)

29. *Al.* 405–409: a liliom és Aphrodité
30. *Al.* 413: a ruta és a falánk hernyó (149. o.)
31. *Al.* 416–422: a beléndek elfogyasztója ~ az ostobák és a gyermekek (148. o.)
32. *Al.* 424–425: a görögszéna (150. o.)
33. *Al.* 446–451: *bugonia* (154. o.)
34. *Al.* 466–473: a tengeri nyúl bemutatása (128. o.)
35. *Al.* 491–492: a gránátalma leírása (179. o.)
36. *Al.* 494: olajprés-hasonlat
37. *Al.* 495–504: a piócák támadását leíró két drámai jelenet (143. o.)
38. *Al.* 519–520: a sópárló férfi (213. o.)
39. *Al.* 521; 523–525: a mérges gombok eredete
40. *Al.* 537–539: a szalamandra bemutatása (179–180. o.)
41. *Al.* 542–543: négykézláb mászás ~ a gyermek mászása
42. *Al.* 558–562: a teknős és Hermés (194. o.)
43. *Al.* 567–569; 576–7: a varangyok bemutatása (134. o.)
44. *Al.* 589–590: a kerti tó (129. o.)
45. *Al.* 604–606: az isthmosi zeller és Melikertés

A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. MARÓTI Egon: *Kalózkodás a római polgárháborúk korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 104 p.
2. RITOÓK Zsigmond: *A görög énekmondók*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. 163 p.
3. MÓCSY András: *Pannonia a korai császárság idején*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 202 p.
4. MÓCSY András: *Pannonia a késői császárkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 211 p.
5. ERDÉLYI Gizella: *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 208+57 p.
6. SZILÁGYI János György: *Etruszkó-korinthosi vázafestészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 283+52 p.
7. Dobrovits Aladár válogatott tanulmányai I. *Egyiptom és az antik világ*. Szerkesztette Kákossy László. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 203+15 p.
8. Dobrovits Aladár válogatott tanulmányai II. *Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban*. Szerkesztette KÁKOSY László. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 317+28 p.
9. KÁKOSY László: *Egyiptomi és antik csillaghit*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 347 p.
10. ADAMIK Tamás: *Martialis és költészete*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 243 p.
11. MARÓTH Miklós: *A görög logika Keleten*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 175 p.
12. HEGYI Dolores: *Az iónok Kisáziában*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 259 p.
13. MARÓTI Egon: *Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása. A pun háborúk kora*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 298 p.
14. MARÓTH Miklós: *Aristoteléstől Avicennáig*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983. 336 p.
15. SZABÓ Miklós: *Archaikus agyagszobrászat Boiótiában*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 186+56 p.
16. SZEPESSY Tibor: *Héliodóros és a görög szerelmi regény. Fejezet az antik regény történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987. 267 p.

17. MARÓTI Egon: *Delphoi és a Pythia sportversenyei*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1995. 128+15 p.
18. VARGA Edith: *Napkorong a fej alatt. Egy egyiptomi sírmelléklet – a hypokephal – kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1998. 263 p.
19. HEGYI Dolores: *A görög Apollón-kultusz*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1998. 128 p.
20. RIMÓCZI-HAMAR Márta: *Horatius, Vergilius és Maecenas. Barátság és hűség Augustus Rómájában*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2000 (2. kiad. 2003). 177 p.
21. MARÓTI Egon: *A delphoi Pythia sportversenyeinek győztesei*. Argumentum Kiadó, Budapest 2000. 189 p.
22. DÉRI Balázs: *A részek és az egész. Prudentius Cathemerinon című himnuszciklusának szerkezete*. Argumentum Kiadó, Budapest 2001. 228 p.
23. HAJDU Péter: *Claudius Claudianus eposzai*. Argumentum Kiadó, Budapest 2002. 217 p.
24. FERENCZI Attila: *Valerius Flaccus és az epikus hagyomány*. Argumentum Kiadó, Budapest 2003. 223 p.
25. FARKAS Zoltán: *Teleios logos. Eusebius-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2005. 185 p.
26. NEMES Júlia: *Xenophón: Peri hippikés. A lovaglás művészete az ókori Athénban*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2006. 133 p.
27. GLOVICZKI Zoltán: *Ovidius ars poeticája*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2008. 236 p.
28. SIMON L. Zoltán: *Árkádia kettős tükörben. T. Calpurnius Siculus eklogái*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2009. 187 p.
29. MAYER Péter: *A líra születése*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2009. 273 p.
30. ADAMIK Béla: *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Argumentum Kiadó, Budapest 2009. 281 p.
31. KISDI Klára: *Egy rejtélyes középkori enciklopédia. Virgilius Grammaticus: Kivonatok és Levelek*. Argumentum Kiadó, Budapest 2010. 284 p.
32. MÉSZÁROS Tamás: *A rhamnusi Antiphón. Antiphón-tanulmányok*. Argumentum Kiadó, Budapest 2011. 170 p.
33. PATAKI Elvira: *Tettix. A tücsök mint szakrális-poétikai szimbólum az ókori görög irodalomban*. Szent István Társulat, Budapest 2013. 433 p.
34. KOPECZKY Rita: *Homéros-fordítás az archaikus római irodalomban*. Argumentum Kiadó, Budapest 2014. 156 p.
35. JUHÁSZ Erika: *A Húsvéti krónika. Prolegomena*. Argumentum Kiadó, Budapest 2014. 152 p.
36. ADORJÁNI Zsolt: *Szem és tekintet Pindaros költészetében*. Argumentum Kiadó, Budapest 2015. 240 p.

37. HAMVAS Endre Ádám: *A lélek megváltásának hermési útja. Hermés Trismegistos és a platóni hagyomány.* Argumentum Kiadó, Budapest 2016. 236 p.
38. BAJNOK Dániel: *Magánélet az agorán. Aischinés vádbeszéde Timarchos ellen.* Argumentum Kiadó, Budapest 2017. 284 p.
39. ADORJÁNI Zsolt: *Archaikus görög kardalköltészet.* Argumentum Kiadó, Budapest 2018. 112 p.

